

SUMQAYIT DÖVLƏT UNIVERSİTETİ
СУМГАИТСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
SUMGAIT STATE UNIVERSITY

ELMI XƏBƏRLƏR НАУЧНЫЕ ИЗВЕСТИЯ SCIENTIFIC NEWS

ISSN 1680 - 1245

Print

ISSN 2706 - 719X

Online

SOSIAL VƏ HUMANİTAR ELMLƏR BÖLMƏSİ

СЕРИЯ: СОЦИАЛЬНЫЕ И ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ

SERIES FOR SOCIAL AND HUMANITARIAN SCIENCES

Cild
Tom
Volume

21 №2

Sumqayıt

2025

ISSN 2706-719X (Online)
ISSN 1680-1245 (Print)

SUMQAYIT DÖVLƏT UNIVERSİTETİ

СУМГАИТСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

SUMGAIT STATE UNIVERSITY

ELMİ XƏBƏRLƏR

НАУЧНЫЕ ИЗВЕСТИЯ

SCIENTIFIC NEWS

Sosial və humanitar elmlər bölməsi
Серия: Социальные и гуманитарные науки
Series for Social and Humanitarian Sciences

Cild 21

2025

№ 2

Sumqayıt – 2025

Sumqayıt Dövlət Universiteti
Elmi xəbərlər. Sosial və Humanitar elmlər bölməsi
REDAKSİYA HEYƏTİ

Baş redaktor Əminəgə Sadıqov, *AMEA-nın müxbir üzvü, professor, rektor*
Baş redaktorun müavini Elşad Abdullayev, *dosent, elm və innovasiyalar üzrə prorektor*

REDAKSİYA HEYƏTİNİN ÜZVLƏRİ

Dilçilik Nizami Cəfərov, *akad. (Azərbaycan)*, Natalia Qaqarina, *prof. (Almaniya)*, Ramazan Məmmədov, *prof. (Azərbaycan)*, Sayal Sadıqova, *prof. (Azərbaycan)*, Böyükxanım Eminli, *dos. (Azərbaycan)*, Günel Paşayeva, *dos. (Azərbaycan)*, Xəyalə Muğamat, *dos. (məsul redaktor, Azərbaycan)*

Ədəbiyyatşünaslıq Şükrü Haluk Akalın, *prof. (Türkiyə)*, Fikrət Rzayev, *prof. (Azərbaycan)*, Məhərrəm Qasımlı, *prof. (Azərbaycan)*, Sevinc Həmzəyeva, *dos. (Azərbaycan)*, Törə Məmmədova, *dos. (məsul redaktor, Azərbaycan)*, Dəyanət Cümənov, *dos. (Azərbaycan)*

Tarix Daniyal Kidirniyazov, *prof. (Rusiya)*, Selma Kadir qızı Yel, *prof. (Türkiyə)*, Kozma Tamas, *prof. (Macarıstan)*, Adil Baxşəliyev, *prof. (Azərbaycan)*, Zabil Bayramov, *prof. (Azərbaycan)*, Şirxan Səlimov, *prof. (məsul redaktor, Azərbaycan)*, Matias Dornfeld, *dos. (Almaniya)*, Osman Hacıyev, *dos. (Azərbaycan)*, Əminə Həsənova, *dos. (Azərbaycan)*, Sona Məhərrəмова, *dos. (Azərbaycan)*

Sosiologiya

İqtisad elmləri Ziyad Səmədzadə, *akad. (Azərbaycan)*, Mixail Osipov, *prof. (Rusiya)*, Vasilıy Bespyatıx, *prof. (Rusiya)*, Nazim İmanov, *prof. (Azərbaycan)*, Arif Şəkərəliyev, *prof. (Azərbaycan)*, Hacıgə Rüstəmbəyov, *prof. (Azərbaycan)*, Qalib Hüseynov, *dos. (məsul redaktor, Azərbaycan)*, Loğman Abdullayev, *dos. (Azərbaycan)*, Lalə Vəliyeva, *dos. (Azərbaycan)*

Pedaqogika Aleksandr Korostelyov, *prof. (Rusiya)*, Fərrux Rüstəmov, *prof. (Azərbaycan)*, Ramiz Əliyev, *prof. (Azərbaycan)*, Rüşət Hüseynzadə, *prof. (Azərbaycan)*, Erde Gabor, *dos. (Macarıstan)*, Lada Çepeleva, *dos. (Rusiya)*, Aytəkin Məmmədova, *dos. (Azərbaycan)*, Sevr Mirzəyeva, *dos. (Azərbaycan)*, Məftun Hehdərova, *dos. (Azərbaycan)*, Şəlalə Adıgözəlova, *dos. (məsul redaktor, Azərbaycan)*, Şahnaz Quliyeva, *dos. (Azərbaycan)*, Şikar Hüseynov, *dos. (Azərbaycan)*

Psixologiya

Metodika

Сумгаитский государственный университет
Научные известия. Серия: Социальные и гуманитарные науки
РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Главный редактор Аминага Садыгов, *член-корр. НАНА, профессор, ректор*
Зам. главного редактора Эльшад Абдуллаев, *доцент, проректор по науке и инновациям*

ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ

Языкознание Низами Джафаров, *акad. (Азербайджан)*, Наталья Гагарина, *проф. (Германия)*, Рамазан Мамедов, *проф. (Азербайджан)*, Саялы Садыгова, *проф. (Азербайджан)*, Беюкханым Эминли, *доц. (отв. ред., Азербайджан)*, Гюнель Пашаева, *доц. (Азербайджан)*, Хаяля Мугамат, *доц. (Азербайджан)*

Литературоведение Шюкрю Халук Акалын, *проф. (Турция)*, Фикрат Рзаев, *проф. (Азербайджан)*, Магеррам Гасымлы, *проф. (Азербайджан)*, Севиндж Хамзаева, *доц. (Азербайджан)*, Тора Мамедова, *доц. (отв. ред., Азербайджан)*, Даянат Джуманов, *доц. (Азербайджан)*

История Даниял Кидирниязов, *проф. (Россия)*, Селма Кадир гызы Йел, *проф. (Турция)*, Козьма Тамас, *проф. (Венгрия)*, Адиль Бахшалиев, *проф. (Азербайджан)*, Забил Байрамов, *проф. (Азербайджан)*, Ширхан Салимов, *проф. (отв. ред., Азербайджан)*, Матиас Дорнфельд, *доц. (Германия)*, Осман Гаджиев, *доц. (Азербайджан)*, Амина Гасанова, *доц. (Азербайджан)*, Сона Махаррамова, *доц. (Азербайджан)*

Социология

Экономические науки	Зияд Самедзаде, акад. (Азербайджан), Михаил Осипов, проф. (Россия), Василий Беспярых, проф. (Россия), Назим Иманов, проф. (Азербайджан), Ариф Шекералиев, проф. (Азербайджан), Гаджиага Рустамбеков, проф. (Азербайджан), Галиб Гусейнов, доц. (отв. ред., Азербайджан), Логман Абдуллаев доц. (Азербайджан), Лала Валиева, доц. (Азербайджан)
Педагогика	Александр Коростылев, проф. (Россия), Фаррух Рустамов, проф. (Азербайджан), Рамиз Алиев, проф. (Азербайджан), Руфат Гусейнзаде, проф. (Азербайджан), Эрде Габор, доц. (Венгрия), Лада Чепелева, доц. (Россия), Айтекин Мамедова, доц. (Азербайджан), Севар Мирзоева, доц. (Азербайджан), Мафтун Гейдарова, доц. (Азербайджан), Шалала Адигезалова доц. (отв. ред., Азербайджан), Шахназ Кулиева, доц. (Азербайджан), Шикар Гусейнов, доц. (Азербайджан)

Sumgayit State University
Scientific News. Series for Social and Humanitarian Sciences

EDITORIAL STAFF

Editor in Chief	Aminaga Sadigov, corresponding member ANAS, professor, Rector
Deputy of Editor in Chief	Elshad Abdullayev, ass.prof., Vice-Rector for Science and Innovations

MEMBERS OF EDITORIAL STAFF

Linguistics	Nizami Jafarov, acad. (Azerbaijan), Natalia Gagarina, prof. (Germany), Ramazan Mammadov, prof. (Azerbaijan), Sayali Sadigova, prof. (Azerbaijan), Boyukkhanim Eminli, ass.prof. (executive secretary, Azerbaijan), Gunel Pashayeva, ass.prof. (Azerbaijan), Khayala Mughamat, ass.prof. (Azerbaijan), Shukru Haluk Akalin, prof. (Turkey), Fikrat Rzayev, prof. (Azerbaijan), Maharram Gasimli, prof. (Azerbaijan), Sevinj Hamzayeva, ass.prof. (Azerbaijan), Tora Mammadova, ass.prof. (executive secretary, Azerbaijan), Dayanat Jumanov, ass.prof. (Azerbaijan)
Literary criticism	Daniyal Kidirniyazov, prof. (Russia), Selma Kadir gizi Yel, prof. (Turkey), Kozma Tamas, prof. (Hungary), Adil Bakhshaliyev, prof. (Azerbaijan), Zabil Bayramov, prof. (Azerbaijan), Shirkhan Salimov, prof. (executive secretary, Azerbaijan), Matias Dornfeld, ass.prof. (Germany), Osman Hajiyev, ass.prof. (Azerbaijan), Amina Hasanova, ass.prof. (Azerbaijan), Sona Maharramova, ass.prof. (Azerbaijan)
History	Ziyad Samadzadeh, acad. (Azerbaijan), Mikhail Osipov, prof. (Russia), Vasily Bespyatikh, prof.(Russia), Nazim Imanov, prof. (Azerbaijan), Arif Shakaraliyev, prof. (Azerbaijan), Hajiagha Rustambayov, prof. (Azerbaijan), Galib Huseynov, ass.prof. (executive secretary, Azerbaijan), Logman Abdullayev, ass.prof. (Azerbaijan), Lala Valiyeva, ass.prof. (Azerbaijan)
Economic sciences	Alexander Korostelyov, prof.(Russia), Farrukh Rustamov, prof. (Azerbaijan), Ramiz Aliyev, prof. (Azerbaijan), Rufat Huseynzada, prof. (Azerbaijan), Erde Gabor ass.prof. (Hungary), Lada Chepeleva ass.prof. (Russia), Aytakin Mammadova, ass.prof. (Azerbaijan), Sevar Mirzayeva, ass.prof. (Azerbaijan), Maftun Heydarova, ass.prof. (Azerbaijan), Shalala Adigezalova ass.prof. (executive secretary, Azerbaijan), Shakhnaz Guliyeva, ass.prof. (Azerbaijan), Shikar Huseynov, ass.prof. (Azerbaijan))
Pedagogy	
Psychology	
Methodology	

Dilçilikdə rəqəmsallaşma və elektron lüğətlərin rolu**Məmmədova Jalə Eldar qızı** ORCID 0000-0003-0521-4609*Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan, f.f.d., baş müəllim*
jala.mammadova@sdu.edu.az

MƏQALƏ HAQQINDA MƏLUMAT	XÜLASƏ
Məqalənin tarixçəsi Daxilolma tarixi: 22.11.2024 Düzəliş tarixi: 27.01.2025 Qəbul olunma tarixi: 07.04.2025	Dil və mədəniyyətlər arasında inkişaf, texniki imkanların genişlənməsi, qlobal internetin integrasiyası, leksikoqrafik nəzəriyyənin və təcrübənin yeni mərhələyə keçməsinə gətirib çıxartdı. Hazırda internet müasir dövrün aparıcı kütləvi informasiya texnologiyası olub, müxtəlif işlərin yerinə yetirilməsində çox geniş şəkildə tətbiq olunur. Internetin rolu bütün sahələrdə əhəmiyyətli olduğu kimi dilin inkişafında, lüğətlərin müasirləşməsində də rolu çox böyükdür.
Açar sözlər: dilin inkişafı, texnologiya, sunii intellekt, elektron alət, elektron lüğət	Məqalənin mövzusunı aktuallaşdıran əsas cəhətlərdən biri elektron lüğətlərə tələbatın artması ilə bağlı internet resursların sürətli artımı, onların müasir aspektlərinin təhlili və dilin inkişafında texnologiyaların nə dərəcədə təsiri gücüdür. Əlavə olaraq, məqalədə elektron lüğətlərin texniki imkanlarına, istifadəni daha da sürətli edən elementlərə toxunulub. Bütün bunlar dil texnologiyaları sahəsində baş verən dəyişikliklərdir və bu əməliyyatlar hər zaman yenilənir.

Giriş

Müasir insan həyatının yeni sosial-iqtisadi şəraitini yaxşılaşdırılması, onu əmək fəaliyyətinə hazırlamaq üçün yalnız ənənəvi tədris metodlarından istifadə edib həll etmək mümkün deyil, bugünkü dövrün tələbatlarına uyğun şəraitin yaradılması zəruridir. Bu gün təlim və təhsilin nəticələrindən biri tələbələrin müasir kompüter texnologiyalarından istifadə və əldə etdikləri məlumatları gələcəkdə özünüidarə üçün yeniləmək bacarığı olmalıdır. Hazırda müəllim-tələbə təcrübəsində müxtəlif tədris strategiyalarının tətbiqi və informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə zərurəti yaranır. Faktıdır ki, pandemiya dövründə ilk növbədə əhatə dairəsinə görə ən geniş olan ümumi təhsil pilləsində tele-dərslərin (distant təhsilin) təşkili ilə bağlı işlərə başlanmışdır. Zaman göstərdi ki, elektron resurslardan təhsilin davamlı idarə olunması nəinki ölkədaxili, hətta ölkəxarici də mümkündür. Bu gün bir çox idarə və təşkilatlarda görüşlərin müxtəlif elektron platformalarda aparılması, distant/hibrit təhsilin geniş yayılması cəmiyyətdə elektron resurslardan istifadənin əhəmiyyətli olduğunu bir daha sübuta yetirdi.

Bu onun nəticəsidir ki, kompüterlər, avtomatik maşınlar və digər elektron alətlər dilçilik elminin tədqiqinə və tədrisinə vaxtilə sürətlə tətbiq olunmağa başlandı və bu da, şübhəsiz, dilçiliyin texniki fənnlər ilə əlaqəsinin güclənməsi və inkişafı elmi-tədqiqat işlərinin və tədrisin inkişafına çox böyük təkan verməsinə gətirib çıxartdı.

Məlumdur ki, dilçilik elminin digər elmlərlə qarşılıqlı əlaqəsi leksikoqrafiyada köklü dəyişikliklərə səbəb olan başlıca amillərdəndir. Tədris və ya tədqiqat sahəsindən asılı olmayaraq dilçilik sahəsi həmişə texnikaya müraciət edir. Dilçiliyin məhz texniki elmlərlə kontaktı sayəsində bu elmin bir sıra qlobal problemləri öz həllini tapmış və mühəndis dilçiliyi, hesablama dilçiliyi, kompüter dilçiliyi, elektron dilçiliyi və s. terminlər meydana gəlmişdir. Lakin buna baxmayaraq, hələ də bir sıra mühüm problemlər öz həllini gözləməkdədir [1, s.55]. Bu sahənin ən aktual

məsələləri elektron hesablayıcı maşınlarla dilin sistemli şəkildə öyrənilməsi, maşın tərcüməsi və leksikoqrafiyadır. Dilçiliyin digər elmlərlə əlaqəsi məsələsindən müxtəlif alimlər öz yaradıcılıqlarında bəhs etmişlər. Məsələn, A.Qurbanov öz elmi əsərlərində dilçilik elmi ilə kibernetikanın bağlılığından bəhs etmişdir. Müəllifə görə, kibernetika elminin yaranması təbiət və cəmiyyət hadisələrinin dəqiq öyrənilməsinə səbəb olmuşdur [2, s. 184-185].

Çağdaş dilçilik elmində linqvistik tədqiqatların avtomatlaşdırılması da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu sahədə geniş tədqiqat aparmış alimlərdən biri də A.Axundovdur. Onun araşdırmalarında maşının kibernetik beyinin əks etdirə biləcəyi dil strukturu əmələ gətirməsi tədqiqatın yeni predmeti kimi diqqəti cəlb edir. Burada bir hesablama sistemi yaradılır və qarşıya qoyulmuş problemin həmin sistem ilə ardıcıl alqoritmik həllini tapmaq mümkün olur.

Ümumiyyətlə, elektron hesablama maşınlarında müəyyən bir proqramlaşdırma aparmaq üçün alqoritm dilindən istifadə edilir. Belə maşınlar xüsusilə fonetik laboratoriya üçün olduqca vacibdir. Qeyd etmək lazımdır ki, dilin riyazi-statistik üsullar vasitəsilə araşdırılmasına müxtəlif alimlərin təzadlı münasibətləri olmuşdur. Əksər dilçilər bu tədqiqatların perspektivliyinə şübhə ilə yanaşmış, bu barədə maraqlı mülahizələr söyləmişlər. Məsələn, məşhur dilçi P.M.Alekseyev belə hesab edir ki, hesablama texnikası ilə riyazi statistikanın leksikoqrafiyaya tətbiqi lüğətçilikdə yeni bir sahənin - statistik leksikoqrafiyanın yaranmasına zərurət yaratmışdır.

1979-cu ildə A.Axundovun “Riyazi dilçilik” əsəri nəşr edildikdən sonra dilçilik elminin bu yeni sahəsinə tamamilə ayrı bir münasibət yarandı [1, s.25]. Belə ki, həmin dövrdə türkdilli xalqların ortaq abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının və XVI əsrin filosof şairi Məhəmməd Füzulinin yaradıcılığının statistikasi ilə bağlı müəyyən tədqiqatlar aparıldı. Maşın tərcüməsi, dilin mühəndis dilçiliyi üsulları ilə tədqiqi istiqamətində bir çox nailiyyətlər əldə edildi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan qəzet dilinin tezlik lüğəti [3] və Azərbaycan dilinin əks əlifba lüğətinin nəşr olunması da həmin dövrlərin məhsuludur. Bu lüğət Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğətinin [5] təkmilləşdirilmiş üçüncü nəşri əsasında ərsəyə gəlmişdir. Lüğət sözlüyü qismən köhnəldiyi üçün həmin sözlüyün yeni nəşrdə əsas götürülməməsi olduqca təbii hal idi. Bu dövrdə Azərbaycan dilinin əks əlifba lüğəti orfoqrafiya lüğətinin sonuncu variantı əsasında, latın qrafikası ilə tərtib olunmuşdur. Lüğətin əvvəlki variantında 60.000 söz öz əksini tapmışdırsa, çap olunmuş yeni kitab 80.000-ə yaxın sözü özündə cəmləşdirir.

Dilçilik elminin nailiyyətlərindən bəhs edərkən prof. M.Ə.Mahmudovun “Kompüter dilçiliyi” [6, s.74-76] əsərinin adını çəkməmək qeyri-mümkündür. V.Y.Pines və M.Ə.Mahmudovun “Elektron hesablayıcı maşınlar dilçilikdə”, K.A.Vəliyevanın “Mətnin avtomatik sintaktik təhlili və sintezi”, “Mətnlərin avtomatik redaktəsi”, “Kitabi-Dədə Qorqud dastanlarının statistik təhlili” və başqa tədqiqat əsərləri də elektron dilçilik elminin nailiyyətlərindən hesab olunmalıdır [8, s.36-37]. İngiliscə-azərbaycanca maşın tərcüməsi sistemində feilin çoxmənalılığının alqoritmik həlli isə Ə.A.Əliyevin tədqiqatlarının mərkəzində dayanır [9, s.12].

Təcrübələr sübut edir ki, dilçilik elminin digər elm sahələri ilə geniş əlaqəsi onun sürətli inkişaf etməyinin əsas başlıca səbəblərindən biridir. Artıq bu sahədə inkişaf da onu göstərir ki, müasir dövrdə kompüter dilçiliyi ənənəvi dilçilikdə mövcud olan mübahisəli problemlərin öhdəsindən gəlməyi bacarır. Bu sahədə yaxın gələcəkdə daha çox proqressiv hadisələrin olacağı da dilçilərin əsas proqnozlarındandır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, son illərdə informasiya texnologiyalarının elmin bütün sahələrinə geniş aspektdə tətbiq olunması nəticəsində sahələr üzrə tətbiqi informatika bölmələri formalaşmış və cəmiyyət tədricən bundan yararlanmağa başlamışdır.

Azərbaycan dilinin milli korpusunun hazırlanması milli dillərin korpuslarının yaradılması sahəsində əldə olunmuş təcrübəyə əsaslanır. Azərbaycan dilində internet resurslarının, elektron dərsliklərin yaradılması istiqamətində fəaliyyətin sürətləndirilməsi, qədim əlyazmaların elektron portalının yaradılması, Azərbaycan dilinin daha geniş istifadəsinin təmin edilməsi üçün internet texnologiyasının və digər müasir linqvistik texnologiyaların yaradılması və inkişafı istiqamətində

hal-hazırda işlər görülür. Məhz bu baxımdan milli dil korpuslarının yaradılması olduqca aktual məsələdir. Ümumiyyətlə, milli dil korpusu dedikdə, hər hansı konkret bir dildə mətnlərin elektron formada toplanmasına istiqamətlənmiş məlumat axtarışı sistemləri başa düşülür. Konkret dilin milli korpusunda tarixi dövrün müəyyən mərhələlərində dil tam şəkildə bütün üslubları, janrları, ədəbi dili, dialektləri ilə təmsil olunur. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişaf Fondu və AMEA Dilçilik İnstitutunun Azərbaycan Dilinin Elektron Lüğətlər Korpusu internet bazası yaradılmışdır [11, s.120-122]. Bura 6 əsas lüğət: orfoqrafiya lüğəti, Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, ixtisarlar, ixtisarlar (xarici dildə), qadın adları və kişi adları elektron lüğətlər daxil edilmişdir (<http://korpus.azerbaycandili.az/>).

Türk dillərinin milli korpusunun yaradılması məsələsi 1988-ci ildə Moskvada Sovet Türkoqları Komitəsinin XIV plenumunda müzakirə edildi və keçmiş SSRİ ərazisində yaşayan türk xalqlarının dillərini (Azərbaycan, özbək, qazax, qırğız, türkmən, başqırd, tatar, qaqauz, yakut və s.) əhatə edən məşin fondunun yaradılması qərara alındı. Bu haqqda ətraflı məlumatlara professor Məsud Mahmudovun “Türk dillərinin milli korpusları” adlı elmi əsərində rast gəlmək olar [11, s.42].

Doğrudur, Leksikoqrafiyaya təsir edən dinamika kompüter, kommunikasiya və multimedia texnologiyalarının inkişafında yeni nəsillər üçün leksikoqrafik mənbələrin yaradılmasına gətirib çıxartdı. Qlobal internet şəbəkənin fəallığı özünü lüğətçilikdə də göstərdi.

Leksikoqrafiyanın işi birbaşa lüğətlərin tərtibatına görə elektronlaşma işindən və qlobal şəbəkəyə keçməsindən, eləcə də cari normalara uyğun lüğət istifadəsinə tətbiq edilən yeni funksiyaların qoyulmasından ibarətdir. Hal-hazırda internetdə qlobal şəbəkənin imkanlarının üzə çıxarılması və leksikoqrafik resursların araşdırılması xüsusi aktualıq daşıyır. Bu məsələlər barəsində son illər ərzində dünyada leksikoqrafik araşdırmalar istiqamətində mühüm tədqiqatlar aparılmışdır.

Hazırda elektron lüğətlərin daha böyük hissəsi internet şəbəkəsinin məşhur ehtiyatlarından biri olan “Ümumdünya Şəbəkədə” (world wide web - www) yerləşmişdir. Bu tipli “www” sənədlərinin əksəriyyəti “html:” (hiper mətnin ölçü dili) formatında yaradılır ki, bu da lüğətlə işi asanlaşdırır və onun səmərəliliyini artırır. Hər bir lüğət mətninin başlığı bir qayda olaraq, özündə istinadı əks etdirir. Əgər bu söz hər hansı bir başqa lüğət mətnində təkrar olunursa, onda istifadəçi elə həmin anda onu maraqlandıran informasiyanı ala bilər, beləliklə də bütün başlıq blokla birbaşa öz aralarında əlaqə yaradır [10, s.25].

Aydın məsələdir ki, elektron lüğətlərdən tərcüməçilər və dil mütəxəssisləri daha çox istifadə edirlər. Elektron lüğətlərdə ənənəvi lüğətlərdə olmayan yeni axtarış üsulları, hətta istifadəçinin bütün ehtiyaclarını ödəyən imkanlar mövcuddur. Buna baxmayaraq, elektron lüğətlərdə axtarış seçimlərinin müxtəlifliyi onların təsnifatlarını çətinləşdirir [14, s.67-70].

Təbii ki, dil öyrənmə prosesində elektron leksikoqrafiyanın özünəməxsus əhəmiyyəti vardır. Çünki hər hansı bir sözün elektron lüğətdə axtarılması yeni texnologiyanın istifadəsi ilə şərtlənir. Ümumiyyətlə, dillərin intensiv öyrənilməsində informasiya texnologiyalarının danılmaz rolu vardır. Bəzi elektron lüğətlərin müxtəlif alətləri və funksiyaları da mövcuddur ki, kompüter istifadəçilərinin ən çox müraciət etdikləri lüğət növləri də məhz həmin lüğətlərdir. Lüğətlər müxtəlif elm sahələrinə məxsus olan ziyalılar - müəllimlər, tərcüməçilər, eyni zamanda şagird və tələbələr üçün də əsas köməkçi vasitədir. Bu baxımdan iri tirajlı kitab lüğətlər yerinə, elektron lüğətlərin istifadə olunması daha əlverişlidir. Lakin bununla yanaşı, elektron lüğətlərdən istifadə etməyi bacarmayan, kitab-lüğətlərə üstünlük verən insanlar da xeyli saydadır. Xüsusilə yaşlı nəsil arasında kitab lüğətlərdən istifadə daha çoxdur ki, bunun da əsas səbəbi elektron lüğət fenomeninin nisbətən gənc anlayış olmasıdır. Daşına bilən vasitələrdə mövcud olan kompüter lüğətlərdən istifadə də eynilə ənənəvi lüğətlərdə olduğu kimidir.

Müasir dövrdə dilimizdə “elektron lüğət” və “lüğətlər elektron daşıyıcıda” kimi ifadələrin istifadəsinə sıx-sıx rast gəlirik. Xarici dilin öyrənilməsi prosesində, xüsusilə sözlərin düzgün

tələffüzündə elektron lüğətlərin üstünlükləri haqqında məsələlərə V.Sobviakin əsərlərində rast gəlmək olar. O, sözlərin düzgün tələffüzünü elektron lüğətlər vasitəsilə ənənəvi lüğətlərə nisbətən daha asan öyrənildiyini qeyd edir [15, s.467].

Doğrudan da, sözü eşidərək və vizual görərək öyrənmə daha effektiv olur. Amma bəzi elektron lüğətlərdə proqram sistemində olan səhvlər üzündən tələffüz düzgün səslənmir. Elektron lüğətlərin ənənəvi lüğət növlərindən xeyli fərqli xüsusiyyətləri vardır. Multimedialı elementlər, səslər, texniki funksiyalar və aspektlər, təqdimat, şəkillər, hiperlinklər, müxtəlif illustrasiyalar, animasiyalar və qısa video rolklərə malik olması və s. belə xüsusiyyətlərə misal ola bilər. Aydın ki, bu üstünlüklərin heç biri ənənəvi lüğətlərdə yoxdur.

Çağdaş dövrdə istifadə olunan elektron lüğətlərin böyük əhəmiyyətini xüsusi olaraq vurğulamaq lazımdır. Belə ki, hər hansı bir dili öyrənərkən sadalanan bu vacib elementlərin olması olduqca vacibdir. Bunun isə əsas səbəbi onların interfeysinin gözəlləşdirməsi, mühiti yüngülləşdirərək istifadəçi üçün rahat atmosfer yaratmasıdır.

Tərcüməçilər ehtiyac duyduqları terminləri axtarmaq üçün elektron lüğətlər tərəfindən təklif edilən axtarış imkanlarının tam üstünlüyünü görməyərək, dərhal başqa resurslara, internet və yeni korpuslar kimi vəsaitlərə üz tuturlar. G. Korpas tərəfindən təklif olunan təlim proqramları lüğətlərdən necə istifadə etməni və tərcümə üsulunu tələbələrə öyrətməkdə yardımçıdır. Korpasa görə, tərcüməçilər özləri lüğətlərdən faydalı istifadə edə bilmirlər. Lüğətlərin istifadəsi məktəb və universitetlərin kurikulum (tədris planı) sisteminin inteqral hissəsi deyil. Tərcüməçilik ixtisasında lüğətlərin istifadəsi qaydaları haqqında xüsusi kurslar keçirilməlidir. Aydın ki, sözlərin mənalılarının düzgün tapılması elektron lüğətlərin axtarış panelindən məntiqi şəkildə istifadəsindən asılıdır. Tərcüməçilər öz lüğətlərində olan boşluğu və limiti, həmçinin onlardan faydalı istifadə qaydalarını bilməlidirlər [14, s.74-76]. Elektron lüğətlər çox halda ənənəvi lüğətlərin tam təkrarıdır. Onlar müxtəlif üslublarda eyni informasiyadan yaranan adi məndir. Bu lüğətlər həmçinin mükəmməl data bazalı sistemin mümkün axtarış funksiyalarını təklif edir.

Nəticə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, bugün xarici dillərin mobil elektron resurslarda öyrədilməsi aktual məsələdir. Dilin inkişafında texnologiyaların rolu adı altında sünni intellekt, mühəndis dilçiliyi, maşın tərcümə və s kimi fənnlər hazırda ali məktəblərin tədris planında seçmə fənn kimi yer almışdır.

Ədəbiyyat

- [1]. Axundov, A.A. Riyazi dilçilik. Xülasələr və təfriqlər. Dərs vəsaiti. / A.A.Axundov. – Bakı: ADU, –1979, –79 s.
- [2]. Qurbanov, A. Ümumi dilçilik [2 cildə] / A. Qurbanov, – Bakı: Nurlan, –c.1. – 2004, – 748 s.
- [3]. Azərbaycan qəzet dilinin tezlik lüğəti / tərt.ed. K.Vəliyeva, M.Ə.Mahmudov, V.Pines. – Bakı: Nurlan, – 2004, – 264 s.
- [4]. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti / tərt.ed. A.Axundov. – Bakı: Lider nəşriyyatı, – 2004. – 728 s.
- [5]. Azərbaycan dilinin əks əlifba lüğəti / tərt.ed. M.Ə.Mahmudov, Ə.Fətullayev. – Bakı: Nurlan, – 2004, –524 s
- [6]. Mahmudov, M. Ə. Kompüter dilçiliyi / M.Ə.Mahmudov. Bakı: Elm və təhsil, – 2013, – 352 s.
- [7]. Vəliyeva, K.A. Mətnin avtomatik sintaktik təhlili və sintezi K.A.Vəliyeva. / – Bakı: Örnək, – 1996, – 158 s.
- [8]. Kitabı–Dədə Qorqud dilinin izahlı lüğəti / tərt.ed. M.Vəliyeva, M.İbrahimova, G.Misirova. Bakı: Elm, – 1999, – 204 s.
- [9]. Əliyev, Ə.A. İngiliscə–azərbaycanca maşın tərcüməsi sistemində felin çoxmənalılığının alqoritmik həlli: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. / – Bakı: 2012, – 151 s.
- [10]. Ələkbərova, İ. İKT–ın tətbiqi və inkişaf etdirilməsinin milli strategiyası (mühazirə) // AMEA–nın İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu, – 2015. – 22 s.

- [11]. Mahmudov, M.Ə. Türk dillərinin milli korpusları. // - Bakı, "Elm və təhsil", -2018, -392 s.
- [12]. Иванова, Е.П. Семантизация имени существительного во французских толковых и энциклопедических словарях XVII–XXI вв.: / докт. филол. наук. дис. автореф. / – Санкт – Петербург, – 2008, – 45 с.
- [13]. Нелюбин, Л.Л. Компьютерная лингвистика и машинный перевод / Л.Л. Нелюбин. – Москва: ВЦП, – 1991. –151 с.
- [14]. Sobkowiak, V. E–dictionaries and Phonolexico–graphic Needs of EFL Users // – Africa: Lexikos, volume 17, – 2007, p.134–151.
- [15]. <https://www.ajol.info/index.php/lex/article/view/51528>
- [16]. Corpas, G, Leiva, J. Varela, M.J. The role of the dictionary in the training of translators and interpreters: needs analysis and usage surveys // – Henares: Servicio de Publicaciones de la Universidad de Alcala, – 2001, – 239 p.

Summaru

Digitalization in linguistics and the role of electronic dictionaries

Mammadova J.E.

Keywords: *language development, technology, artificial intelligence, electronic tool, electronic dictionary*

Development between languages and cultures, expansion of technical capabilities, integration of the global internet led to the transition of lexicographic theory and practice to a new stage. At present, the internet is the leading mass media technology of the modern era and is widely used in the performance of various works. The role of the internet is important in all areas, as well as its role in the development of language and modernization of dictionaries is very great. One of the main aspects that actualize the topic of the article is the rapid growth of internet resources associated with the growing demand for electronic dictionaries, the analysis of their modern aspects and the degree of influence of technologies in the development of the language. In addition, the article touched upon the technical capabilities of electronic dictionaries, elements that make their use even faster. All these are changes in the field of language technologies, and these operations are always updated

Резюме

Оцифровка и роль электронных словарей в лингвистике

Мамедова Ж.Э.

Ключевые слова: *развитие языка, технология, искусственный интеллект, электронный инструмент, электронный словарь*

Развитие между языками и культурами, расширение технических возможностей, интеграция глобальной сети Интернет привели к переходу лексикографической теории и практики на новый уровень. В настоящее время интернет является ведущей массовой информационной технологией современности и очень широко применяется при выполнении различных работ. Роль интернета очень велика в развитии языка, в модернизации словарей, так же как важна роль интернета во всех сферах. Одним из основных аспектов, актуализирующих тему статьи, является быстрый рост интернет-ресурсов в связи с ростом спроса на электронные словари, анализ их современных аспектов и степень влияния технологий на развитие языка. Кроме того, в статье затронуты технические возможности электронных словарей, элементы, которые делают их использование еще быстрее. Все это изменения, происходящие в области языковых технологий, и эти операции постоянно обновляются

Lexical and semantic features of dialectal and literary colloquial speech

¹Aslanova Gulnara Valeh

²Mammadova Gunay Ilgar

Azerbaijan State Agrarian University, Ganja, Azerbaijan

1 - PhD on Philology, senior lecturer, 2 - PhD on Philology, lecturer

aslanova_g88@mail.ru ; gunay-zulka90@mail.ru

ARTICLE INFO	ABSTRACT
Article history: Received: 14.10.2024 Received in revised form: 27.12.2024 Accepted: 03.02.2025	<i>The Ministry of Emergency Situations, as one of the types of lexical microsystems of an integrated lexical system, is formed by the association of LSGs, which, for their part, are also a complex hierarchical formation and are structured by a certain number of semantic blocks. Within semantic blocks, linguistic units are integrated into genus-species groups, synonymous bundles, and antonymic paradigms. As a result, the Ministry of Emergency Situations appears as an integrated system with interconnected and interdependent parts, which in turn have their own device. It represents its constituent units as members of ordered wholes and thus reflects the dialectical unity of the individual (singular) and the general</i>
Keywords: lexicology, semantic features, literary colloquial speech, comparative description, dialectal speech, comparative-typological analysis	

Introduction

Having a relatively long tradition, the study of dialect and literary-colloquial speech has already achieved certain positive results, and has accumulated a wealth of factual material. At the same time, the comparative aspect of the description of these language subsystems "has not yet attracted the attention of researchers... a wide field of activity opens up here... - neither the methods nor the theoretical foundations have yet been developed". Not yet formed as a single scientific direction, the comparative study of colloquial speech (in the broad sense of the word) has only a few works that use the opposition of dialect and literary-colloquial speech. The significance of this type of research is determined by the need to give a full description of both language subsystems in order to "adequately present the structure of the modern English national language." [5]

The comparative description of dialectal and literary colloquial speech is realized mainly through their syntactic comparison, since "the syntactic nature of colloquial speech constitutes its essence", as well as through the establishment of their word-formative specificity. The comparative study of the vocabulary of two varieties of colloquial speech, which was first resorted to by I.A. Ossovetsky, is quite diverse and is aimed at:

- establishing any general conversational (but not differential for these language subsystems) features that are comprehended in the course of describing dialectal speech,
- studying individual lexicological categories - for example, expressiveness, embodied to the greatest extent in colloquial speech,
- determining the structural and semantic specificity of dialectal and literary-colloquial speech.

The presented works are not equivalent in terms of the idea of comparison, since in some of them the comparison of two manifestations of colloquial speech is not put forward as an independent task.

Most researchers in their approach to the analysis of colloquial vocabulary proceed from the fact that "despite the great typological similarity, colloquial literary speech and dialect are not identical in their basic structural characteristics." However, the extent of such non-identity has not yet been established. This requires, firstly, developing a methodology for the comparative study of lexical systems on specific factual material, and secondly, finding a unit of comparison that would allow us to determine the systemic lexical-semantic uniqueness of functional varieties of language.

Using the lexical-semantic level of language as an object of comparative-typological analysis relatively recently, researchers are intensively searching for the most optimal method of this kind of description, offering various parametric programs. In this case, only a few aspects of the lexical-semantic system are involved, which makes it so attractive for comparative-typological study. Various fragments of lexical systems are drawn into the orbit of scientific research - seminal structures of correlative meanings, polysemantic words, synonyms, lexical-semantic groups (LSG). Nevertheless, the boundaries of comparative analysis can be expanded by introducing new units, the essence of which is not yet known. The object of linguistic research can be "semantic fields that include several groups". [1]

In modern comparative descriptions there are isolated examples of studying interpart-of-speech semantic fields (IPSSF), the use of which correlates with the general lexicological tendency to overcome part-of-speech boundaries within the lexical system. The nature of IPSSF is still not fully understood. To do this, a number of fundamental questions need to be resolved: what part-of-speech groupings can IPSSF be modeled by, what core can IPSSF have, are IPSSFs the same in their structural-semantic organization, which IPSSFs are most typical for a language, and finally, what are the heuristic possibilities of IPSSF as a unit of comparative analysis. Of course, all these questions require study and require repeated factual elaboration.

In this work, the semantic volume of correlative IPSSF is comprehended through a system of concepts expressed by universal means of language. The development of the problem of conceptual organization of language, which allows in some way to rethink the traditional topics of Russian linguistics "language and thinking", "language as a means of cognition", represents "a new and promising area of research in the science of language", "for the theory of concepts ... is only being formed". In this regard, the terminological apparatus of conceptual analysis is further specified, its methods are determined, and the typology of concepts is established. Focused primarily on ethical (existential, social, cultural) concepts, conceptual research can be transferred to concepts of a different thematic focus. [2]

Despite the fact that the first practical solutions for the lexicographic description of concepts are visible, the idea of a conceptual dictionary demonstrating the entire semantic potential of a lexical unit requires further development.

Not all the possibilities of conceptual analysis in comparative-typological descriptions have been revealed yet, although its fruitfulness for this kind of research is recognized. The position that the semantic spaces of different languages or their varieties differ from each other in the composition of concepts, in the nature of their structural organization, that in the presence of identical concepts in the semantic spaces of different languages, these concepts can be grouped differently, united according to various features, requires additional factual support.

Aimed at understanding the issue of the relationship between the linguistic and conceptual picture of the world, the process of recreating a concept presupposes a description of its linguistic explication. An adequate description of linguistic mentality is possible when considering how, with the help of language, by imposing a conceptual grid on the world (i.e. by identifying concepts), these concepts "cover" this world, i.e. what is the pattern of such a "section" of the world. Conceptual analysis, allowing us to determine the degree of identity of concepts, accordingly makes it possible to resolve the issue of similarities and differences in linguistic pictures of the world of different languages, and to determine the factors that generate these differences. However, these

linguistic differences in no way determine the corresponding differences in human consciousness. The thought processes that result in concepts are the same for all people, whether they speak the same or different languages. The unity of the world ensures the identity of the images of perception of similar objects that form the basis of human existence. Despite all the differences in the life practices of multilingual communities, some common part is found in it, capable of ensuring the fundamental unity of their consciousness in the conditions of a single earthly world (with the natural difference in linguo-geographical areas). Nevertheless, the substantive side of the linguistic sign (designatum) is to some extent arbitrary, which ultimately determines the lexical-semantic differences between languages. The continuum of the surrounding world is divided differently in different languages, hence the unequal semantic volume of words in different languages, differences in the technique of nomination, etc. However, such unequal division exists only in the process of linguistic creative thinking. [3]

Based on the factual material of various language subsystems, the undertaken research inevitably comes into contact with the "very old" problem of the integrity of the national language. In our approach to understanding it, we follow R.A. Budagov, who proclaimed the idea of the unity of the national language despite its functional diversity. Representing a complex unity of different subsystems, language reveals a struggle between two opposing tendencies - "the tendency toward the integrity of the language and the tendency toward its fragmentation." In the presence of intra-linguistic gradations, different in their nature and origin, above them all "the "building" of a single ... national language rises." Only by accepting such a condition "can the study of gradations within one language be successful and fruitful".

Thus, semantic divergences of the same-named IPSSFs are determined by specific methods of dividing the same fragment of semantic space for the purpose of its lexical objectification. Having an isomorphic core-peripheral organization, correlative IPSSFs reveal individual features of similarities and differences in the quantitative and qualitative content of different zones of the field, and the proportion of differences decreases with distance from the small core. During the analysis of the frequency characteristics of the units of correlative MCSPs, it turns out that the boundaries between the core and the periphery in these fields do not coincide, although in each of the studied fields there is a clear predominance of peripheral vocabulary. [4]

The results of the conducted comparative-typological study indicate a certain structural-functional similarity of correlative IPSSFs and, at the same time, their uniqueness. This description allowed us to once again factually confirm the existence of a number of tendencies in the lexical-semantic system of both manifestations of colloquial speech (the desire for detail and polysemy, variability, ellipticity). At the same time, the conducted analysis allowed us to outline the structural-hierarchical organization of a relatively new unit in linguistics - IPSSF, as well as to identify the general and specific features of lexical-semantic fragments of different language subsystems. The next stage of the study of IPSSFs may be the study of their functioning in the text. It is assumed that with this approach, the compared MCSPs will reveal somewhat greater uniqueness.

References

- [1]. Brooke, J., Hirst, G. (2013a). Hybrid models for lexical acquisition of correlated styles. In IJCNLP.
- [2]. Buechel, S., and Hahn, U. (2017). Emobank: Studying the impact of annotation perspective and representation format on dimensional emotion analysis. In EACL.
- [3]. Feng, S.; Banerjee, R.; and Choi, Y. (2012a). Characterizing stylistic elements in syntactic structure. In Joint Conference on EMNLP and CONLL.
- [4]. Gamon, M. (2004). Linguistic correlates of style: authorship classification with deep linguistic analysis features. In COLING.
- [5]. Wang, Y., and Blei, D. M. (2018). The blessings of multiple causes. arXiv preprint:1805.06826

Xülasə

Dialekt və ədəbi danışq nitqinin leksik-semantik xüsusiyyətləri

Aslanova G.V., Məmmədova G.İ.

Açar sözlər: *leksikologiya, semantik xüsusiyyətlər, ədəbi danışq nitqi, müqayisəli təsvir, dialekt nitq, müqayisəli-tipoloji təhlil*

İPSS integral leksik sistemin leksik mikrosistemlərinin növlərindən biri kimi öz növbəsində mürəkkəb iyerarxik formasiya olan və müəyyən sayda semantik bloklarla qurulan LSQ-ların birləşdirilməsi yolu ilə formalaşır. Semantik bloklar daxilində dil vahidləri ümumi qruplara, sinonimik dəstələrə və antonimik paradigmalara inteqrasiya olunur. Nəticədə, MChSP öz strukturunda bir-biri ilə əlaqəli və bir-birindən asılı hissələrə malik olan və öz strukturuna malik olan bir sistem kimi meydana çıxır. O, nizamlı bütövlüklərin üzvləri kimi onun tərkib hissələrini təmsil edir və bununla da fərdin (tək) və ümuminin dialektik vəhdətini əks etdirir.

Резюме

Лексико-семантические особенности диалектной и литературной разговорной речи

Асланова Г.В., Мамедова Г.И.

Ключевые слова: *лексикология, семантические признаки, литературно-разговорная речь, сравнительное описание, диалектная речь, сравнительно-типологический анализ*

МЧСП как один из типов лексических микросистем целостной лексической системы формируется объединением ЛСГ, которые со своей стороны так же являются сложным иерархическим образованием и структурируются некоторым количеством семантических блоков. В пределах семантических блоков языковые единицы интегрируются в родо-видовые группы, синонимические пучки, антонимические парадигмы. В результате МЧСП предстаёт как целостная в своем устройстве система с взаимосвязанными и взаимозависимыми частями, имеющими в свою очередь собственное устройство. Оно представляет составляющие его единицы как члены упорядоченных целостностей и тем самым отражает диалектическое единство индивидуального (единичного) и общего.

Publisistik mətnlərin dil və üslub xüsusiyyətlərinə nəzəri baxış**Aslanova Səadət Nadir qızı** [ORSID](#)*Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı, Azərbaycan, baş müəllim*
aslanova-saadat@mail.ru

MƏQALƏ HAQQINDA MƏLUMAT	XÜLASƏ
Məqalənin tarixçəsi Daxilolma tarixi: 31.01.2025 Düzəliş tarixi: 01.04.2025 Qəbul olunma tarixi: 25.02.2025	Məqalədə publisistik mətnlərin dil və üslub xüsusiyyətlərinə nəzəri baxış daha geniş şəkildə təqdim edilir. Publisistika, jurnalistikanın ən dinamik və çevik sahəsi olaraq, dilin və üslubun müxtəlif dəyişikliklərə uğradığı bir sahədir. Bu sahədəki dəyişikliklər, yalnız dilin qaydalarına deyil, həm də cəmiyyətin sosial, siyasi və mədəni inkişafına təsir göstərir. Publisistik mətnlərdə dil, daha sərbəst və açıq şəkildə istifadə olunur, lakin bununla yanaşı, üslubun sadələşməsi və bəzən qeyri-formal dil elementlərinin artması da müşahidə olunur. Publisistik mətnlər auditoriyaya uyğun olaraq dəyişir, çünki publisistika geniş oxucu kütləsinə yönəlmişdir. Məqalə, bu xüsusiyyətlərin nəzəri əsaslarını açıqlayaraq, publisistik üslubun inkişafı və gələcəkdəki potensial dəyişikliklər haqqında da fikirlər təqdim edir.
Açar sözlər: publisistik mətnlər, dil, üslub, üslub dəyişiklikləri, KİV	

Publisistik mətnlər öz üslub və dil xüsusiyyətlərinə görə digər mətnlərdən (reklam) fərqlənir. Publisistik mətnlərin əsas xüsusiyyətlərindən biri obyektivlik və informasiyanın düzgün çatdırılmasıdır. Bu, jurnalistin məlumatı təhrif etmədən, öz fikirlərini əlavə etmədən, yalnız faktlara əsaslanaraq təqdim etməsi deməkdir. Reklam mətnləri isə daha çox təsir etmək və müəyyən bir məqsədi (məsələn, məhsulun tanıtımı və ya şirkət imicinin yaxşılaşdırılması) həyata keçirmək üçün yazılır.

Publisistik mətnlərin dilində xarici sözlərin istifadəsi xüsusilə mühüm yer tutur. Jurnalistlər tez-tez dünya miqyasında baş verən hadisələri və ya texnoloji yenilikləri çatdırarkən, müxtəlif xarici dil sözlərindən istifadə edirlər. Bu sözlər bəzən tam olaraq tərcümə edilmir və orijinal formalarında saxlanılır. Məsələn, beynəlxalq xəbərlər, elmi inkişaf və texnologiyalar haqqında yazılarkən, xüsusi terminlər və ifadələr bəzən Azərbaycan dilinə və ya digər dillərə tərcümə edilmədən olduğu kimi qəbul edilir. Bu halda, xarici sözlər müəyyən mənaların daha dəqiq və konkret şəkildə çatdırılmasına imkan yaradır.

Jurnalist yazılarında belə xarici terminlərin istifadəsi həm də dilin zənginləşməsinə və dünyada baş verən hadisələrə dair daha dolğun məlumat verir. Lakin, bu sözlərin həddindən artıq istifadə edilməsi, oxucu üçün çətinliklər yarada bilər, xüsusilə də xüsusi terminologiyadan xəbərsiz olan insanlar üçün.

Reklam mətnlərində isə xarici sözlərdən, adətən, məhsul və ya xidmətin prestijini artırmaq məqsədilə istifadə olunur. Burada sözlər daha çox emosional təsir bağışlamaq üçün seçilir və müəyyən bir imicin yaradılmasına xidmət edir.

Şübhəsiz, xarici sözlərin alınması çox maraqlı bir prosesdir və bu, artıq uzun müddətdir ki, insanların şüurunda möhkəmlənib. Bu prosesə münasibət fərqlidir: bəziləri düşünür ki, xarici sözlərin istifadəsi Azərbaycan dilinin özünəməxsusluğunu azaldır və ənənələrimizə təhlükə yaradır, digərləri isə bunu yeni bir tendensiya kimi qəbul edir və sevə-sevə xarici sözləri, özləri üçün uyğun gördükləri hər yerdə istifadə etməyə çalışırlar.

Publisistik mətnlərdə xarici sözlərdən tez-tez istifadə olunur, bunun səbəbi isə bir neçə faktordur. Bəzən Azərbaycan dilində müəyyən söz və ifadələrin sinonimləri tapılmadığı üçün, yeni terminlər və anlayışlar xarici dillərdən alınır, xüsusilə texnologiya, elm və biznes sahələrində. Belə hallarda, jurnalistlər bu yeni sözləri istifadə etməyə məcbur olurlar. Bəzən isə jurnalistlər, müəyyən bir sözün xarici mənşəli olduğunu bilmədən, onun arxaik sözü olduğunu düşünərək səhv edir və beləliklə, alınma sözlərin yanlış qəbuluna yol verirlər [5, s.208].

Publisistik mətnlərdə varvarizmlərdən də çox vaxt istifadə olunur. Adətən, varvarizmlər xarici ölkələrin və ya mədəniyyətlərin xüsusiyyətlərini ifadə etmək üçün istifadə edilir. Məsələn, xarici mədəniyyətlərə aid olan adlar, anlayışlar və ya hadisələr üçün varvarizmlər seçilir. Bu, jurnalistlərə xarici reallıqları daha dəqiq və konkret şəkildə oxuculara çatdırmağa, həmçinin yerli mühitin və koloritin təəssüratını yaratmağa kömək edir. Beləliklə, varvarizmlər mətndə xarici dünyaya dair konkret obrazlar formalaşdırmağa və oxuculara həmin atmosferi hiss etdirməyə xidmət edir.

Bundan başqa, bəzən tam sözün deyil, onun hissələrinin, məsələn, şəkilçilərin alınması müşahidə olunur. Bu, yeni sözlərin yaranmasına səbəb ola bilər, çünki köhnə sözlərə şəkilçilər əlavə olunduqda yeni anlam daşıyan sözlər meydana gəlir. Beləliklə, bu cür mücərrəd birləşmələr, dilin inkişafı və təkamülü ilə əlaqədar olaraq, yeni ifadə formalarını və terminləri yaradır. Bu proses dilin zənginləşməsinə və daha müxtəlif ifadə vasitələrinin yaranmasına kömək edir.

Publisistik mətnlərdə müəyyən bir sahəyə aid olan xarici sözlərə də rast gəlinir. Bunlar maliyyə, iqtisadi, hərbi, ictimai-siyasi və digər sahələri əhatə edir. Bu cür alınmalar, spesifik sahələrdə yaranan yeni anlayışları və terminləri ifadə etmək üçün istifadə olunur və həmin sahələrdəki məlumatları daha dəqiq və aydın şəkildə çatdırmağa kömək edir. Həmçinin, məqalənin müəllifi, mətni daha dinamik, ifadəli və canlı etmək üçün alınmış sözlərdən istifadə edə bilər. Lakin, bir çox jurnalistlərin səhvi, alınmış sözləri yanlış istifadə etmələrindədir. Bu, materialın xarici görünüşünü itirməsinə və məna itkisinə səbəb olur – oxucu müəllifi başa düşməyə bilər [1, s.56].

Son otuz ildə biz Azərbaycan dilinin bütün funksional üslublarından ən əhəmiyyətli dəyişikliklərin məhz KİV sistemində baş verdiyini müşahidə edə bilərik. Bu, əsasən 1991-ci ildən etibarən ölkəmizdə baş verən böyük siyasi və sosial dəyişikliklərlə izah edilə bilər. Bu dövr ərzində media, cəmiyyətin inkişafına uyğun olaraq yeni dil və üslub xüsusiyyətləri əldə etdi.

90-cı illərdə publisistik üslubun müəyyən aspektlərinin təhlilinə dair əsərlər meydana çıxdı. Bu dövr, dilin inkişafı və KİV-dəki dəyişikliklərlə əlaqədar yeni yanaşmaların və nəzəriyyələrin formalaşdığı bir vaxt idi. Bu sahədəki bütün tədqiqatçılar, KİV-dəki dil və üslub dəyişikliklərinin yalnız dilin özündən deyil, həm də cəmiyyətin xarici amillərindən, yəni ekstrapraktik faktorlarla əlaqəli olduğunu vurğulayırlar. Bu dəyişikliklərə ən sürətlə reaksiya verən sahə isə publisistika olub, çünki bu sahə birbaşa sosial münasibətlərlə bağlıdır. Üslub dəyişikliklərinə təsir edən əsas ekstrapraktik amillər bunlardır: KİV-in cəmiyyətdəki rolunun və funksiyalarının dəyişməsi, söz və mətbuat azadlıqlarının əldə edilməsi, KİV sisteminin siyasi və ideoloji dəyişikliklərə uyğun olaraq yenidən qurulması, KİV-lər arasında rəqabətin artması və auditoriyanın kommunikativ statusunun dəyişməsi. Bu faktorlar, ümumilikdə, KİV-in funksional və üslubi dəyişikliklərinə səbəb oldu [4, s.54].

Son üç onillikdə publisistik üslubda aşağıdakı dəyişikliklər baş vermişdir:

- KİV-in informasiya üslubunun və nəticədə informasiya funksiyasının dəyişməsi;
- həm informasiya, həm də təsir etmə funksiyasının izahında dəyişikliklər, bu dəyişikliklər danışanın ifadə tərzinin modernləşməsi ilə əlaqələndirilir;
- janr sistemində dəyişikliklər;
- müxtəlif tipoloji bölmələrə aid KİV-in üslubunda dəyişikliklər.

Bu dəyişikliklər, media sahəsindəki struktur və funksional dəyişikliklərə uyğun olaraq meydana çıxmışdır və daha çox dəyişikliklər yazılı mətbuatda baş verdi. Yazılı mətbuat, xüsusilə

oxucu ilə birbaşa əlaqə qurduğu və cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinə təsir etdiyi üçün, dil və üslub baxımından daha böyük dəyişikliklərə məruz qaldı [3, s.25].

Dəyərləndirici xüsusiyyətlər yazılı mətbuatda, o cümlədən leksika, qrammatika, söz yaradılması və digər dil səviyyələrində dəyişikliklərə məruz qaldı. Cəmiyyətin inkişafı ilə bərabər, yeni yanaşmalar axtarılır, buna görə də dəyərləndirici proses aktivdir, amma sabit deyil. Siyasi və sosial dəyişikliklər dil və mətbuatın daha çevik və müxtəlif olmasına səbəb olur.

Əvvəlki dövrlərlə müqayisədə, cəmiyyətin müxtəlif dil strukturları üzərində dəyərləndirici funksiyanın təsiri zəifləyir və ifadə dərəcəsi azalır. Bu, siyasi quruluşun qeyri-sabitliyi ilə izah olunur. Bu şəraitdə cəmiyyət və jurnalistika hələ öz mövqelərini tam formalaşdırmamışdır, buna görə də ironiya, qeyri-düzgün qiymətləndirmə üsulu olaraq, məndə istifadə olunur və jurnalist mətlərinin əsas üslubi xüsusiyyətlərindən birinə çevrilir. İroniyanın ifadə edilməsi üçün ən geniş yayılmış vasitə üslubi kontrastdır, çünki bu, müxtəlif üslubi rənglərə malik dil vahidlərinin istifadəsindən yaranır. Bu üsul, mətnə daha çox ironiya və ikili mənalar qatır, oxucunun fərqli şəkildə düşünməsinə və mövzuya müxtəlif baxış bucaqlarından yanaşmasına imkan yaradır. Daha çox istifadə edilməyə başlayan digər bir üsul, ironik deformasiyadır, yəni atalar sözləri, deyimlərin mənası dəyişdirilərək, metaforik mənadan birbaşa mənaya çevrilirdi. Adətən, bu cür dəyişikliklər başlıqlarda istifadə olunurdu. Bu üsul, mətni daha cazibədar və diqqətçəkən etmək üçün, oxucuda müəyyən bir paradoks və ya təəccüb yaratmaq məqsədi güdür. İroniya və deformasiya sayəsində, mətnə əlavə mənalar qatılır və oxucunun mövzuya fərqli baxışla yanaşmasına səbəb olur [2, s.165].

Bugünkü gündə publisistika ən yeni üslub kimi qəbul olunur, çünki burada dilin müxtəlif formalarından və ifadə azadlığından geniş istifadə edilir. Lakin, bu inkişafı yanaşı, üslub da aşağı düşüb, hətta gündəlik danışiq dilinə aid ifadələr və jarqonlar daha çox istifadə edilməyə başlanıb. Bu tendensiya əvvəlki dövrlərlə müqayisədə daha da sürətlənib.

Əgər obyektiv baxışla qiymətləndirilsə, publisistikada üslub norması əvvəlki ciddi və formal üslublardan daha sərbəst və rahat bir hala keçib. Bu dəyişiklik, məndə danışiq dilinin və müxtəlif dərəcəli ifadələrin geniş istifadəsi ilə əlaqədardır. Nəticədə, jurnalistlər daha sadə və gündəlik dilə meyl etməyə başlayıblar, bu da materialların ümumi dil və üslub xarakterini dəyişdirir və üslubun səviyyəsini aşağı salır.

Problemin aktuallığı publisistik üslubun və dilin müasir dövrün cəmiyyət və jurnalistikası ilə bağlı dəyişikliklərə uyğun olaraq sürətlə inkişaf etməsi və müxtəlif ifadə formalarının istifadəsinin artması ilə bağlıdır.

Problemin elmi yeniliyi publisistik mətnlərin dil və üslub xüsusiyyətlərində baş verən dəyişikliklərin müasir cəmiyyətin sosial, siyasi və mədəni inkişafı ilə əlaqələndirilməsi və bu dəyişikliklərin jurnalistikada necə əks olunduğunun dərinlən araşdırılmasıdır.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Problemin praktik əhəmiyyəti, jurnalistlərin və KİV nümayəndələrinin publisistik mətnlərdə dil və üslub dəyişikliklərini daha effektiv və müasir şəkildə tətbiq etmələrinə kömək etməsidir. Bu, həm də oxucularla daha düzgün və təsirli əlaqə qurmaq, onların müxtəlif mövzularda məlumatlandırılması və cəmiyyətin ehtiyaclarına uyğun mətbuat materialları hazırlamağa imkan verir. Tətbiqi baxımdan, bu yanaşmalar jurnalistikanın keyfiyyətini artırmaq, oxucu auditoriyasını daha yaxşı anlamaq və üslub dəyişikliklərinə uyğunlaşmaq baxımından vacibdir.

Ədəbiyyat

- [1]. Корконосенко, С.Г. Основы теории журналистики / С.Г. Корконосенко, – СПб., –1995, – 100 с.
- [2]. Кройчик, Л.Е. Система журналистских жанров // Основы творческой деятельности журналиста. – СПб., –2000. – 163-175 с.
- [3]. Майданова, Л.М. Структура и композиция газетного текста. Средства выразительного письма / Л.М.Майданова, – Красноярск, –1987. – 56 с.

- [4]. Свитич, Л.Г. Журналист и его работа / Л.Г.Свитич, А.А.Ширяева. – М., –1989, –153 с.
[5]. Теплюк, В.М. Этика журналистского творчества / В.М. Теплюк, –М., –1980, –206-209 с.

Summary

A Theoretical Perspective on the Linguistic and Stylistic Features of Journalistic Texts

Aslanova S.N.

Keywords: *journalistic texts, language, style, style changes, mass media.*

The article presents a more detailed theoretical perspective on the linguistic and stylistic features of journalistic texts. Journalism, as the most dynamic and flexible field, is an area where language and style undergo various changes. These changes affect not only the rules of language but also the social, political, and cultural development of society. In journalistic texts, language is used more freely and openly, but at the same time, there is a simplification of style and sometimes an increase in the use of informal language elements. Journalistic texts change according to the audience, as journalism is aimed at a wide readership. The article, by explaining the theoretical foundations of these features, also presents thoughts on the development of journalistic style and potential changes in the future.

Резюме

Теоретический взгляд на языковые и стилистические особенности публицистических текстов

Асланова С.Н.

Ключевые слова: *публицистические тексты, язык, стиль, изменения стиля, СМИ.*

В статье более подробно представлена теоретическая концепция языковых и стилистических особенностей публицистических текстов. Публицистика, как самая динамичная и гибкая область журналистики, является сферой, в которой язык и стиль претерпевают различные изменения. Эти изменения влияют не только на правила языка, но и на социальное, политическое и культурное развитие общества. В публицистических текстах язык используется более свободно и открыто, однако при этом наблюдается упрощение стиля и иногда увеличение использования неформальных элементов языка. Публицистические тексты изменяются в зависимости от аудитории, так как публицистика ориентирована на широкую читательскую аудиторию. Статья, раскрывая теоретические основы этих особенностей, также предлагает размышления о развитии публицистического стиля и возможных изменениях в будущем.

“Divani lüğət-it türk” əsərində cümlə növləri**Quliyeva Dilarə Rüstəm qızı** [ORSID](#)*Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan, müəllim*
dilara.quliyeva@sdu.edu.az

MƏQALƏ HAQQINDA MƏLUMAT	XÜLASƏ
Məqalənin tarixçəsi Daxilolma tarixi: 08.10.2024 Düzəliş tarixi: 27.12.2024 Qəbul olunma tarixi: 25.02.2025	<i>Divanın sintaktik quruluşunun öyrənilməsi göstərir ki, ayədə yazılmış divanda cümlə üzvlərinin sırası tez-tez pozulur. İnversiya cümlənin müxtəlif üzvlərinin yerini dəyişdirməklə, xüsusən də hərəkət etməklə baş verir predikat cümlənin əvvəlinə. Divanın quruluşuna görə həm sadə, həm də mürəkkəb cümlələr istifadə olunur. Bütöv, ikitərəfli, müsbət və Mənfi, qısa və ətraflı cümlələrin, səbəb və nəticə ilə əlaqəli tabe mürəkkəb cümlələrin daha çox istifadə olduğu abidədə birləşmə, saflaşdırma və müxalifətlə əlaqəli tabe mürəkkəb cümlələrdən də üstündür. Şərti budaqlanan cümlə öz fəaliyyətində tabe mürəkkəb cümlələrdən fərqlənir və atalar sözləri, məlumatlandırıcı, ibrətamiz və sorğu cümlələrinin əsasını təşkil edir</i>
Açar sözlər: sintaksis, sadə cümlə, tabesiz mürəkkəb cümlə, tabeli mürəkkəb cümlə, inversiya	

XI əsrdə yaşamış türkdilli mütəfəkkir Mahmud Kaşğarının türk dilinin zənginliyini göstərən "Divani lüğət-it türk" əsəri lüğət və qrammatika baxımından əhəmiyyətli bir qaynaq olmaqla yanaşı, eyni zamanda, o dövrün müxtəlif cümlə növləri və onların strukturu haqqında məlumatlar da təqdim edir. Müxtəlif cümlə növlərinin mövcudluğu dilin müxtəlif funksiyalarını yerinə yetirmək və ifadə imkanlarını genişləndirmək üçün önəmlidir. Bu xüsusiyyəti divanın sintaktik quruluşunun tədqiqi zamanı da müşahidə edirik.

Nəzmlə yazılmış, divanın dilinin zənginliyini artıran və oxucunun diqqətini cəlb edən qafyə, məcaz və bədii təsvir vasitələrinin üstünlük təşkil etdiyi bu əsərdə fərqli cümlə modelləri, strukturları işlənmişdir. Məqsəd və intonasiyaya görə cümlə növləri, müxtəsər və geniş cümlələr, təktərkibli və cüttərkibli cümlələr, bütöv və yarımçıq cümlələr, modallığına görə təsdiq və inkar cümlələr, quruluşuna görə sadə və mürəkkəb (tabeli və tabesiz) cümlələr divanın sintaktik quruluşunun əsasını təşkil edir.

Divanın dilində işlənmə məqamına, məqsəd və intonasiyasına görə fərqlənən nəqli, əmr və sual cümlələri xüsusilə fərqlənir. Məlumatvermə, soruşub-öyrənmə, tələb-nəsihət xarakterli cümlələr əsasən şifahi nitqdə məqsəddən asılı olaraq, tələb olunan intonasiyanın köməyiylə yaranır.

Nəqli cümlələr vasitəsilə yalnız görüb, şahidi olduğumuz hadisələr haqqında deyil, eyni zamanda, yaxın ətrafımızdan eşitdiyimiz, fərqli mənbələrdən oxuduğumuz və dərk etdiyimiz hadisələr haqqında da məlumat alırıq. Divanda işlənən nəqli cümlələr müəyyən bir fikrin və ya məlumatın təqdim edilməsi üçün istifadə edilərək, məlumatvermə və təsviretmə məqsədini güdür:

Üdhik mini komıttı, sakınç manqa yumıttı,

Könqlüm anqar əmitti, yüzüm məninq sarğarur.

Abidə nəzm formasında yazıldığı üçün burada inversiyanı da tez-tez müşahidə edirik. Bu beytdə yiyəlik halı sözün mənsubiyyət şəkilçisi sözün sonuna işlənməsi (*yüzüm məninq*) söz sırasını pozmuşdur.

Ərik irini yağlığ, ərməgü başı kanlığ.

Bu misranın hər iki cümləsində xəbərlilik şəkilçisinin ixtisar olunması (*yağlığ...; kanlığ...*) sıxılmaya səbəb olmuşdur.

*Ödhlək kamuğ küfrədi, ərdəm arığ səvrədi,
Yunçığ yavuz tuvradı, ərdəm bəgi çətilür.*

*Ütrük ötün oğrılayu yüzgə bakar,
Əlkin taşup, bermiş aşığ başka kakar.*

Nəqli cümlənin işləndiyi bu beytlərdə şifahi nitqə məxsus olan sıxılma, yəni dil vahidinin ixtisarı baş verir. Belə ki, *Ərdəm arığ səvrədi, Yunçığ yavuz tuvradı; Ütrük ötün oğrılayu yüzgə bakar* nümunələrində, *ərdəm, yavuz, ütrük və ötün* sifət olduğu halda, onlardan sonra işlənən isimlər ixtisar olunmuş və həmin sifətlər cümlənin mübtədası vəzifəsində işlənmişdir. Ancaq *ərdəm bəgi çətilür* nümunəsində isə sifətdən sonra isim işlənmişdir.

*Ağa büktir üzə yordım, barık yakıp kıya kördim,
Anı bilip takı bardım, tükəl yağı təri toğdı.*

Həmcins xəbərlərdən (*üzə yordım, kıya kördim, takı bardım*) ibarət olan yuxarıdakı beytdə məlumatvermə xüsusiyyətinə malik olan nəqli cümlə işlənmişdir.

Sual cümlələri nəqli cümlələrdən fərqli olaraq, dinləyicinin fikrini bilmək, ondan hər hansı bir məlumatı almaq və ya öz fikrini dəqiqləşdirmək məqsədilə işlədilir. Divanda işlənən sual cümlələri müəyyən bir məlumatın əldə edilməsi və ya fikrin təsdiqlənməsi məqsədini güdür:

*Körüp nəçük kaçmadınq, yamar suvin keçmədinq,
Tavarınqı saçmadınq, yesün səni ar bəri.*

Bu beytdə sual əvəzliyinin (*nəçük*) iştirakı ilə yaranan və xəbərinə inkarlıq bildirən *-ma, -mə* şəkilçiləri qoşulan (*kaçmadınq, keçmədinq, saçmadınq*) inkar sual cümlələri yer almışdır.

*Öpkəm kəlip oğradım, Arslan layu kökrədim,
Alplar başın toğradım, əmdi məni kim tutar?*

*Başı anınq alıktı, kanı yozup turuktu,
Balığ bolup tağıktı, əmdi anı kim yetər?*

Yuxarıdakı beytlərdə işlənmiş sual cümlələri məlumat almaq, nəyi isə öyrənmək məqsədilə deyil, danışanın fikrinin təsdiqi (*əmdi məni kim tutar? əmdi anı kim yetər?*) məqsədilə işlənmişdir.

Divanda əmr cümlələrindən danışanın qarşı tərəfə arzularını, nəsihət, öyüd və əmr xarakterli fikirlərini müxtəlif çalarlarda ifadə etmək, hər hansı bir tapşırığı yerinə yetirmək üçün təlimatlar və ya tövsiyələr təqdim etmək məqsədilə istifadə olunur. Abidədə əmr cümlələri nəqli və sual cümlələrinə nisbətən daha çox işlənmişdir.

*Alğıl ögüt məndin, oğul, ərdəm tilə,
Boyda uluğ bilgə bolup bilginq ülə.*

*Kança bardınq, ay oğul, ərdinq munda inç amul,
Attın əmdi sən tönqül, kıldınq ərsə kılmağı.*

*Uluğlukuğ bolsa son edhgü kılın,
Bolğıl kişig bəglər katın yaxşı ulan.*

Oğluna müraciətlə (*Alğıl ögüt məndin, oğul; Kança bardınq, ay oğul*) yazılmış beytlərdə nəsihət məzmunlu cümlələr (*ərdəm tilə; bilginq ülə; sən tönqül; edhgü kılın; bolğıl kişig bəglər*) işlənmişdir.

*Əndik kişi titilsün, el törü yitilsün,
Toklu bəri yetilsün, kadhğu yəmə savilsun.*

Yuxarıdakı beytdə danışanın arzu və istəklərini ifadə edən cümlələrin xəbəri digər əmr cümlələrindən fərqli olaraq, feilin arzu şəklində (*titilsün, yitilsün, yetilsün, savilsun*) işlənmişdir.

*Bilgə ərig edhgü tutup sözün işit,
Ərdhəmini ögrənibən ışka sura.*

*Eştip ata-ananqınq savlarını kadırma,
Nənq kut bulup kövəzlik kılınq yana kudurma.*

Yuxarıda qeyd olunan beytlərdə müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi xəbərləri feilin əmr şəklində olan, əmr-xahiş məzmunu ifadə edən cümlələr işlənmişdir.

Müxtəsər və geniş cümlələr müasir dildə olduğu kimi divanın dilində də çox işlənmişdir.

*Ətil suvı aka turur, kaya tübi kaka turur
Balıq təlim baka turur, kölünq takı küşərür.*

Nümunədə işlənmiş üç cümlə müxtəsər (*Ətil suvı aka turur, kaya tübi kaka turur, kölünq takı küşərür*), biri isə geniş (*Balıq təlim baka turur*) cümlədir. Üç cümlənin xəbərində müasir Azərbaycan dilinin şərq dialektində işlənən indiki zaman şəkilçisi *durur* (5. s.22) ilə eyni olan *turur* işlənmişdir (*d-t əvəzlənməsi baş verib*). Sonuncu cümlənin xəbərində işlənən şəkilçi (*küşərür*) isə indiki zamanın müasir dildə işlənən şəkilçisi ilə eynilik təşkil edir.

*Türlüg çəçək yarıldı, barçın yadhım kərildi,
Uçmak yeri körüldi, tumluğ yana kəlgüsüz.*

*Kaklar kamuğ kölərdi, tağlar başı ilərdi,
Ajun tını yıldı, tütü çəçək çərkəşür.*

Birinci beytin ilk iki cümləsi geniş (*Türlüg çəçək yarıldı, barçın yadhım kərildi*), növbəti iki cümləsi isə müxtəsərdir (*Uçmak yeri körüldi, tumluğ yana kəlgüsüz*). İkinci beytdə isə ilk üç cümlə müxtəsər (*Kaklar kamuğ kölərdi, tağlar başı ilərdi, Ajun tını yıldı*), sonuncu cümlə isə genişdir (*tütü çəçək çərkəşür*).

*Ərən, alpı okuştılar, kınqır közüni bakiştılar,
Kamuğ tolmun tokuştılar, kılıç kınka küçün sığdı.*

Birinci misra həmcins mübtədə (*Ərən, alpı*) və həmcins xəbərlərdən (*okuştılar, bakiştılar*), eyni zamanda tərz zərfliliyindən (*kınqır közüni*) ibarət olan geniş cümlədir. Üçüncü və dördüncü cümlələr də baş (*tokuştılar, sığdı, kılıç*) və ikinci dərəcəli üzvlərin (*kamuğ, tolmun, kınka, küçün*) iştirakıyla formalaşan geniş cümlələrdir.

Hər iki baş üzvün iştirakıyla yaranan cütlərkibli cümlələr yalnız xəbər və mübtədə əsasında formalaşan təktərkibli cümlələrdən fərqli olaraq, divanın dilində daha işlək vəziyyətdədir.

*Ottuz içip kıkralım, yokar kopup səgrəlim,
Arslan layu kökrəlim, kaçtı sakınç, səvnəlim*

*Orunçak alıp yermədi, alımlıq körü armadı,
Adaşlıq üzə turmadı, kalın ərən tirkəşür.*

Hər iki nümunədə cütlərkibli cümlələr öz əksini tapmışdır. Birinci beytin üçüncü cümləsində xəbərin cümlənin önünə keçməsi (*kaçtı sakınç*) ilə inversiya baş vermişdir. Digər cümlələrin xəbəri isə qıpçaq dilinə məxsus feilin arzu şəklinin şəkilçisini (*kıkralım, səgrəlim, kökrəlim, səvnəlim*) qəbul etmişdir. İkinci beytdə isə cümlələrin xəbərinin müasir dilimizə məxsus inkarlıq şəkilçisi ilə (*yermədi, armadı, turmadı*) işlənməsi hərəkətin olumsuzluğunu göstərir.

*Kurvi çuvaç kuruldı, tuğum tikip uruldu,
Süsi otun oruldu, kançuk kaçır, ol tutar.*

Yuxarıdakı beytin ilk üç cümləsi xəbərin iştirakıyla yaranan təktərkibli şəxssiz (*Kurvi çuvaç kuruldu, tuğum tikip uruldu, Süsi otun oruldu*) cümlələrdir. Axıncı cümlə isə şərt budaq (*kançuk kaçır, ol tutar*.) cümləsidir.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilindən fərqli olaraq, divanın dilində yarımçıq cümlələrə demək olar ki, rast gəlinmir. Ancaq bütöv cümlələr qeyd olunan nümunələrdən də bəlli olduğu kimi kifayət qədər işlənmişdir.

*Bulnar mini ulas köz, kara mənqiz, kızıl yüz.
Andın tamar tükəl tüz, bulnap yana ol kaçır.*

Bütöv cümlələrdən təşkil olunmuş beytin birinci misrası həmçinin mübtədali, xəbəri cümlənin əvvəlində (*Bulnar mini ulas köz, kara mənqiz, kızıl yüz.*) işlənmiş inversiyaya uğrayan cümlədir. İkinci misranın birinci cümləsində də xəbər cümlənin əvvəlində (*Andın tamar tükəl tüz*) işlənmişdir.

*Ərdi uza ərənlər, ərdəm bəgi bilik tağ.
Aydı öküş ögütlər, könqlüm bolur anqar sağ.*

Cütlərkibli cümlələrdən ibarət olan yuxarıdakı beytin ilk misrasında inversiya xəbərin mübtədadan əvvəl (*Ərdi uza ərənlər*), təyinin isə (*ərdəm bəgi bilik tağ*) mübtədadan sonra işlənməsi nəticəsində yaranıb. İkinci misrada da xəbər cümlənin əvvəlində (*Aydı öküş ögütlər*) işlənərək söz sırasını pozmuşdur.

Sadə cümlələr tarixi inkişafın ardıcılığı nəticəsində meydana gəlmişdir. Sadə cümlənin məntiqi baxımdan bir predikatı və bir subyekti olur. Sadə cümlənin özü bir kateqoriyadır. Tarixən sadə cümlələr qədim insanların düşüncəsinin təşəkkülündə, ifadəsində mühüm yerlərdən birini tutmuşdur. Sadə cümlənin struktur, xətti, kateqorial və funksional cəhətləri onu mürəkkəb cümlədən ayırır. Sadə cümlələr təktərkibli və cütlərkibli, bütöv və yarımcıq, adlıq və s. olmaqla növlər təşkil edir (2. s.668).

Dil tarixi ilə bağlı biliklərə əsaslanaraq, qeyd edə bilərik ki, dilin sintaktik quruluşu sadə cümlələrdən mürəkkəb cümlələrə doğru inkişaf edir. XI əsr abidəsi olmasına baxmayaraq, divanın dilində kifayət qədər tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələr işlənmişdir.

*Ərən arıq örpəşür, öçin, kəkin irtəşür,
Sakal tutup tartışur, Köksi ara ot tütər.*

Aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlədən ibarət olan beytin son cümləsi aydınlaşdırıcı (*Köksi ara ot tütər*) cümlədir.

*Tumluğ kəlip kapsadı, kutluğ yayıq təpsədi,
Karlap ajun yapsadı, ət, yin üşüp əmrişür.*

*Təlim başlar yuvaldımət, yağı andın yavaldımət,
Küçi anıq kəvəldimət, kılıç kınka küçin sığdı.*

Səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdən ibarət olan birinci beytin axıncı cümləsi nəticə (*ət, yin üşüp əmrişür*) bildirir, ilk üç cümlə isə həmin nəticənin səbəbini göstərir. İkinci beytin isə üçüncü cümləsi nəticəni (*Küçi anıq kəvəldimət*), ilk iki cümləsi isə səbəbi (*Təlim başlar yuvaldımət, yağı andın yavaldımət*) bildirir.

Kadaş temiş kaymaduk, kadhın temiş kaymış.

Yuxarıdakı misra intonasiya ilə yaranmış qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümləyə nümunədir. Müasir ədəbi dildə olduğu kimi bu cümlədə də qarşılaşdırma bağlayıcısını bərpa etmək olar (*Kadaş temiş kaymaduk, əmmə kadhın temiş kaymış*).

*Tünlə bilə bastımız, təgmə yanqak pustımız,
Kəsmələrin kəstimiz, mınqlak ərin bıçtımız.*

Ardıcılzamanlı birləşdirmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlənin əks olunduğu beytdə hadisələrin ardıcılığı gözlənilir.

Tabesiz mürəkkəb cümlələrə nisbətən, tabeli mürəkkəb cümlələr, xüsusilə də, şərt budaq cümləsi divanın dilində daha aktiv işlənmişdir. Belə ki, Divanın dilində işlənən atalar sözləri də şərt budaq cümlələri şəklində ifadə olunmuşdur.

*Üri kopsa, oğuş aqlışur,
Yağı kəlsə, imrəm təprəşür.*

*Ula bolsa, yol azmas,
Bilik bolsa, söz yazmas.*

Eyni zamanda, abidənin dilində öyüd-nəsihət, məsləhət məzmunlu cümlələr də şərt budaq cümləsi şəklində qurulmuşdur.

*Kolsa, kalı oğrayın, bergil takı azukluk,
Karğış kılır umalar yunçığ körüp konukluk.*

*Kəlsə, kalı yarlıq bolup yunçığ uma,
Kəldür anuk bolmuş aşığ tutma uma.*

Divanın dilində hər hansı bir hadisə haqqında məlumat vermək məqsədilə də şərt budaq cümlələrindən istifadə olunmuşdur.

*Koyğaşup yatsa anıq yüzinqə, alsıkar ökin anıq sözinqə.
Minq kişi yoluğı bolup özinqə, bergələr ödhin anıq közinqə.*

*Abanq kolsam, udhı barıp, tutar ərdim süsin tarıp,
Bulun kılıp, başı yarıp, buluğ barça manqa yığdı.*

Divanın dilində az sayda bağlayıcısız, intonasiya ilə formalaşan tamamlıq budaq cümlələrinin birinci tipi işlənib. Budaq cümləni qurmaq üçün, əsasən, demək feilinin arxaik formasından (*ayğıl, aydım*) istifadə olunmuşdur.

*Tərkən katun kutınqə təgür məndin koşuğ.
Ayğıl: sizinq tapuğçı ötnür yenqi tapuğ*

*Tokış içrə urıştım, Uluğ birlə karıştım,
Tüküz atın yarıştım, aydım: əmdi al, Utar.*

Divanın sintaktik quruluşunun tədqiqi göstərir ki, nəzmlə yazılan divanda cümlə üzvlərinin sıralanması tez-tez pozulur. İnversiya müxtəlif cümlə üzvlərinin yerini dəyişməsilə, xüsusilə də, xəbərin cümlənin əvvəlinə keçməsilə baş verir. Divanda quruluşuna görə həm sadə, həm də mürəkkəb cümlələr işlənmişdir. Bütöv, cütlərkibli, təsdiq və inkar, müxtəsər və geniş cümlələrin daha çox işləndiyi abidədə, səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr də birləşdirmə, aydınlaşdırma və qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrə nisbətən üstündür. Tabeli mürəkkəb cümlələrdən şərt budaq cümləsi aktivliyi ilə seçilərək, həm atalar sözləri, həm məlumatverici, həm öyüd-nəsihət, həm də sual məqsədilə qurulan cümlələrin əsasını təşkil edir.

Ədəbiyyat:

- [1]. Kazımov, Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis / Q.Ş.Kazımov, –Bakı: Elm və təhsil, –2010, –500 s.
- [2]. Quliyeva, D.R. Mürəkkəb cümlələrin sadə cümləyə çevrilməsi prosesində kondensasiya hadisəsinin təzahürü // Türk dillərinin və ədəbiyyatının tədqiqi və tədrisinin aktual problemləri. Beynəlxalq elmi konfrans, –Sumqayıt: Sumqayıt Dövlət Universiteti, 20-21 may, –2021. № 4, –s.668-672. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=48598927&pff=1>
- [3]. Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk, Dörd cilddə: I cild / –Bakı: Özan, –2006, –512 s.
- [4]. Əskər, R. Dahi türk dilçisi Mahmud Kaşğari / R. Əskər, –Bakı: Füyüzat, –2020, –176 s.
- [5]. Şirəliyev, M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları / M.Şirəliyev, –Bakı: Şərq-Qərb, –2008, –416 s.

Summary

Types of sentences in "Divani Lugat-it Turk"

Guliyeva D.R

Key words: syntax, simple sentence, independent complex sentence, subordinate complex sentence, inversion.

Studying the syntactic structure of the divan shows, that the order of the members of the sentence in the divan written in verse is often violated. Inversion occurs due to the change in the place of different members of the sentence,

especially due to the movement of the predicate to the beginning of the sentence. According to the structure of the divan, both simple and complex sentences are used. In the monument, where whole, double-edged, affirmative and negative, short and detailed sentences are used more, subordinate complex sentences related to cause and effect also surpass subordinate complex sentences related to connection, clarification and opposition. The conditional branching sentence stands out from the subordinate complex sentences by its activity and forms the basis of proverbs, informative, edifying and interrogative sentences.

Резюме
Типы предложений в «Divani Lugat-it Turk»
Гулиева Д.Р

Ключевые слова: синтаксис, простое предложение, самостоятельное сложное предложение, подчинённое сложное предложение, инверсия.

Изучение синтаксической структуры дивана показывает, что порядок членов предложения в диване, написанном в стихах, часто нарушается. Инверсия происходит за счет изменения места разных членов предложения, особенно за счет перемещения сказуемое в начало предложения. По структуре дивана употребляются как простые, так и сложные предложения. В памятнике, где больше употребляются целые, обоюдоострые, утвердительные и отрицательные, краткие и развернутые предложения, придаточные сложные предложения, связанные с причиной и следствием, также превосходят придаточные сложные предложения, связанные с соединением, уточнением и противопоставлением. Условное ветвящееся предложение выделяется из придаточных сложных предложений по своей активности и составляет основу пословиц, информативных, назидательных и вопросительных предложений.

Ekolinqvistika ekologiya və dilçiliyin integrasiyası kimi**Abdullayeva Nurlana Fəxrəddin qızı***Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan, Azərbaycan, dissertant*melisaaliyeva1@gmail.com

MƏQALƏ HAQQINDA MƏLUMAT	XÜLASƏ
Məqalənin tarixçəsi Daxilolma tarixi: 21.11.2024 Düzəliş tarixi: 22.01.2025 Qəbul olunma tarixi: 05.04.2025	Elmin inkişafı ilə "ekologiya" anlayışının getdikcə daha çox yeni tərifləri ortaya çıxmağa başladı. Bəziləri onu biologiyanın bir hissəsi hesab edir, bəziləri mürəkkəb elm, digərləri bir fənn kimi qəbul edir və s. Bu gün üçün ekologiya biologiya çərçivəsindən kənara çıxmış, prinsipə yeni integrasiya olunmuş elm kimi formalaşmış, fiziki və bioloji hadisələri birləşdirmiş və təbiət elmləri arasında körpü təşkil etmişdir. Qloballaşma dövründə, zamanın və məsafənin kəskin şəkildə azaldığı, ünsiyyətin, o cümlədən elmi ünsiyyətin həqiqətən qloballaşdığı bir dövrdə elmin yeni sahələri inkişaf etməyə başlayır. Son onilliklərdə müxtəlif fənlərarası və transdisiplinar tədqiqatlar, xüsusilə, fəal şəkildə inkişaf edir, məsələn, bioinformatika, biomühəndislik, kompüter dilçiliyi, linqvokulturologiya, psixolinqvistika, ekolinqvistika və s.
Açar sözlər: ekologiya, təbiət, linqvistika, ekolinqvistika, termin	

İnsan təbiətə yiyələnir (bəzən onda mövcud olan tarazlığı pozur), torpağı, bitki örtüyünü dəyişir, təbiətdən daha az asılı olan, həm də onun üçün son dərəcə vacib olan öz mədəniyyətini yaradır; insanların nəsilləri dil, yazı, ədəbiyyat, bütün sənət növləri, elm və adət-ənənələr yaradır. Ənənələr onun davranışını formalaşdırır; o, gündəlik bilikləri və gündəlik maddi dəyərləri miras alır. Hər bir insan doğulduğu andan özünü minlərlə nəsillərin yaratdığı sferada tapır". D.S. Lixaçov bu sahəni V.I Vernadninski şərtləri əsasında modelləşdirilmiş homosfer ("insan mühiti") adlandırmağı təklif etdi. [4. s. 298-299]. Daha sonra D.S. Lixaçev homosfer anlayışını genişləndirərək hesab edirdi ki, hər bir xalqın ümumi homosferi, bəşəriyyətin homosferi ilə yanaşı, həm də özünəməxsus homosferi, öz müxtəlifliyi, homosferin zənginləşmə mənbələri, milli xüsusiyyətləri vardır, ona görə də biz təkcə homosferdən deyil, həm də etnohomosferdən danışa bilirik [4].

Müasir antroposentrizm də bu cür baxışla əlaqələndirilir, onun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, insan hər şeyin ölçüsü kimi tanınır, bu dünyada özünü dərk etməklə dünyanı dərk edir və dil düşünən insanın əsas konstitusiyası xarakteristikası kimi çıxış edir: danışan insan, reallıq yaradan insan. Dili bütün mürəkkəbliyi və çoxşaxəliliyi ilə dərk etmək o zaman mümkündür ki, insan haqqında bütün biliklər kompleksi: onun fizioloji və psixi təbiəti, coğrafi yaşayış yeri, tarixi, mədəniyyəti və müəyyən etnik qrupa mənsubiyyəti nəzərə alınsın. [2; 3]. Daha dərinlən başa düşmək və izah etmək üçün dil öyrənilməlidir.

Ekolinqvistika ötən əsrin 70-ci illərində yaranmışdır. XX əsrdə bu konsepsiyanın banisi amerikalı dilçi E.Haugen hesab olunur. Onun fikrincə, dilin ekologiyası "dillə onun mühiti arasındakı əlaqə haqqında elmdir, burada mühit dildən istifadə edən cəmiyyət kimi başa düşülür" və dilin ekologiyasının qismən fizioloji, danışanın şüurunda digər dillər) və qismən sosial (ünsiyyət vasitəsi kimi cəmiyyətlə qarşılıqlı əlaqə)xarakter daşıyır. [1, s. 31]. Haugenin əsas ideyası ondan ibarətdir ki, dillər müxtəlif bitki və heyvan növləri kimi tarazlıqdadır və onların mövcudluğu həm dövlət, həm də sosial qrup daxilində, həm də insanın şüurunda bir-birindən asılıdır. Maraqlıdır ki,

eyni zamanda (1971) Greenpeace beynəlxalq müstəqil qeyri-hökumət ətraf mühit təşkilatı yaranmışdır.

Daha sonralar elmdə bu istiqamət D.Lixaçovun adı və onun 1980-ci ildə yazdığı “Mədəniyyət ekologiyası” essesi ilə bağlıdır, onun əsas ideyalarından biri mədəniyyətin qorunmasının vacibliyidir. Lakin bu sənaye yalnız son 10-15 ildə xüsusilə sürətlə inkişaf edir. Dilçilikdə bu istiqamət gənc olduğundan onun metodologiyası və terminoloji aparatı hələ də xeyli dərəcədə formalaşma mərhələsindədir. Həmçinin, linqvoekologiya və ekolinqvistika anlayışlarını bir-birindən ayırmaq üçün çoxsaylı cəhdlərə baxmayaraq, elmdə hələ də daha çox sinonim kimi istifadə olunur. Yeni istiqamətin qeyri-müəyyənliyinə görə mənşəyinə qayıtmaq və orijinal konsepsiyanı nəzərdən keçirmək maraqlı görünür.

“Ekologiya” bir elm kimi, onun daxil etdiyi məsələlərin dairəsi və onun əsas şərtləri müəyyən etmək üçün bizim vəzifəmiz ekolinqvistikaya ötürülə bilən metodları, prosesləri və anlayışları tapmaq idi. Məqalədə nisbətən spesifik təbiətşünaslıq terminlərinə diqqət yetirir, buna görə də, məsələn, “*antropogen çirklənmə (dilin)*”, “*ekoloji linqvistik mühit üçün büro*”, “*dozimetriya (lingvo-ekoloji)*” və s. kimi ifadələr müzakirə olunur, istinad edilən ədəbiyyatlarda verilən potensial linqvoekoloji terminlər nəzərdən keçirilmir [5, s. 345].

“Ekologiya” termini 1866-cı ildə alman alimi E.Hegel tərəfindən təqdim edilmişdir və bu gün orqanizmlərin bir-biri ilə və sözün geniş mənasında ətraf mühitlə əlaqələri haqqında elm kimi ilkin mənasına yaxın olaraq qalır. Belə orqanizm *mikrob icması, fərd, populyasiya, növ* və s. ola bilər. Ətraf mühit anlayışına *fiziki və kimyəvi proseslər, yaşayış mühiti* və s. kimi amillər daxildir. Ekologiyanın ən mühüm nəzəri anlayışlarına “*planetin biogeokimyəvi məşını*” kimi *biosfer, biosenoz, ekosistem* və bir-biri ilə əlaqəli element dövrləri sistemi ideyası daxildir. Planetdə insan fəaliyyətinin miqyasının artması və bu fəaliyyətin təbiətə qlobal təsiri ilə əlaqədar XX əsrin ikinci yarısında “*ekologiya*” termini - ətraf mühitin mühafizəsi elmi yeni məna kəsb edir. Məhz bu mənada o, indi xüsusilə geniş istifadə olunur - *antropogen*, ilk növbədə *texnogen* fəaliyyətlər nəticəsində atmosferin, torpağın və suyun çirklənməsi ilə əlaqəli insanlar üçün əlverişsiz şəraitin ekvivalenti kimi “*ekologiya*” anlayışına qədər. Beləliklə, bu gün ekologiyanın aşağıdakı təriflərini ən populyar adlandırmaq olar:

1. Orqanizmlərin bir-biri ilə və ətraf mühitlə əlaqələrini, ekosistemlərin fəaliyyət qanunlarını öyrənən elm (biologiyanın bir hissəsi) [6, s. 93].

2. Bir qayda olaraq ətraf mühitə antropogen təsirin mənfi nəticələrini, çirklənməyə qarşı mübarizə üsullarının işlənilib hazırlanmasını və zədələnmiş ekosistemlərin bərpasını öyrənən bilik sahələrinin məcmusu.

Aydındır ki, dil mikroorqanizmlər, heyvanlar, bitkilər kimi canlı deyil. Bununla belə, dil də canlılara xas olan dəyişkənlik və hərəkətliklik, uyğunlaşma və dinamizm, nəsil və növlərə təsnifat, fəaliyyət qanunları kimi xüsusiyyətlərə malikdir. Buna görə də dilin ekoloji baxımdan təhlili mümkün görünür, baxmayaraq ki, məsələn, dillərin qarşılıqlı təsiri və qarşılıqlı əlaqəsi kimi məsələlər müqayisəli və müqayisəli-tarixi dilçilik tərəfindən çoxdan öyrənilir.

Ekologiya və dilçilik arasında əhəmiyyətli bir fərqi də qeyd etmək vacibdir. Aydındır ki, ekologiya (1-ci bənd) insanlara aid olmayan (və insanların təsiri altında olmayan) hadisələri öyrənə bilər, dilçilikdə (və hər hansı humanitar sahədə) bu mümkün deyil, çünki hər hansı bir dil yaranır, inkişaf edir və inkişaf edir. yalnız insanın sayəsində və onun köməyi ilə dəyişir. Hətta C.Qrimmin və V.Humboltun əsərlərində belə bir fikir irəli sürülürdü ki, dil cəmiyyətdə yaranır və inkişaf edir, yəni dil sosial cəhətdən şərtlənir. Tərifin ikinci nöqtəsi “antropogendir” və bununla da fəal inkişaf edən ekolinqvistika sahəsi əlaqələndirilir. Dilin “çirklənməsi” ilə bağlı suallar emosional dilçiliyin inkişafına təkan vermişdir.

Ekologiyanın bəzi fundamental anlayış və prinsiplərini ekolinqvistikada tətbiqi nöqteyi-nəzərindən (digər fəaliyyət mexanizmlərini nəzərə almaqla) nəzərdən keçirək. Ekologiyanın əsas anlayışlarından biri *ekosistem* anlayışdır. Ekosistem “ayrı-ayrı ekoloji komponentlər arasında

mövcud olan qarşılıqlı asılılıq və səbəb-nəticə əlaqələri əsasında yaranan, vahid funksional bütövlükdə birləşmiş hər hansı canlılar birliyi və onun yaşayış mühitidir” [6, s. 98]. Ekosistem kompleks özünü təşkil edən, özünü tənzimləyən və özünü inkişaf etdirən bir sistemdir. Ekosistemin mühüm xarakteristikası ekosistemin hissələri arasında nisbətən qapalı, məkan və zaman baxımından sabit maddə və enerji axınlarının olmasıdır. Dili bir ekosistemlə müqayisə etməyin indiki populyarlığına baxmayaraq, bütün komponentləri olan bir sistem kimi dil ilə real (bioloji) ekosistem arasında əhəmiyyətli fərq hələ də göz qabağındadır. Baxmayaraq ki, şübhəsiz ki, (hər hansı bir sistemdə olduğu kimi) oxşarlıqlar var - bəzilərinin işləməsi və qarşılıqlı təsiri sistemin elementləri üst-üstə düşür. Ekosistemin inkişafı gəncdən yetkinliyə qədər bir neçə mərhələdən (fazalardan) keçir, bu müddət ərzində sadə icmalar ardıcıl olaraq daha mürəkkəb, daha zəngin bioloji müxtəlifliyə, daha mürəkkəb məkan və trofik quruluşa malik olanlarla əvəz olunur, bunun nəticəsində ekosistem daha stabil olur. Botanikanın böyük həvəskarı olan görkəmli alman dilçisi Avqust Şleyxer dili bitki və ya heyvanla eyni orqanizm hesab etmiş, dilçiliyi təbiət elmi kimi təsnif etmişdir. O, darvinizm ideyalarının təsiri ilə bu elmi sahənin bəzi üsul və terminlərini dilçiliyə götürərək Hind-Avropa dillərinin nəsil ağacını yaratmış, onları da budaqlar kimi dil ailələrinə, növlərə və cinslərə ayırmışdır. Onun nəzəriyyəsinə görə, dil də canlı orqanizm (yaxud ekosistem) kimi doğulur, yetkinləşir, böyüyür və ölür, böyüməsi müəyyən qanunauyğunluqlarla baş verir. Lakin unutmamaq olmaz ki, dilin inkişafı insanların ehtiyacları ilə yanaşı, mədəniyyətin inkişafı ilə də sıx bağlıdır.

Növbəti mühüm anlayış biosenozdur - onun formalaşmasında bir parça torpaqda və ya su hövzəsində yaşayan bitkilərin, heyvanların və mikroorqanizmlərin tarixən formalaşmış toplusu rəqabət və təbii seçmə; Burada, bəlkə də, dövlətin müəyyən ərazilərində inkişaf edən dilin variantları və ya dialektləri ilə paralel aparmaq olar.

Ekologiyada başqa bir vacib anlayış suksessiyadır - yer səthinin müəyyən bir sahəsində daxili və ya xarici amillərin təsiri altında bəzi biosenozların digərləri tərəfindən zamanla ardıcıl dəyişməsidir. Narahatlıqlar olmadığı halda varislik ətraf mühitlə tarazlıqda olan birliyin yaranması ilə başa çatır [1, s. 81]. Suxurların aşınmasında və torpaq əmələ gəlməsində iştirak edən mikrob birliklərinin dəyişməsi subseksiyaya misal ola bilər və suksiyanın hər bir mərhələsində növbəti icmanın inkişafı üçün şərait yaradılır. Və ya yanğınla məhv edilmiş bir ladin meşəsi: növbəti il tutduğu ərazidə ot birliyi yaranır, sonra kollarla əvəz olunan taxıllar böyüyür, sonra ağac növləri. Aspen və ya ağcaqayın meşəsinin örtüyü altında ladin ağacları böyüyür, nəticədə yarpaqlı ağacları yerindən qoparır. Yəqin ki, bir dilin sistemi digəri üçün, məsələn, elm dili üçün “zəmin hazırlayanda” dilə münasibətdə varislikdən qismən danışmaq olar. Dilin (və ya onun bir hissəsinin) remediyaşması haqqında da danışa bilərik, yəni. müəyyən pozuntu (məhv) və ya çirklənmədən sonra bərpa.

Ekologiyada vacib bir məqam invaziv növlər məsələsidir - digər yaşayış yerlərindən müəyyən bir sistemə daxil olan və yeni şəraitdə qurulan orqanizmlər. Onların dolanışığı ərazinin sakinləri üçün mənfi nəticələrə səbəb ola bilər. Əvvəlki yaşayış yerlərində böyüməsini maneə törədən və ya nəzarət edən hər hansı bir rəqib və ya mənfi orqanizm olmadan. Onlar nəzarətsiz çoxalmağa, yerli əhaliyə qarşı aqressiv davranmağa, onları yerindən tərpətməyə və ekoloji nişlərini tutmağa (məsələn, Avrasiyaya yad heyvanların başqa ölkələrə gətirilməsi) başlaya bilər və geri dönməz nəticələrə səbəb ola bilər. Aydındır ki, dildə oxşar vəziyyətlər mümkündür. Məsələn, İnternet və sürətlə inkişaf edən texnologiyalar sayəsində bir çox anglicisms rus (və təkcə rus deyil) dilinə daxil olur, bu dillər doğma danışanlar tərəfindən şifahi və yazılı nitqdə (qadçet, adlandırma, brendinq, şırınga, bəyənmə, paylaşma, repost və s.) tam uyğunlaşmağa və başa düşülməyə vaxt tapmadan fəal şəkildə istifadə olunmağa başlayır. Lakin vəziyyətlərin oxşarlığına baxmayaraq, bu terminin dilçilikdə gələcəyi yoxdur.

Burada deyilənlərin çoxu heterofobiya (ksenofobiya) anlayışı ilə bağlıdır, yəni yaddan qorxmaq, yaddan imtina etmək, bu, ictimai həyatda, it və canavar sürülərində, mikrob icmalarında

yaxşı bilinir. Dilə gəlinə, bu müxalifət (özünün - başqasının) bir çox sabit ifadələrdə (məsələn, "vətənin tustüsü bizə şirin və xoşdur" (A. S. Qriboyedov)) təcəssüm olunur, və linqvokulturologiyada fəal şəkildə öyrənilir. Bir sistem olaraq dilə gəldikdə, dildə heterofobiya haqqında danışmaq çətindir, baxmayaraq ki, aktiv alınmalar ("xarici" sözlər) tez-tez ana dilində danışanların çox aktiv reaksiyasına səbəb olur. Bu konsepsiya *immunitet* fenomeni ilə sıx bağlıdır, yəni xəstəliklərə qarşı *immunitet* (toxunulmazlıq, davamlılıq) və yad elementləri aradan qaldırmaq qabiliyyəti, tərkibin və homeostazın ardıcılığını təmin edir. Və dilə tətbiq oluna bilər.

Dil immuniteti - əcnəbi sözlərin işğalına, parazit sözlərin yayılmasına, vulqarizmlərə qarşı müqavimət göstərmək qabiliyyəti və qrammatikanın sabitliyi kimi anlaşılır. Beləliklə, biz yenidən *dilin çirklənməsi və qorunması* probleminə qayıdırıq. Aydındır ki, ekolinqvistika məhz antropogen ekologiya və ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində öz yuvasını tapa bilər.

Maraqlı və mühüm məsələ elmi (peşəkar) dilin terminologiyasının işlənilib hazırlanması problemidir. Müxtəlif dövrlərdə elmdə lider olmuş dilləri xatırlamağa dəyər: latın və yunan, alman və fransız, müasir variantları ilə ingilis. Tərcümələr sayəsində terminlər müəyyən bir dilin transliterasiya qaydalarına uyğun olaraq dominant elmi dillərdən digər dillərə, o cümlədən Azərbaycan dilinə daxil olur. Bununla belə, əslən eyni kökdən olan, lakin müxtəlif vaxtlarda və müxtəlif dillərdən götürülmüş olduqları üçün Azərbaycan dilinə müxtəlif transkripsiyalarda (məsələn, statik və ştativ) çata bilərlər.

Təbiətdə baş verən hadisələrə elmi yanaşmaq üçün ekologiya elminin inkişafı ilə əlaqədar yaranan terminoloji sistemi araşdırmaq zərurəti yaranır. Ekologiya terminlərində digər sahə terminlərindən fərqli olaraq ekstralinqvistik amillər daha çox müşahidə olunur.

Digər sahə terminləri kimi ekologiya terminləri də müxtəlif ölkələrdə yaşayan xalqların dilinə keçərək dünyəvi xarakter alır. Belə ki, yeni elmlərin inkişafı ilə bağlı yaranan terminlər həmin sahə terminologiyasını zənginləşdirir.

Ekologiyanın elmi dilindəki çatışmazlıq və çətinliklərin sadalanan bir neçə nümunəsi, şübhəsiz ki, ekolinqvistikanın (elmi dilin ekologiyası) maraq dairəsinə düşə bilən digər elmlərin elmi dillərinin ümumi hadisələrini və problemlərini əks etdirir.

Ədəbiyyat

- [1]. Белозерова, Н.Н. Эколингвистика: в поисках методов исследования / Н.Н. Белозерова, Н.В. Лабунец, –Тюмень, –2012. –255 с.
- [2]. Звегинцев, В.А. Мысли о лингвистике / В.А. Звегинцев. –М., –1996. –336 с.
- [3]. Козлова, Л.А. Этнокультурный потенциал грамматического строя языка и его реализация в грамматике говорящего / Л.А. Козлова, –Барнаул : Алтайская гос. пед. акад., –2009. –182 с.
- [4]. Лихачев, Д.С. Заметки о русском / Д.С.Лихачев. –М.: КоЛибри, Азбука-. Атрикус, –2014. –480 с.
- [5]. Сковородников, А. П. Экология русского языка/ А.П.Сковородников, –Красноярск: Сиб. федер. ун-т, –2016. –388 с.
- [6]. Экологический словарь / Авт.-сост. С. Делятицкий [и др.]. – М.: Конкорд ЛТД-Экопром, – 1993. – 202 с.

SUMMARY

ECOLINGUISTICS AS AN INTEGRATION OF ECOLOGY AND LINGUISTICS

Abdullayeva N.F.

Keywords: ecology, nature, linguistics, ecolinguistics, term

With the development of science, more and more new definitions of the concept of "ecology" began to appear. Some consider it a part of biology, some consider it a complex science, others perceive it as a discipline, etc. Today, ecology has gone beyond the framework of biology, has formed as a fundamentally new integrated science, combining

physical and biological phenomena and forming a bridge between natural sciences. In the era of globalization, when time and distance are sharply reduced, and communication, including scientific communication, is truly globalized, new areas of science are beginning to develop. In recent decades, various interdisciplinary and transdisciplinary studies have been actively developing, especially in bioinformatics, bioengineering, computational linguistics, linguoculturology, psycholinguistics, ecolinguistics, etc.

Резюме

Эколингвистика как интеграция экологии и лингвистики

Абдуллаева Н.Ф.

Ключевые слова: экология, природа, лингвистика, эколингвистика, термин

С развитием науки стали появляться все новые и новые определения понятия «экология». Одни считают ее частью биологии, другие считают ее комплексной наукой, третьи воспринимают ее как дисциплину и т. д. Сегодня экология вышла за рамки биологии, оформилась как принципиально новая комплексная наука, объединяющая физические и биологические явления и образующая мост между естественными науками. В эпоху глобализации, когда время и расстояние резко сокращаются, а коммуникация, в том числе и научная, поистине глобализируется, начинают развиваться новые направления науки. В последние десятилетия активно развиваются различные междисциплинарные и трансдисциплинарные исследования, особенно в области биоинформатики, биоинженерии, компьютерной лингвистики, лингвокультурологии, психолингвистики, эколингвистики и т. д.

UOT 821.

DOI 10.54758/16801245_2025_21_2_28

Söhrab Tahirin yaradıcılığında Cənub mövzusu**Hüseynova Arzu Hüseyn qızı** [ORCID](#)*Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan, professor*
arzu.huseynova@sdu.edu.az

MƏQALƏ HAQQINDA MƏLUMAT	XÜLASƏ
Məqalənin tarixçəsi Daxilolma tarixi: 22.01.2025 Düzəliş tarixi: 03.03.2025 Qəbulolunma tarixi: 21.04.2025	Məqalədə mühacir ədib Söhrab Tahirin yaradıcılığının əsas xəttinin Vətən həsrəti olduğu açıq-aydın görünür. Ədib əsərlərinin qəhrəmanlarının dili ilə o tayda yaşayan bacı-qardaşlarımızın çəkdiyi müsibətləri böyük sənətkarlıq məharəti ilə verir. O tayda baş verən faciəli hadisələri, şəhliq rejminin zülmünə qarşı xalqın apardığı mübarizəni önə çəkməklə, xalqı milli-mənəvi birliyə çağırır. Ədibin yaradıcılığında bölünmüş Vətən həsrətinin, vahid Azərbaycan ideyasının əsas yer tutması kimi məsələlərə məqalədə yer verilmişdir
Açar sözlər: Söhrab Tahir, hekayə, şeir, mühacir, ədəbiyyat, Vətən həsrəti, Təbriz	

Mühacir Cənubi Azərbaycan nəsrinin simalarından biri olan Söhrab Tahirin yaradıcılığı ömrünü mühacirətdə keçirmiş böyük söz ustadları ilə bir sırada durur.

Ümumilikdə biz Söhrab Tahiri şair kimi tanısaq da, istər nəsrində, istər poeziyasında, istərsə də publisistikasında onu dərin təfəkkürə malik bir sənətkar kimi dəyərləndiririk. Yaradıcılığını poeziya ilə bərabər, nəsrə yönəldən sənətkarın Cənub mövzusunə müraciət etməsi onun daxili dərdindən irəli gəlirdi. Yaradıcılığında həmişə kədərini şahidi olsa da biz eyni zamanda Söhrab Tahirin döyüşkənliyini görürük.

XX əsrin 60-90-cı illərində Şimali Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı ilə Cənubdakı azadlıq ideyaları ilə zəngin olan milli demokratik ədəbiyyat bir-biri ilə vəhdət təşkil edirdi. Quzeydəki sovet ideologiyası və Cənubdakı farslaşma siyasəti milli ədəbiyyatın inkişafına mane olsa da, Söhrab Tahir heç nədən qorxmadan öz yaradıcılığını davam etdirirdi. Qeyd etdiyimiz kimi sənətkar öz hisslərini, daxili kədərini təkcə şeirə sığışırdı bilmədiyindən nəsr janrına da keçmişdir.

Yazının ümumilikdə 75 hekayəsi var. Təkcə Söhrab Tahirin “Ölümdən güclü, həyatdan uca” kitabına 50-dən artıq hekayəsi daxil edilmişdir. “Ölümdən güclü, həyatdan uca” kitabı 1981-ci ildə çap olunmuşdur. Bütün yaradıcılığı boyu Söhrab Tahirin yaradıcılığı bölünmüş vətən mövzusu olmuşdur. “Xalqına həyatını, mübarizəsini elə xalq dilində vermək üçün Söhrab Tahir nəsrə keçməyə məcbur oldu” [1, s.219].

Söhrab Tahirin “Ölümdən güclü, həyatdan uca” kitabına daxil olan hekayələrində bölünmüş vətən mövzusu xüsusi yer tutur. Sənətkarın dərdini, iztirabını belə hər sətrində görürük. Kitaba daxil olan hekayələrdə şəhliq rejminin zülmü, insanların əsarət altında yaşaması, öz müstəqillikləri uğrunda mübarizəsi təsvir edilir.

Seçdiyi hekayələrinin mövzusunun o tayda baş verən faciəli hadisələrə həsr edən müəllifin ağırlı-acılı problemlərə münasibəti çox dərin şəkildə bu mövzularda öz əksini tapmışdı. Hekayələrdəki qəhrəmanlarının danışıklarından bəlli olur ki, müstəqilliyi olmayan, şah istibdadına məruz qalan bir xalqın faciəsi Söhrab Tahiri həmişə narahat etmişdir.

Tədqiqatçı M. Mehdibəyova Söhrab Tahirin yaradıcılığında parçalanmış vətən mövzusunun davam etdiyini qeyd edərək yazır ki, “S.Tahir ikiyə bölünmüş vətənin o tayında baş verən faciəli, ancaq millətin tarixi üçün qürurla dolu hadisələri mövzu seçmiş və bu kontekstdə bir çox ağırlı problemlərə öz münasibətini bildirmişdir” [4, s.141].

Sənətkar bir halda özünə rahatlıq tapır ki, Şimali və Cənubi Azərbaycanı dil, mədəniyyət, kök birliyi birləşdirir.

Ədəbiyyatşünas alim Y.Qarayev bu barədə yazır: *“Bu gün yenə də bizi siyasi suallar yox, poeziya və sənət birləşdirir. Sahillər arasında Araz qoy yenə də axsın, nə etmək olar, babalı siyasətçilərin boynuna. Amma Arazı ürəklər arasından axmağa qoymamaq bizlərin, ziyalıların borcudur...”* [3, s.430].

Söhrab Tahirin “Vətən həsrəti” hekayəsində də həsrət motivləri öz əksini tapmışdır. İşgəncələr, əsarət altında inləyən xalqın ümumi obrazı verilmişdir. Hekayədə bir-birini dərin məhəbbətlə sevən sevgili obrazları təsvir edilmişdir. Özlərinə Tehrandə rahatlıq tapmayan bu sevgililər ümidlərini Təbrizə bağlayırlar. Xoşbəxtliklərini ancaq Təbrizdə axtarırlar. Qız ümidini Təbrizdən belə üzür. Deyir ki, hara getsək, kimsəsiz insanlarıq. Oğlanın həyata baxışı ilə qızın həyata baxışı arasında fərq çox idi. Qız ümidlərini hər şeydən üzdüyü halda, oğlanda ümidlər çox idi. Oğlanın gələcək arzularını sənətkar belə ifadə edir: *“Gülüm, Təbrizdə mehriban baxışlar bizi gözləyir...Çətin günlər və iztirablar bizi gözləyir. Həyat təkcə xoşbəxtlik və nəşə deyildir. Mübarizədir. Çətinlikləri, böhtanları, iztirabları təbəssümün işığıyla parçalayıb keçməkdir”*. [5, s.83-84]. Müəllifin əsərinin qəhrəmanının fikirlərindən aydın olur ki, milli birlik, müstəqillik və azadlıq ümidi hələ yaşayır və gələcəyə böyük ümid var. Bu gənclərin timsalında sabaha bir ümid olacağı inamı var.

Ədibin “Qoca, sən kimsən?” hekayəsi də “Ölümdən güclü, həyatdan uca” kitabına daxil olan hekayələrindəndir. Bu hekayədə bölünmüş vətən dərdi, insanların əsarət və zülm içərisində yaşaması əsərin ümumi məzmununu əhatə edir. Əsarət məngənəsi altında inləyən Təbriz şəhəri və onun sakinlərinin hiss-həyəcanlarını duymamaq mümkün deyil. Əsərdə biz Təbrizdəki insanların həqiqətən də əsarət məngənəsi altında olmasını görürük. Hekayədə Təbrizə gəlmiş bir qoca obrazı verilir. Bu qoca kim idi? Bu qoca keçmiş idi. Hətta qocanın Təbrizə gəlişini kütlə həyəcanla qarşılayır.

Şair öz doğma vətəninə yaşayan insanların heç bir hüquqlarının olmadığını bildirir. İnsanların öz ata-baba yurdunda sərbəst gəzməsinə imkan verilməməsinə şair təəccüb edirdi.

Yazıçı qocanın timsalında keçmiş Təbrizə gətirməklə insanları unutqanlıqdan uzaqlaşdırmağa çalışır. Təbrizin üsyankar sərkərdələrinin xalqın yaddaşında əbədi qalmasını istəyir. Qocanın dili ilə deyir: “Mən keçmişəm, axı gələcəyi varsa, keçmiş də olmalıdır”. Hərbi formalı adam qoca ilə razılaşmayıb deyirdi:

- *Yalan deyirsən, mənim keçmişim yoxdur.*
- *Keçmiş olmayanın gələcəyi də ola bilməz.*
- *Əgər keçmişsənsə, deməli Səttarxanam, Xiyabaniyəm, Pişəvəri və Puzbehəm*
- *Bəli, mən Səttarxanam, Xiyabaniyəm, Pişəvəri və Puzbehəm, ölməmişəm, ancaq keçmiş olmuşam, tarix olmuşam, tarixə ölüm yoxdur.* [5, s.57]

“Qoca, sən kimsən?” hekayəsində müəllif azadlıq fədailərinin adını çəkməklə göstərmək istəyir ki, bu şəxsiyyətlər Cənubi Azərbaycanda yaşayanların müstəqilliyi uğrunda canlarından keçmişlər. Bu şəxsiyyətləri əgər unudaraqs, biz gələcəyə gedə bilmərik. (Tarixi olmayan bir xalqın heç zaman gələcəyi ola bilməz. A.H.)

Yazıçı bu qocanın insanları tərk edib üzünü gələcəyə doğru yönəldib getdiyini qeyd edir.

Söhrab Tahirin hekayələrində yurd itkisi, ağrısı, acısı başlıca yer tutur. Böyük yazığımız Mirzə İbrahimova görə “Vətən eşqi böyük, əzəmətli, müqəddəs duyğudur” [2, s.2]. Ədib yaratdığı hər bir qəhrəmanın taleyi ilə yaşamışdır. Heç vaxt Vətənindən ayrılığı ağına belə gətirməzdi. Yazıcının əsərlərinin qəhrəmanları da ədib kimi ürəyi yaralıdı. Doğulub boya başa çatdıqları Vətən torpaqlarında rahat yaşaya bilmirdilər.

Ədibin insan haqları uğrunda apardığı mübarizədən bəhs edən əsərlərində biri də “Daş ürək” hekayəsidir. Hekayədə gənc bir qızın taleyindən danışılır. Bir gün bu gənc qız bulaq başından qayıdırdı. Çəmənlikdə oturub istirahət edən qız xanın gözüne sataşdı. Xan qızı məclisə çağırırdı.

Kuzəsinin dodağından billur damlalar sallanan incə qız xanın qabağında dayanıb başını aşağı dikdi. İncə əlləri və arıq bədənini söyüd yarpağı kimi əsdi.

–“Adın nədir qız?!”

Qız lalə kimi qızardı, nərgiz kimi boynunu bükdü.

–Adın nədir, soruşuram?!”

Külək qızın örpəyini qaldırdı, qara telləri üzünə dağıldı.

–İndi ki, adın demir, qoy oynasın - deyə xan əmr etdi.

Söyüdün altında oturan sazandələr qızın sümüyünə düşəcək bir hava çalmağa başladılar “nəlbəki”.

Musiqinin xoş sədaları altında ağacdakı yarpaqlar oynadı, qız oynamadı. Güllər oynadı, qız oynamadı

Xan gözlərini qızın incə biləklərindən çəkməyərək “oynasın” dedi.

Hamı “oynasın, oynasın” deyib sərxoş halda şənlik etdi. “. [5, s.126-127]

Hekayədən Cənubi Azərbaycanda qadınların hansı dərəcədə məhkum bir vəziyyətdə yaşamaları aydın olur.

Əsərin sonunda aydın olur ki, min bir əziyyətə dözən qızın artıq ulduzlar dadına çatır. Hekayədən belə nəticə hasil olur ki, həqiqətən də “Haqq nazilər amma üzülməz” xan nə qədər haqsızlıq etsə də sonda qızı ulduzlar xilas edir. Hekayənin sonu haqqın qələbəsi ilə başa çatır ki, bunu da yazıçı təxəyyülünün nəticəsi kimi- gələcəyə ümidin olması kimi başa düşmək olar.

Yazıcının yaradıcılığına daxil olan hekayələrdən biri də “Çoban tütəyi” adlanır. Söhrab Tahir bu hekayəyə özünəməxsus yanaşaraq, Cənubi Azərbaycanda baş verən sevgi-məhəbbət hadisələrini qələmə almışdır. Hekayənin qəhrəmanı Əşrəf və Güləndamdır. Əşrəf Təhminə qarının nəvəsi Güləndamı sevirdi. Onların arasında təmiz bir məhəbbət vardı.

Çoban Əşrəf qonşu kəndin qoyun sürüsünü otarırdı. Hər dəfə sürünü yamaclara yayandan sonra bu kəndin qabağında dayanıb Güləndamı görmək həsrəti ilə gözləyirdi. Güləndam isə xanın qorxusundan gözə görünməzdi.

“Çoban Əşrəf kənardə oturub Güləndama baxırdı. Qız utandı, az qala bir damcı su olub yerə girmək istədi. Çoban Əşrəfin başı qıza elə qarışırdı ki, kənddən yavaş-yavaş uzaqlaşan sürünü belə unutdu”.[5, s.131]

Ancaq bu sevgi azad deyildi. Yaşadıqları həyat bu sevgiyə mane olurdu. Bu gənclər ayrı-ayrı kəndlərdən idilər. Onlara mane olan isə hər iki kəndin xanının bir-biri ilə kəsülü olması idi. Bu qonşu kənddə yaşayanlar bir-biriləri ilə evlənmə bilməzdilər. Elə buna görə də gənclərin sevgisi həmişə belə maneələrə düşər olurdu.

Ürəyi hər zaman Vətən həsrəti ilə döyünən şairin lirikasında da bu hisslər öz əksini tapmışdır. Şair bu Vətən həsrətli şeirləri ilə ömrünün sonuna qədər qələmə bağlı qaldı. Bəlkə də, bu dərdlər onu şair etdi. Bu dərd onu sevdirdi. Dünyaya elə bil dərqli gəlmişdi. Dərqli gələn şair öz dərdləri ilə də bu dünyadan köçdü, Vətən həsrəti, o taylı -bu taylı Azərbaycan dərdi onu şair etdi. Araz dərqli, doğma yurd həsrəti ilə alışıb yandı. Güneyli-Quzeyli özünü od oğlu adlandıran şair bütöv Azərbaycan həsrəti ilə yaşayırdı. Yaralarından qan, arzularından alov qopduğunu dilə gətirirdi. Bəzən adama elə gəlir ki, Söhrab Tahir nəhəng bir dağ parçasıdır. Özünü əsl bir vətəndaş kimi Vətənə borclu sayırdı.

Söhrab Tahir çox qüdrətli şairdir. Onun qələmi ürəyinin dərinliklərində olan nisgillərini yazır. Sanki, şairin özündən xəbərsiz. Onun yaradıcılığını doğma vətənimizin elegiyası hesab etmək olar.

Söhrab Tahir hər iki Azərbaycanın oğludur, hər iki Azərbaycanın şairidir. Hər iki Azərbaycanı tikanlı məftillər bölsə də çırpınan ürəklər eynidir.

Bəzi şeirlərində onun könlünün ikili olduğunu, ikili yaşamağın çətin olduğunu qeyd edən şair bəzən dırnaqarası ikili həyata öyrəndiyini deyir.

Bu Vətəni qardaş malı kimi böldülər. Sanki əti dırnaqdan qoparan kimi. Həmişə öz əzəməti ilə, xoşbəxtliyi ilə dillər əzbəri olan Araz, indi xoşbəxtliyi pozdu. Qardaşı-qardaşdan ayırdı.

Bir xalqın zor gücünə bölünməsi şairə ömrünün sonuna qədər zülm verdi. Şair həmişə ümidlə yaşadı ki, nə vaxtsa bölünmüş Vətən məsələsi öz həllini tapacaq. Bu hiss şairi heç vaxt tərk etmədi.

Şairin yaradıcılığında hekayələrində olduğu kimi şeirlərində də o taylı bu taylı Azərbaycan mövzusu xüsusi yer tutur. Son anına qədər bu arzu ilə yaşadı:

*“Daşlar diş ağardır, çaylar göz mənə,
Dünya yalan deyir, tarix düz mənə,
Kimsəni kimsələr kimsəsiz mənə,
Sən də qəzəblisən bilirəm, nə nə!” [6, s.217]*

Bu gün bizə nə isə yalan söyləyirlərsə zaman gələcək tarix bunları doğru söyləyəcək. İnsanların son ümidi yalnız tarixdir.

Şair o qədər nisgildən, dərddən, kədərdən yazdı ki, axırda onlarla barışmalı oldu.

Şairin şeirlərində bir vətəndaşlıq ruhu var. Hər iki Azərbaycan dərdi onun yaradıcılığında ən ali yerlərdən birini tutur.

Hər iki Azərbaycan onun döyünən ürəyidir. Yaradıcılığı boyu biz S.Tahir döyüşkən bir şair kimi görürük. Vətəninə, elinə bağlı bir şair olduğunun şahidi oluruq.

Şair “Təbrizim” şeirində Təbrizin gözəlliyi ilə sanki oxucunu tanış edir:

*“Qızıl güllər gül-gül olar üzündə,
Ərk gizlənər gecə qara gözündə,
Dağlar ipək bulud çəkər başına,
Yad baxmasın sənəin əyri qaşına,
Təbrizim, ay Təbrizim [6, s.62].*

S.Tahir şeirlərində Cənubi Azərbaycan həyatını, xüsusi ilə Təbriz şəhərini lirik təsvirlərlə o qədər gözəl təsvir edir ki, sanki Təbrizi görməyən də o yerlərin ziyarətçisinə çevirilir.

Beləliklə S.Tahirin həm nəsrində, həm də poeziyasında acı bir kədər hissini görürük. Ürəyi hər zaman vətən həsrəti ilə alışıb yanan ədibin yaradıcılığında bunu açıqca duyuruq. İkiyə bölünməkdən qorxan şair deyir:

*İkiyə bölünməkdən elə qorxmuşam
Çöpü də ikiyə bölməyəm daha*

Taleh S.Tahir Vətəndən ayırsa da, amma vətən sevgisindən ayıra bilməmişdir. O, öz qələmi ilə ömrünün axırına qədər bölünmüş Vətənin dərdlərini yaşamışdır. Cənubi Azərbaycan, Vətən həsrəti mövzusu bu günkü, müstəqil ədəbiyyatımızda da xüsusi yer tutur. Bu mövzuda yazılan əsərləri məzmun etibarlı ilə Söhrab Tahirin yaradıcılığının davamı kimi də qəbul etmək olar.

Ədəbiyyat

- [1]. Arzumanlı, V. Yetmiş beş yaşın pillələri. Ömürdən yarpaqlar / V.Arzumanlı, –Bakı: Qartal, – 2001. –378 s.
- [2]. İbrahimov, M. Vətən eşqi, vətən həsrəti // Vətən həsrəti qəz., –1993, 22 yanvar, –s.2.
- [3]. Qarayev, Y. Tarix: yaxında və uzaqdan/ Y.Qarayev, Seçilmiş əsərləri, 5 cildə, IV cild, Bakı: Elm, 2016. 772 s
- [4]. Mehdibəyova, M. Cənubi Azərbaycan mühacirət nəsr / M.Mehdibəyova, –Bakı: Nurlan, – 2007. –192 s
- [5]. Tahir, S. Ölumdən güclü, həyatdan uca. Kitab / S.Tahir, –Bakı: Gənclik, –1981. –170 s
- [6]. Tahir, S. Seçilmiş əsərləri / S.Tahir, –Bakı: Şərq-Qərb, –2005. –272 s

Summary

The Southern theme in the Creativity of Sohrab Tahir

Huseynova A.H.

Keywords: *Sohrab Tahir, story, poem, emigrant, literature, longing for the homeland, Tabriz*

The article clearly shows that the main line of the work of the emigrant writer Sohrab Tahir is longing for the homeland. The writer conveys the hardships suffered by our brothers and sisters living on the other side with great artistic skill through the language of the heroes of his works. By highlighting the tragic events that took place on the other side and the struggle of the people against the oppression of the royal regime, he calls on the people to national and spiritual unity. The article addresses issues such as the central place of the writer's work in the work of the divided longing for the homeland and the idea of a unified Azerbaijan.

Резюме

Южная тема в творчестве Сохраба Тахира

Гусейнова А.Г.

Ключевые слова: *Сохраб Тахир, рассказ, поэма, эмигрант, литература, тоска по родине, Тебриз.*

В статье наглядно показано, что основная линия творчества писателя-эмигранта Сохраба Тахира - тоска по родине. Писатель с большим художественным мастерством передает тяготы, которые испытывают наши братья и сестры, живущие по ту сторону, языком героев своих произведений. Выделяя трагические события, происходившие по ту сторону, и борьбу народа против гнета королевского режима, он призывает народ к национальному и духовному единству. В статье рассматриваются такие вопросы, как центральное место в творчестве писателя - разделенная тоска по родине и идея единого Азербайджана.

Siciliyada yaranmış ərəb ədəbiyyatı haqqında nadir nümunələr

Dəmirova Cəmilə Vaqif qızı [ORSID](#)

Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi, Bakı, Azərbaycan, f.f.d.
jamiladamirova@yahoo.com

MƏQALƏ HAQQINDA MƏLUMAT	XÜLASƏ
Məqalənin tarixçəsi Daxilolma tarixi: 23.01.2025 Düzəliş tarixi: 10.03.2025 Qəbulolunma tarixi: 01.05.2025	Yaqut əl-Həməvinin "Mucəmə əl-udaba" əsərində Siciliyanın müsəlman mədəniyyətinin mərkəzlərindən biri olduğunu görürük. Görünür ki, həm ərəb hakimiyyəti dövründə, həm də ondan sonra xilafətin müxtəlif bölgələrindən yazıçılar, şairlər və mütəfəkkirlər adaya gəldilər. Bunun nəticəsində bir sıra əsərlərin yazılması, ayrı-ayrı şair və yazıçıların fəaliyyəti məlumdur. Təəssüf ki, Yaqut əl-Həməvinin kitabında bəhs etdiyi əsərlərin çoxu dövrümüzdə çatmadı
Açar sözlər: Siciliya ədəbiyyatı, Yaqut əl-Həməvi, qərbdə yaranan ərəb ədəbiyyatı, Müsəlman Siciliyası	

Siciliya iki əsrdən artıq bir dövr ərzində yəni IX-XI srlərdə ərəb ağalığı altında olmuşdur. Siciliya haqqında bu dövrü əhatə edən ətraflı məlumatlara Yaqut əl-Həməvinin "معجم البلدان" "Mucəmə əl-Buldən" – Ölkələr lüğəti, İbn Hauqalın "المسالك والممالك" "əl-Məsəlik val-Məməlik" – Yollar və məmləkətlər əsərlərində rast gəlmək olar. Qeyd etməliyik ki, Siciliyada yaranan ərəb ədəbiyyatı yalnız qeyd edilən dövrlərdə deyil, bundan sonra da – Normanların hakimiyyəti altında çiçəklənməyə davam etmişdir. Siciliya-ərəb ədəbiyyatı haqqında ən geniş məlumatlara İbn Qattanın الدرة الخطيرة في شعراء الجزيرة - əd-Durra əl-Xatıra fi Şuara əl-Cəzirə (Ada şairləri barədə layiqli inci) antologiyasında rast gəlinir. Bu antologiya 170 şairin 20 min şeirini özündə ehtiva edir [1, s.1669]. Bundan başqa bir sıra ərəb mənbələrində bu ədəbiyyatla bağlı məlumat tapmaq mümkündür. Bunun da başlıca səbəblərindən biri Siciliya şairlərinin mütəmadi olaraq Məğribə, Əndəlus və xilafətin şərq əyalətlərinə səfər etməsi, özlərini bu torpaqlarda tanıtmaları idi. Buna görə də, bəzi müəlliflərin ərəb mənbələrinə yol açdığını görürük.

Bu mənbələr içərisində Yaqut əl-Həməvi ər-Ruminin "معجم الأديباء" (Mucəmə-l-udəbə - Ədiblər lüğəti) əsərini xüsusi qeyd etməliyik. Yaqut əl-Həməvinin qeyd etdiyi bəzi müəlliflərə heç İbn Qattanın antologiyasında da rast gəlinmir. Bu, əsasən Siciliyaya sonradan mühacirət etmiş ədib və şairlərə aiddir. Onlardan biri Nəsrullah ibn Abdullah ibn Məxluf ibn Qalaqis əl-İskəndəridir (h.532-567). O, ömrünün cəmi iki ilini h.565-dən h.567-dək Siciliyada keçirmiş, h.567-ci ildə Misirə qayıdıb burada vəfat etmişdir [4, s.555]. Yaqut əl-Həməvinin şair və ədib kimi qiymətləndirdiyi İbn Qalaqis bir çox səyahətlər etmiş, getdiyi yerlərin əyanlarına mədhiyyələr demişdir. Onun Siciliyada ordu sərkərdəsi (القائد - əl-Qaidu) Əbu-l-Qasim ibn Həcəri mədh etdiyi bildirilir. O, burada Əbu-l-Qasim ibn Həcərə "الزهر الباسم" (əz-Zəhru-l-bəsimu – Gülümsəyən çiçək) adlı bir kitab da həsr etmişdir. "Mucəmə-l-udəbə" əsərində İbn Qalaqisin hər biri 3 beyt olmaqla iki kiçik şeir parçası var. Birinci şeir xəməriyyə, ikincisi qəzəldir.

Siciliyaya mühacirət edib ömrünü burada başa vuran digər şair Said ibn əl-Həsən ibn İsa əl-Maulisilidir. O, dövrünün görkəmli ədib, şair və dilçi alimlərindən sayılır. Ədib bir çox ölkələri gəzməmiş, bir müddət Əndəlusda yaşamış, sonra Siciliyaya gəlib h.417-ci ildə burada vəfat etmişdir [2, s.415-417].

Yaqut əl-Həməvinin əsərində Usman ibn Əli adlı iki Siciliya şairi barədə məlumat verilib (518-519 sayılı öçerklər). Birinci Usman ibn Əli ibn Ömər əs-Saraqusa əs-Sıqilli (عثمان بن علي بن عمر) dilçi alim və Quran qaresi idi. Onun Quran qiraəti, əruz və nəhvə dair əsərləri olub. Yaqut əl-Həməvi onun yaxşı şeirləri ilə yanaşı zəif şeirlərinin də olduğunu bildirir [2, s. 488-489]. Digər şair, adından da göründüyü kimi, əslən xəzrəc qəbiləsindəndir: Usman ibn Əli ibn Ömər əl-Xəzrəci əs-Sıqilli Əbu Amr əl-Nəhvi (عثمان بن علي بن عمر الخزرجي الصقلي أبو عمرو النحوي). Yaqut əl-Həməvinin məlumatlarından onun bir sıra əsərləri olması anlaşılar. Bu əsərlər arasında ibn Raşiq Qayravaninin “العمدة” (əl-Umdə) əsərinə [5] yazdığı المختصر (əl-Muxtəsar) əsərini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Orta əsrlərdə iri həcmli kitabların ixtisar edilmiş variantlarının yaradılması geniş yayılmışdı. Yaqut əl-Həməvi onun h.517-ci ildə görkəmli filoloq əs-Sələfi tərəfindən xatırlanan مختصر في القوافي (Muxtasar fi-l-qavafa – Qafiyələrə dair müxtəsər) adlı bir əsərinin də adını çəkir. Onun digər əsəri كتاب مخارج الحروف (Kitəbu məxarici-l-hurufi – Hərflərin məxrəcləri kitabı) adlanıb. Görünür, bu əsər fonetika ilə bağlıdır. Usman ibn Əli öz xətti ilə yazdığı əsərlərə ع (Ayn) hərfi ilə işarə qoyurmuş. Yaqut əl-Həməvi onun dillər əzbəri olan beytlərini misal gətirir:

[2, s.492] فآين حلاوات الرسائل والكتب اذا لم يكن في الحب سخط ولا رضا

Əgər sevgidə qəzəb və razılıq olmasaydı

(Sevgi) məktublarının və kitablarının ləzzəti olardı mı?

İlk baxışda yaddan çıxmış, uzaq bir diyar olan Siciliya, görünür, X əsrdə həqiqətən də, bir mühacirət diyarı olmuşdur. Siciliyaya mühacirət edib, burada vəfat etmiş alimlərdən biri də Əli ibn Həməzə əl-Bəsridir. Əbu Nəim kimi tanınan bu şəxs, Yaqut əl-Həməvinin sözləri ilə desək, dilçilik sahəsində İbn Dureyd, əl-Əsməi, əl-İrabi kimi alimlərlə bərabər anılmış, onlara istinadlar etmişdir. Yaqut əl-Həməvinin fikrincə, Siciliyanın tarixini yazmış ibn əl-Xəzzəz Əli ibn Həməzə əl-Bəsrinin 375-ci ildə Siciliyada vəfat etdiyini göstərmişdir. İbn Xəzzəz onun böyük ərəb şairi əl-Mütənəbbinin rəvisi olduğunu bildirir [3, s.107].

Qeyd etmək lazımdır ki, Yaqut əl-Həməvinin əsərində Əli ibn Həməzinin iki bioqrafiyası əks olunub. İkinci bioqrafiyada göstərilir ki, Mütənəbbi Bağdada gələrkən onun evində qalmış, hətta Mütənəbbinin məşhur rəvisi və divanının tərtibçisi İbn Cinni bir çox şeirləri ondan eşitmişdir [3, 108]. Siciliya-ərəb ədəbiyyatı ilə bağlı bəzi məlumatlara Valensiyalı ədib İbn Abbar Əbu Muhəmməd ibn Abdulla ibn Əbi Bəkr əl-Qudai əl-Balansinin (ابن الأبار أبو عبد الله محمد بن عبد الله بن أبي) əl-Hilla əs-Sira) əsərində rast gəlinir. Əsərdə rast gəlinən həbsiyyə qəsidəsi xüsusilə maraqla qarşılanır. Əglibi şairi Məcbər ibn İbrahim tərəfindən yazılan bu qəsidəni Əbu Firas əl-Həmdaninin “Rumiyyat” şeirləri ilə müqayisə edirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, Məcbər Əbu Firasdan 70 il əvvəl h.287-ci ildə dünyasını dəyişib. Bu səbəbdən, ola bilər ki, Əbu Firas onun yaradıcılığından təsirlənmişdir. Məcbərin yaradıcılığı və bizim dövrümüzədək gəlib çatmış qəsidəsi Siciliya ədəbiyyatının ilkin mərhələsini öyrənmək üçün önəm daşıyır. İbn Abbar qeyd edilən əsərində Məcbər ibn İbrahim ibn Sufyan barədə öçerkində bildirir ki, o, sərvət və şərəf sahibi, İbrahim ibn Əhmədin yaxın dostu və silahdaşı idi. İbrahim ibn Əhməd Məcbər ibn İbrahimi şairlik istedadına və gözəl nəğmələrinə görə çox bağlı idi. O, Məcbəri Siciliyaya göndərərək Mesina və Qalluriyadakı qoşunların komandanı təyin edir. Milas uğrunda döyüşlərdən sonra Şinaya hərbi yürüş edərkən romalılar onu əsir tutur. Məcbəri Konstantinopola aparırlar. O, son günlərini burada, məhbəsdə keçirir. O, böyük bir qəsidə - həbsiyyə yazıb məhbəs həyatını təsvir edir. Əglibilər dövründə bu qəsidə dillərdə gəzir [6, s.185-186].

ألا ليت شعري ما الذي فعل الدهر

قصر ونحن فإنا طخطختنا رحي النوى بإخواننا يا قيروان يا

فلم يجتمع شمل لنا لا ولا وفر رأينا وجوه الدهر وهي عوايس

لعل الذي نجى من الجب يوسف

وفرغ عن أيوب إذ مسه الضر وخلص إبراهيم من نار قومه

وأعلى عصا موسى فذل له السحر يصبر أهل الأسر في طول أسرهم
Kaş ki, şeirimdə dəhrin başımıza açdıqlarını,
Dostlarımıza etdiklərini deyə biləydim, ey Qayravani, ey Qasr!
Qürbət dəyirman kimi bizi üyüdür,
O bizə özümüzü cəmləyib güzəran yaratmağa imkan vermədi.
Nə vaxt dəhrə baxsaq üz-gözünü turşudub bizə əyri-əyri baxdığını görərsən.
Ümidimiz Yusifi quyudan qurtarana, Əyyubu kor gözlərinə toxunub şafa verəna
İbrahimi qövmünün onu tulladığı oddan qurtarana,
Musa əsasını ucaldıb sehrkarları zəlil edənədir.
Əsirlikdə olanlar bu cür hər şeyə səbr edirlər.
Onlar əsirlikdən salamat qurtarmaq ümidi ilə çətinliklərə dözürlər.

Gördüyümüz kimi, əsərdə Quran motivləri böyük yer tutur. Yusif, İbrahim, Əyyub, Musa peyğəmbərlərlə bağlı rəvayətlərdə onların möcüzəli tərzdə bəlalardan qurtulması göstərilir. Şair də ümidini Allaha, möcüzəli xilasa bağlayır.

Beləliklə, Yaqut əl-Həməvinin "Mucəmə əl-udəbə" əsərində Siciliyanın müsəlman mədəniyyətinin mərkəzlərindən birinin olmasını görürük. Adaya həm ərəb ağalığı dövründə, həm də bundan sonra xilafətin müxtəlif ərazilərindən ədib və şairlərin, mütəfəkkirlərin gəldiyini görmək olar. Bunun nəticəsində bir sıra əsərlərin yazıldığı, ayrı-ayrı şair və ədiblərin fəaliyyət göstərməsi məlum olur. Təəssüf ki, Yaqut əl-Həməvinin öz kitabında qeyd etdiyi əsərlərin bir çoxu dövrümüzədək gəlib çatmamışdır.

Ədəbiyyat

- [1]. ياقوت الحموي الرومي، معجم الأدياء أو إرشاد الأديب إلى معرفة الأديب، دار الغرب الإسلامي، 1993، بيروت، الجلد الأول، 3541 ص
- [2]. ياقوت الحموي الرومي، معجم الأدياء أو إرشاد الأديب إلى معرفة الأديب، دار الغرب الإسلامي، 1993، بيروت، الجلد الثالث، 3541 ص
- [3]. ياقوت الحموي الرومي، معجم الأدياء أو إرشاد الأديب إلى معرفة الأديب، دار الغرب الإسلامي، 1993، بيروت، الجلد الرابع، 3541 ص
- [4]. ياقوت الحموي الرومي، معجم الأدياء أو إرشاد الأديب إلى معرفة الأديب، دار الغرب الإسلامي، 1993، بيروت، الجلد الخامس، 3541 ص
- [5]. العمدة في محاسن الشعر وآدابه ونقده لأبي علي الحسن بن رشيق القيرواني الأزدي، دار الجيل، بيروت، بدون التاريخ، 328 ص
- [6]. الحلة السبراء لابن الأبار، دار المعارف، القاهرة، 1975، 370 ص

Summary

Rare examples of Arabic literature originating in Sicily

Damirova J.V.

Key words: Sicilian literature, Yaqut al-Hamawi, Arabic literature that originated in the West, Muslim Sicily

In Yaqut al-Hamawi's "Mujam al-udaba" we can see that Sicily is one of the centers of Muslim culture. It can be seen that writers, poets and thinkers came to the island from different areas of the caliphate both during the period of Arab rule and after that. As a result of this, a number of works were written, and the activities of individual poets and writers are known. Unfortunately, many of the works mentioned by Yaqut al-Hamawi in his book have not reached our time.

Резюме

Редкие образцы арабской литературы, зародившейся на Сицилии

Дамирова Дж.В.

Ключевые слова: *литература Сицилии, Якут аль-Хамави, арабская литература, возникающая на Западе, Мусульманская Сицилия*

В произведении Якута аль-Хамави «Муджам аль-удаба» мы видим, что Сицилия является одним из центров мусульманской культуры. Видно, что на остров приезжали писатели, поэты и мыслители из разных областей халифата как в период арабского владычества, так и после него. В результате этого, известно о написании ряда произведений, деятельности отдельных поэтов и писателей. К сожалению, многие из работ, упомянутых Якутом аль-Хамави в его книге, не дошли до нашего времени.

Yazılı ədəbiyyatda roman janrının nəzəri məsələləri**Qəhrəmanova Ulduz Fərhad qızı** [ORCID](https://orcid.org/)*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Bakı, Azərbaycan, f.f.d., dosent*
ulduzkahraman1@gmail.com

MƏQALƏ HAQQINDA MƏLUMAT	XÜLASƏ
Məqalənin tarixçəsi Daxilolma tarixi: 12.02.2025 Düzəliş tarixi: 03.03.2025 Qəbul olunma tarixi: 28.04.2025	<i>İlk dəfə roman janrını Yunan və Roma yazıçıları yaratmışlar. Bu, əlbəttə, həqiqi roman hesab edilmir, hər kəs buna roman deməz. Roman sözü fransız, ispan, italyan və s. xalqların ədəbiyyatında da təşəkkül tapmışdır. Onlar bu dillərdə yazılan bütün təhkiyə əsərlərini roman adlandırmışlar. Lakin zaman ötdükcə bu anlayış yeni məzmun kəsb etmiş roman məfhumu daha geniş miqyasda işlənmişdir. Roman janrının yaranması şəhər və burjua həyatının meydana gəlməsi ilə də əlaqədardır. Roman termini XII-XIII əsrlərdə əmələ gəlmişdir. Roman lüğəvi mənada roman dillərində yazılmış əsərlərə deyilir. Roman dilləri-italyan, fransız, ispaniya dilləridir. Bu dillər əsasən, Roma, yəni latın dilindən əmələ gəlmişdir. Bu gün roman, təbii olaraq, həmin dillərdə yazılan əsərlərə deyil, müəyyən böyük, epik janra deyilir. Roman həcmcə ən böyük, çoxşaxəli epik əsərdir. Romanın ilk nümunələri cəngavərlik romanlarıdır. Servantesin “Don Kixot” romanı cəngavərlik romanına son qoydu. Sonra macərə romanı meydana gəldi. Son dövr romanlarında getdikcə daha artıq həyati məzmun kəsb edilir. Belə ki, son dövr romanları qloballaşmağa, fəlsəfiləşməyə doğru gedir. Romanda macərə elementləri olsa yaxşıdır ki, roman oxunaqlı olsun. Roman irihəcmli olduğu üçün burada hadisələr təfəssilatlarla, təfərrüatlarla verilir. Burada süjet şaxələnir. Hekayə və povestdə süjetin dinamikası zəif olur. Belə ki, hadisələr tədricən baş verir.</i>

Yazılı ədəbiyyatda epik əsərlərin ən çox yayılmış böyük şəkli romandır. Roman yalnız həcmnin böyüklüyünə görə roman deyil. Məsələ təkcə romanın həcmində deyildir. Romanın məzmun və kompozision quruluşunda da xüsusi rolu var. Roman daha geniş ictimai həyat hadisələrini, bir çox insanların məişətini, onların sərgüzəştlərini, başına gələnləri mürəkkəb bir süjet daxilində təsvir edən iri epik əsərlərə deyilir. Roman novella ilə bir vaxtda doğmuşdur. Novella da qəhrəmanın həyatını təsvir edir. Novella bir hadisədən bəhs edirsə, roman insan həyatını geniş bir şəkildə göstərir, bir çox hadisələr, bir çox cəmiyyət həyatında, insan talelərindən bəhs edir. Roman həyatın geniş və dərin bir təsviridir.

İlk dəfə roman janrını Yunan və Roma yazıçıları yaratmışlar. Bu, əlbəttə, həqiqi roman hesab edilmir, hər kəs buna roman deməz. Roman sözü fransız, ispan, italyan və s. xalqların ədəbiyyatında da təşəkkül tapmışdır. Onlar bu dillərdə yazılan bütün təhkiyə əsərlərini roman adlandırmışlar. Lakin zaman ötdükcə bu anlayış yeni məzmun kəsb etmiş roman məfhumu daha geniş miqyasda işlənmişdir. Roman janrının yaranması şəhər və burjua həyatının meydana gəlməsi ilə də əlaqədardır. Roman termini XII-XIII əsrlərdə əmələ gəlmişdir. Roman lüğəvi mənada roman dillərində yazılmış əsərlərə deyilir. “Roman dilləri-italyan, fransız, ispaniya dilləridir. Bu dillər əsasən Roma, yəni latın dilindən əmələ gəlmişdir. Bu gün roman, təbii olaraq, həmin dillərdə yazılan əsərlərə deyil, müəyyən böyük, epik janra deyilir. Roman həcmcə ən böyük, çoxşaxəli epik əsərdir”. [4, s. 234]

Müasir səviyyəyə gələnə qədər roman uzun bir tarixi inkişaf yolu keçmişdir. Puşkin yazırdı ki, “roman” dediyimiz zaman tarixi bir dövrü nəzərdə tuturuq. Roman Qərbdə XI-XII əsrlərdə, qismən Azərbaycanda isə XII əsrdə (mənzum roman-U.Q.) inkişaf etmişdir. Hətta antik ədəbiyyatda

belə romanın ilk nümunələri olmuşdur. Romanın ilk nümunələrinin Yunanıstanda, qədim Çində yaranmasını iddia edən ədəbiyyatşünaslar da vardır.

“Romanın ilk nümunələri cəngavərlik romanlarıdır. Servantesin “Don Kixot” romanı cəngavərlik romanına son qoydu. Sonra macərə romanı meydana gəldi. Son dövr romanlarında getdikcə daha artıq həyatı məzmun kəsb edilir. Belə ki, son dövr romanları qloballaşmağa, fəlsəfiləşməyə doğru gedir. Romanda macərə elementləri olsa yaxşıdır ki, roman oxunaqlı olsun. Roman irihəcmli olduğu üçün burada hadisələr təfəsilatlarla, təfərrüatlarla verilir. Burada süjet şaxələnilir. Hekayə və povestdə süjetin dinamikası zəif olur. Belə ki, hadisələr tədricən baş verir”. [7, s. 313]

Romanda qəhrəmanın həyatının təsvir edildiyi dövr bütün təfəsilatlarla təsvir edilir. Müasir dövrdə romanın mövzusunda intellektuallıq, qloballaşma, fəlsəfiləşmə artır. Müxtəlif zaman kəsiklərini əks etdirən hadisələr paralel təsvir olunur. Son zamanlar fəlsəfəyə meyl artdıqca romanın həcmi də kiçilir. Romanda epiklikdən psixologizmə meyl qüvvətlidir. Romanda hadisəçilik, macərə ünsürlərinə yer verməsi məsələsinə ədəbiyyatşünaslıqda 2 cür münasibət var:

- İntellektuallaşma, fəlsəfiləşmə, qloballaşdırma ilə bağlı romanda macərə ünsürlərinə yer verilir.
- Fəlsəfiləşmə olduğu üçün oxucu tərəfindən oxunmur. Oxunaqlı olması üçün fəlsəfiləşmədən, qloballaşdırmadan uzaqlaşmalı, macərə ünsürlərinə yer verilir. Macərə elementləri o zaman maraqlı olur ki, romanın ideyası ilə gözəl bağlansın.

Dünya ədəbiyyatında Lonqunun “Dafnis və Xolya”, Petroninin “Satrikan”, Apuleyin “Qızıl eşşək” və ya “Metamorfozalar”, F.Rablenin “Qarqantüa və Pantaqrüel”, Servantesin “Don Kixot”, D.Defonun “Robinson Kruzo”, C.Sviftin “Quliverin səyahəti” əsərləri ilk romanlar hesab edilir. Bu romanlardan sonra XIX əsrdə romana bütün dünyada maraq artmış, XX əsrdə isə roman qüdrətli, aparıcı bir janra çevrilmişdir.

Hələ 1835-ci ildə Belinskinin “Roman hər şeyi öldürdü, hər şeyi uddu” qənaəti bu janrın bütün dünya ədəbiyyatında qarşısızalmaz uğurlarından xəbər verirdi. Hegel isə romanı “burjuva dövrünün eposu” adlandırırdı. Roman Azərbaycan ədəbiyyatında da aparıcı janrlardan biridir. Hələ XI əsrdə Nizami dünya ədəbiyyatının inciləri xəzinəsinə daxil ola biləcək mənzum romanlar yaratmışdır. Nəsrə yazılan ilk Azərbaycan romanı Zeynalabdin Mərağayinin 1887-ci ildə yazdığı “İbrahimbəyin səyahətnaməsi” romanıdır. Mövzu cəhətdən həyatın müxtəlif sahələrini əhatə edən romanlar vardır. Belə ki: Fəlsəfi roman, məişət romanı, ailə romanı, ictimai-tarixi roman, tarixi romanlar, psixoloji romanlar, sərgüzəşt romanı, dedektiv roman və s.

“Roman söz meydanı geniş olan bir ədəbi janrdır. Burada hər hansı bir dövrün real mənzərəsini açmağa xidmət edən çoxşaxəli xarakterik süjet həm dövrün mənzərəsini yaratmağa, həm də qəhrəmanların xarakterlərini ətraflı bədii təhlil süzgəcindən keçirməyə imkan verir. Romanda iştirak edənlərin sayı povestə nisbətən çox olur”. [8, s.175] Bir sıra əhvalatlar, hadisələr, tiplərin keçmişi, gələcəyi və bəzən bütün ömrü romanda təsvir oluna bilər. Ədəbiyyatşünaslara görə, roman 2 şəkildə özünü göstərir.

- Mənzum romanlar: Nəzmlə yazılan romanlar mənzum romanlar adlanır. Məsələn: Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun”, A.S.Puşkinin “Yevgeni Onegin” poemaları mənzum romanlara gözəl nümunə hesab edilə bilər.
- Mənsur romanlar: Nəsr, təhkiyə şəklində yazılmış romanlar mənsur romanlar adlanır. Məsələn: Mirzə İbrahimovun “Böyük dayaq”, İsmayıl Şıxlının “Dəli Kür” Fərman Kərimzadənin “Axırıncı aşırım” və digər romanlar mənsur romanın ən gözəl nümunələrindəndir.

Geniş, əhatəli, monumental romanlar epopeya adlanır. Epopeya epos sözündəndir, hadisələrin ən xırda detallı ilə ətraflı nəql edilməsidir. Epopeya yazılı ədəbiyyatda epik növün ən mürəkkəb janrıdır. Epopeyada ümumxalq həyatı əsas yer tutur. Əgər romanda təsvir edilən hadisələr bir neçə obrazla əlaqədar olursa, epopeyada bütöv xalq həyatı təsvir edilir. Epopeya kompozisiya cəhətdən mürəkkəb, süjet etibarlı ilə çoxşaxəli olur. Azərbaycan ədəbiyyatında epopeya janrının yaradıcısı xalq yazıçısı Süleyman Rəhimovdur. Onun “Şamo”, “Saçlı” epopeyası

bu janrın ən gözəl nümunələri hesab edilir. Dünya ədəbiyyatında isə Lev Tolstoyun “Hərb və sülh”, M.Şoloxovun “Sakit Don” romanları epopeya adlanır. Məsələn: “Hərb və sülh” romanında 600-ə qədər obraz iştirak edir. “Şamo” romanında isə 1914-1920-ci illərdə Azərbaycan ictimai-siyasi ziddiyyətlər, xan, bəy, mülkədar ağalığı, çarizmin müstəmləkəçilik siyasəti, xalqın ağır həyat tərzini və s. geniş təsvir edilmişdir.

Ədəbiyyat

- [1]. Mir Cəlal. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları / Mir Cəlal, P.Xəlilov, –Bakı: Çarşıoğlu, –2005.–104 s.
- [2]. Əlimirzəyev, X. Ədəbiyyatşünaslığın elmi-nəzəri əsasları / X.Əlimirzəyev, –Bakı: Nurlan, –2008. –432 s.
- [3]. Əliyev, R. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi / R.Əliyev, –Bakı: Mütərcim, –2008. –360 s.
- [4]. Əliyev, M. Ədəbiyyat nəzəriyyəsinin əsasları / M.Əliyev, –Bakı, –2000. –234 s.
- [5]. Mustafayev, M. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi / M.Mustafayev, –Bakı, –2021. –436 s.
- [6]. Şəmsizadə N. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi / N.Şəmsizadə, –Bakı: Proqres, –2012. –434 s.
- [7]. Salamoğlu, T. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbiyyatının aktual problemləri / T.Salamoğlu, –Bakı: Elm və təhsil, –2021. –313 s.
- [8]. Yusifoğlu, R. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları / R.Yusifoğlu, –Bakı, –2001, –175 s.

Summary

Theoretical issues of the novel genre in written literature Qahramanova U.F.

Keywords: *novel, genre, first examples, verse novels, prose novels*

The novel genre was first created by Greek and Roman writers. Of course, this is not considered a real novel, not everyone calls it a novel. The word novel has also been formed in the literature of French, Spanish, Italian, etc. peoples. They called all narrative works written in these languages novel. However, as time passed, this concept acquired a new content, the concept of novel was used on a wider scale. The emergence of the novel genre is also associated with the emergence of urban and bourgeois life. The term novel was formed in the XII-XIII centuries. Novel in the lexical sense refers to works written in Romance languages. Romance languages are Italian, French, Spanish. These languages are mainly derived from Roman, that is, Latin. Today, the novel, of course, is not called the works written in those languages, but a certain large, epic genre. The novel is the largest, most diverse epic work in terms of volume. The first examples of the novel are chivalric novels. Cervantes' novel "Don Quixote" put an end to the chivalric novel. Then the adventure novel appeared. Recent novels are increasingly acquiring a vital content. Thus, recent novels are moving towards globalization and philosophization. It is good if there are adventure elements in the novel so that the novel is readable. Since the novel is large-scale, events are presented in detail and in detail. Here the plot is branched. In the story and narrative, the dynamics of the plot are weak. Thus, events occur gradually.

Резюме

Теоретические вопросы жанра романа в письменной литературе Гахраманова У.Ф.

Ключевые слова: *роман, жанр, первые образцы, манерные романы, манерные романы*

Впервые жанр романа создали греческие и римские писатели. Это, конечно, не считается настоящим романом, не все называют его романом. Слово роман происходит от французского, испанского, итальянского и т. д. он также сформировался в литературе народов. Они называли все произведения тхэквондо, написанные на этих языках, романами. Однако со временем эта концепция приобрела новое содержание, и понятие романа стало развиваться в более широком масштабе. Возникновение жанра романа связано также с зарождением городской и буржуазной жизни. Термин роман возник в XII-XIII веках. Романом в лексическом смысле называются произведения, написанные на романских языках. Романские языки-итальянский, французский, испанский. Эти языки произошли в основном от римского, то есть от латыни. Сегодня Романом, естественно, называют не произведения, написанные на этих языках, а некий большой, эпический жанр. Роман-крупнейшее по объему многогранное эпическое произведение. Первые примеры романа-рыцарские романы. Роман Сервантеса "Дон Кихот" положил конец рыцарскому роману. Затем появился приключенческий роман. В романах последнего периода появляется все больше и больше жизненно важного содержания. Так, романы последнего периода идут в сторону глобализации, философизации. Хорошо, если в романе есть элементы приключений, чтобы роман был читабельным. Так как Роман объемный, то события здесь даны в деталях, в деталях. Здесь сюжет разветвляется. В рассказе и повествовании динамика сюжета слабая. Так что события происходят постепенно.

Ekologiya və ədəbiyyat müstəvisində Elçinin “Canavarlar” hekayəsinin təhliliƏliyeva Leyla Allahqulu qızı [ORCID](#)*Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan, fil.f.d., müəllim*
leyla.aliyeva.e@sdu.edu.az

MƏQALƏ HAQQINDA MƏLUMAT	XÜLASƏ
Məqalənin tarixçəsi Daxilolma tarixi: 26.11.2024 Düzəliş tarixi: 27.01.2025 Qəbul olunma tarixi: 03.03.2025	Ədəbiyyat ta qədim zamanlardan insan təcrübəsini bütün mürəkkəbliyi ilə əks etdirən böyük güzgüdür. Ədəbiyyatın obrazlı və metoforik dilində təbiətin müxtəlif mövzularda təqdimatına dair minlərlə örnək tapmaq mümkündür. İnsan və ətraf mühit arasındakı ünsiyyətin müxtəlif formaları, insan-təbiət tandemi, təbiət və insan əlaqələri ədəbiyyatın hər zaman aktual temalarıdır. Təbiət ədəbiyyatın emosional dəyərini də əsas qaynağıdır. Belə ki, təbiət varlıqları və hadisələri ədəbiyyatın emosional dünyasında obrazlaşır, estetik çalarlar qazanır, sənət hadisəsinə çevrilir. Lakin ədəbiyyat təbiətdən təkcə istifadə etmir, eyni zamanda təbiətə qarşı fərqiindəliyin və məsuliyyətin yaranmasına da təsir göstərir. Çağdaş insan fəaliyyətinin ekosistemlərə zərərli təsirini çevik şəkildə duyur, insanlığı bu ekoloji təhlükə və zərərin miqyasını görməyə, bu fəlakətə qarşı mübarizə aparmağa səsləyir. Təqdim olunan məqalədə Elçinin “Canavarlar” hekayəsi məhz ekologiya və ədəbiyyat müstəvisində araşdırılır, ədəbi mətnin ekoloji şüurun formalaşmasındakı roluna diqqət yetirilir
Açar sözlər: ekologiya, ədəbiyyat, canavar, ekoloji şüur, bədii mətn	

Giriş

Ekologiya və ədəbiyyatın qarşılıqlı əlaqəsini araşdırmaq insan təcrübəsi ilə təbiət arasında dərin dialoqu aşkara çıxarır. Ədəbiyyat təbiəti görmək üçün bir güzgüdür, eyni zamanda ətraf mühitin qorunması və idarəsi ilə bağlı cəmiyyətin fikirlərini formalaşdırır. Bədii əsərlər təkcə təbiətin geniş və dərin mahiyyətini göstərmir, təbiətin içindəki yerimizi ifadə etməklə ekoloji problemlər haqqında anlayışımızı da nizamlaya bilər. Təbiət qavrayışı bəşəriyyətin inkişafı boyunca müxtəlif rəng və çalarlar qazansa da, əsas mahiyyəti təbiətin insanın beşiyi olması fikri ilə ölçülür. Ədəbiyyat ekosistemlərin və biomüxtəlifliyin təsviri ilə qeyri-insani aləmin zənginliyini insan dünyasına çatdırır bilir. Oxucunu müxtəlif coğrafiyalar, müxtəlif ekoloji sferalar, fauna və flora aləmi ilə bədii-estetik dilin axıcılığı ilə tanış edir, sənətin empatiya və simpatiya gücündən bəhrələnərək ekoloji həssaslıq aşılayır. Bu müxtəlif təsvirlər vasitəsilə ədəbiyyat ekoloji maarifləndirmə vasitəsinə çevrilir və oxucuları ətraf mühitə qarşı məsuliyyətlərini dərk etməyə və düşünməyə sövq edir. Elçinin “Canavarlar” hekayəsi də ekologiya və ədəbiyyat əlaqəsinin maraqlı və mürəkkəb modelini təqdim edir.

“Canavarlar” hekayəsində ekoloji həssaslıq və təsviri

Hekayə İlyas Əfəndiyə məxsus “*Külli-məxluqatın ən zəifi insandır*” cümləsi ilə başlayır. Hekayədə təsvir olunan təbiət ekoloji təhlükə qarşısında öz rəngini itirmiş təbiətdir. Elə ilk cümlələrdə oxucunun diqqətini ekoloji natarazlığın varlığına çəkə bilər. “*Boz canavar artıq neçə müddət idi ki, ac və susuz ailəsi - qancığı və iki küçüyü ilə qurumuş ağacların, kol-kosun arasıyla Şərqə tərəf gedirdi. Onlar rastlarına çıxan qurumuş çay çuxurlarının dibində qalmış və iylənmiş lili yalaya-yalaya susuzluqlarını az da olsa, yatırırırdılar, amma at yox idi və aclıq onları məhv edirdi*” [2, s.26] Bu cümlələr ekologiya elminin ekoloji fəlakət adlandırdığı şəraitin bədii və emosional təsviridir. Elmi ədəbiyyatda “*insanların həyat fəaliyyəti şəraiti və təbii ətraf mühitin dönməz*

dəyişiklikləri ilə səciyyələnən fəvqəladə ekoloji vəziyyət.” [3, s.123] kimi şərh olunan ekoloji fəlakətə işarə edir. Ekoloji tarazlığın pozulduğu bir ortamda ac və susuz qalan canavar ailəsi sağ qalmaq üçün uzun bir yola çıxırlar. Hekayədə insan amilinə demək olar ki, rast gəlinmir. Təkcə bir yerdə insana diqqət çəkən bir məqam var ki, bu da insanın təbiətə qarşı neqativ fəaliyyəti ilə bağlıdır. Bu məqamda yada Yusif Səmədoğlunun “Qətl günü” əsərindəki canavar düşür. *“Qoşa vələsdən uzaqlarda, dağ döşündən başlanan meşənin seyrəkliyində, ağacların arasında bir qoca canavar qulaqlarını şəkəlib şöngümüşdü. Canavarın selikli burnu iy almışdı - dəmir iyi, qan iyi. Amma canavar da qorxu içində idi, ürəyinə nəsə dammışdı, bilirdi ki, iki-ayaqlı bəndələrin düşərgə saldıqları yerə bu gün yavuş düşmək olmaz... çünki bu gün Baba Kahanın zülmətində nəsə başqa bir əhvalat baş verməli idi - külək bütün aləmin, daşın, torpağın, göylərin, ulduzların qəzəbini canına hopdurmuşdu, dünyanın ikiayaqlılarına hədə göndərirdi: gəlirəm! Gəlirəm ki, haqq-hesab çəkəm, gəlirəm ki, görüm bu ikiayaqlı, dəmir libaslı, nizəli-qalxanlı, aylarla su üzü görməyən, kirdən-pasdan sifətləri qaralıb mis rənginə çalan bu ikiayaqlı şeytanlar niyə belə qudurublar?* [5, s.11].

Yusif Səmədoğlu ikiayaqlı insanları dünyanın təbii və mədəni nizamını pozduqlarına görə ittiham edir, bu pozuntunun amansız fəlakətlərə səbəb olacağını sezdirir. Elçinin hekayəsi isə artıq baş vermiş fəlakəti təsvir edir. Hekayənin metaforik üst qatı o qədər mürəkkəbdir ki, müxtəlif şəkildə yozumlara və şərhlərə şərait yaradır. Bəzi araşdırmaçılara görə, yazıçı burada ekoloji məsələləri deyil, sosial-siyasi problemi önə çəkir. Sabutay adlı tədqiqatçının fikrincə, *“Bu hekayənin özəlliyi orasındadır ki, onu narahat edən, sadəcə, canavarlar deyil. Onu ekoloji yox, sosial-siyasi problem düşündürür. Buradakı ekoloji qat isə daha çox rəmzi anlam daşıyır. Canavarlar, səhra, quraqlıq, bitib-tükənmək bilməyən yol sətiraltı mənaya malik rəmzlərdir”* [4, s.12] Hekayənin dərin qatlarında bu deyilənləri tapmaq mümkündür. Həqiqətən də canavar ailəsinin və onların başına gələnlərin təsviri insanın çağdaş sosial-psixoloji qayğılarına da diqqət çəkir. Müəllifin fikri ilə qismən razılaşırıq, lakin yazarın ekosentrik mövqeyinin hekayədə özünü yetərinə bəlli etdiyini düşünürük. Hekayədə bütün canlılar aləminin, insan da daxil olmaqla bərabərlik, nizam içində yaşamasının vacibliyinə vurğu var.

Hekayədə canavar ailəsinin başına gələnlər qorxunc və kədərli. Dəhşətli quraqlıqda Boz (ata canavar), ana canavar və onların iki balası sağ qalmaq, qida tapmaq üçün Şərqə doğru hərəkət edirlər. *“Bəxtlərinə bu dəhşətli quraqlıq düşmüş, Bozla, qancıqla birlikdə yaşamaq üçün Şərqə üz tutmuş küçüklər, görünür, qancığın doğub Bozla birlikdə böyüdərək, gələcək ailələrə ötürdükleri sonuncu nəsil idi, çünki Boz da, qancıq da təbiətin onlara verdiyi canavar ömrünün çoxunu artıq yaşamışdılar”* [2, s.27]. Şərqə doğru uzun və şətin yolculuqda əvvəlcə Ata canavar, ardınca da Ana canavar özlərini balalarına qurban verir. Dişi canavar erkək canavarı parçalayır, balalar onu yeyir, ardınca da dişi canavar balalarını onun özünü parçalamağa təhrik edir. Nəticədə, canavar balaları aclıqdan ölməkdən xilas ola bilir. Burada özünü qurban vermə motivindən qaynaqlanan dərin fəlsəfi-psixoloji situasiya yaranır. Balalarının gələcəyi naminə özlərini yox edən valideyn canavarların davranışında həm də qeyri-adi didaktika gizlidir. Təbiəti və yaşamı canları bahasına xilas etməyə çalışan canavarlar təbiətə qarşı insan biganəliyini yada salır.

Hekayənin alt qatını dolduran sosial-psixoloji məsələləri bir kənara qoysaq, üst qatda canlanan təbiət tabloları, acından sümükləri bir-birinə yapışan canavarlar, təbiətin güclü heyvanlarının düşdüyü acınacaqlı vəziyyət diqqəti ekoloji məsələlərə asanlıqla yönəldə bilir. *“Canavar ailəsinin acınacaqlı taleyinə səbəb olan hadisə isə, planetimizin başı üzərindən bir Domokl qılıncı kimi asılmış fəlakətli təbiət hadisəsi - quraqlıqdır. Quraqlıq nəticəsində canavarlar ailəsinin yaşadığı torpaqlar da yaşanılmaz hala düşür. Quraqlıq ucbatından, həmin ərazidə yaşayan bütün canlılar Şərqə - sular olan məkana tərəf köç edirlər”.* [1, s.16]

Hekayənin ekoloji çəkisini artıran məqamlardan biri canavarların ekoloji dəyəri ilə bağlıdır. Canavarlar ekosistemdə mühüm yer tutan varlıqlardır. Ekosistemin tarazlığının qorunmasında önəmli rol oynayan canavarlar ov populyasiyaları, bitkilər aləmi, hətta peyzaj və landşaftların

formalaşmasında güclü təsirə malikdirlər. Apeks yırtıcılar sayılan canavarlar qida zəncirinin ən təpəsində yer alırlar, maral, ceyran, sığır kimi otlayan heyvanları ovlayırlar. Bununla da ot yeyən heyvanların say artımını kontrol altında saxlayır, bitki və ot örtüyünün ifrat pozulmasının qarşısını alırlar. Sürüdə ən yaşlı və ən zəif heyvanı seçib ovlamaları isə canlılar aləmində nizam yaradır. Bununla bağlı maraqlı faktlardan biri, ABŞ-dakı Yelloustoun Milli Parkı ilə bağlıdır. Belə ki, XX əsrin əvvəllərində maralları qorumaq üçün canavarlara qarşı mübarizə aparılır. Nəticədə Yelloustoun parkında canavar qalmır. Maralların otlaqları hədsiz istifadəsi ekoloji tarazlığın pozulmasına gətirib çıxarır. Canlılar arasındakı yaşam mücadiləsi də pozulur, canavarların düşmənciliyi olmadan marallar öz güc-qüvvətini də tədricən itirirlər. Yaranmış disbalansı aradan qaldırmaq üçün yeni qərarlar verilir, 1995-ci ildə parka on dörd canavar gətirilir. Canavarlar reintroduksiya edilir, ekosistemdə tarazlıq düzəlir, maralların sayı azalır, bu da bitki örtüyünün bərpasına imkan verir. [6]

Canavarlar haqqında bu fakt Elçinin "Canavarlar" hekayəsində gələcək ailələrə ötürülən sonuncu nəsil – iki canavar balasına yüklənən mənanı ekoloji aspektə yönəldir. Gələcək dünyanın nizamının qorunmasında canını fəda edən canavarların davranışı insanı silkələyir, təbiətə qarşı amansız və qəddar olmamağa çağırır.

Nəticə

Ədəbiyyat həmişə insan və təbiət aləminin mürəkkəb münasibətlərini işıqlandırmaqla ekoloji fəallıq üçün güclü vasitə rolunu oynamışdır. Bu baxımdan Elçinin "Canavarlar" hekayəsi emosional rezonans yarada və aktual ekoloji problemlər barədə informasiya verə bilər. Beləcə, insanı təcili addım atmağa təşviq edir. Hekayə istər mövzu seçimi, istər ideyası, istərsə də ideyanın bədii həlli baxımından ədəbiyyat və ekoloji fəaliyyət arasındakı sinergetik vəhdəti təmsil edir. Bu cür hekayələr vasitəsilə oxucu şəxsiyyət və ətraf mühitin kəşimə nöqtələrini daha yaxından tanıyır, təbiətlə bağlı effektiv və fəal davranışın vacibliyini anlayır.

Ədəbiyyat

- [1]. Əbilov, E. "Canavarlar"ı sevdiren ən sadə səbəb // Ədəbiyyat qəzeti. –2024. –13 yanvar, №1. – s.16
- [2]. Elçin. Canavarlar // 525-ci qəzet. –2009. –4 aprel. – s.26-29
- [3]. Məmmədov, Q.Ş. Ekoloqların məlumat kitabı / Q.Ş.Məmmədov, M.Y.Xəlilov. –Bakı: Elm, – 2003. –516 s.
- [4]. Sabutay. Yaşamaq fədakarlıqdır. Xalq yazıçısı Elçinin "Canavarlar" hekayəsi haqqında // Mədəniyyət. –2009. –17 aprel. –s. 12
- [5]. Səmədoğlu, Y. Seçilmiş əsərləri / Y.Səmədoğlu, –Bakı: Şərq-Qərb, –2005, –320 s.
- [6]. Şıxlı, E. On dörd canavar. <https://ayna-plus.az/2019/on-dord-canavar/>

Summary

An analysis of Elchin's short story "Monsters" in terms of ecology and literature

Aliyeva L.A.

Keywords: ecology, literature, wolf, ecological consciousness, literary text.

Literature has been a great mirror that has reflected human experience in all its complexity since ancient times. It is possible to find thousands of examples of the representation of nature on various topics in the figurative and metaphorical language of literature. Various forms of communication between humans and the environment, the human-nature tandem, and the relationship between nature and humans are always relevant themes in literature. Nature is also the main source of the emotional value of literature. Thus, natural beings and phenomena are depicted in the emotional world of literature, acquire aesthetic shades, and become artistic phenomena. However, literature not only uses nature, but also influences the creation of awareness and responsibility towards nature. It acutely senses the harmful impact of modern human activity on ecosystems, calling on humanity to see the scale of this ecological threat and damage, and to fight against this disaster. In the presented article, Elchi's story "Monsters" is examined at the level of ecology and literature, attention is paid to the role of the literary text in the formation of environmental awareness.

Резюме

**Анализ рассказа Эльчина «Монстры» в плоскости экологии и литературы
Алиева Л.А.**

Ключевые слова: экология, литература, волк, экологическое сознание, художественный текст.

С древних времен литература была зеркалом, отражающим человеческий опыт во всей его сложности. В образном и метафорическом языке литературы можно найти тысячи примеров изображения природы на различные темы. Различные формы общения человека с окружающей средой, тандем человек-природа, природа и человеческие отношения всегда являются актуальными темами литературы. Природа также является основным источником эмоциональной ценности литературы. Таким образом, природные существа и явления изображаются в эмоциональном мире литературы, приобретают эстетические оттенки и становятся художественными явлениями. Однако литература не только использует природу, но и влияет на формирование сознания и ответственности по отношению к природе. Он гибко ощущает пагубное воздействие современной деятельности человека на экосистемы, призывает человечество увидеть масштабы этой экологической опасности и ущерба, бороться с этой катастрофой. В представленной статье рассказ Эльчи «Чудовища» рассматривается на уровне экологии и литературы, уделяется внимание роли художественного текста в формировании экологического сознания.

УДК 391.

DOI 10.54758/16801245_2025_21_2_44

Сравнительный анализ традиционной одежды кочевых скотоводов Казахстана и Азербайджана

Алиева Севдагюль Фазилъ кызы [ORCID](#)

Азербайджанский университет языков, Баку, Азербайджан, профессор, д.ф.н.и.
sevdagul@mail.ru

ИНФОРМАЦИЯ О СТАТЬЕ	РЕЗЮМЕ
История статьи Получено: 22.04.2025 Исправлено: 27.03.2025 Принято: 10.06.2025	Традиционная одежда представляет собой богатую палитру культуры, самобытности, окружающей среды и стратегий выживания. Для кочевых скотоводов, особенно из Центральной Азии и Кавказского региона, одежда никогда не была просто вопросом эстетики или статуса – она отражает многовековую адаптацию к суровому климату, глубоко укоренившиеся культурные ценности и духовные верования. В этой статье традиционная одежда кочевых скотоводов Казахстана и Азербайджана рассматривается в сравнительном аспекте с акцентом на исторический контекст, материальную культуру, функции и символику.
Ключевые слова: традиция, культура, ценности, миграция, экологические условия, художественная самобытность	

Казахстан и Азербайджан, хотя и разделены географией и историей, имеют заметное сходство в культурном наследии благодаря общим тюркским корням и многовековым традициям кочевников. Оба региона сформировались в результате постоянного перемещения племен, сезонной миграции скотоводческих общин и экстремальных экологических условий. Однако их исторические пути также привели к различным влияниям – от иранских и кавказских традиций в Азербайджане до монгольских и русских факторов в Казахстане.

Казахский народ ведет свое происхождение от объединения различных тюркских и монгольских кочевых племен, которые кочевали по бескрайним евразийским степям. Образование Казахского ханства в XV веке ознаменовало укрепление этой идентичности, но оно было построено на более древнем фундаменте степных культур, включая кипчаков, найманов и Золотую Орду [8]. Эти кочевые общества развили мобильный образ жизни, основанный на их потребностях в животноводстве, клановом управлении и военной мобильности. Одежда этих групп изготавливалась с учетом практичности и эластичности — из шерсти, войлока и кожи, чтобы выдерживать долгие зимы, сильные ветры и постоянное движение.

Напротив, кочевые скотоводческие общины Азербайджана развивались в ландшафте, определяемом как горной местностью, так и засушливыми равнинами, что требовало различных стратегий адаптации. От ранних скифских и кавказско-албанских племен до более поздних тюркских и персидских культур народы этого региона унаследовали уникальное сочетание кочевых и оседлых традиций [7]. На протяжении всей истории волны тюркских миграций, начавшиеся в XI веке с сельджуков и продолжившиеся племенами огузов, привнесли среднеазиатские формы одежды и материалы на Южный Кавказ [2]. Однако воздействие персидской эстетики также глубоко сформировали азербайджанскую одежду, особенно в орнаментации и текстильных техниках.

Экологические условия обоих регионов сыграли решающую роль в формировании традиционной одежды. Обширные открытые степи Казахстана с их континентальным климатом требовали многослойной и ветронепроницаемой одежды. Использование валяной шерсти стало повсеместным, а при изготовлении одежды приоритет отдавался теплу и мобильности. Головные уборы, такие как *борик* и *тимек*, служили не только защитой, но и определяли возраст, пол и социальный статус. В Азербайджане, где кочевое население часто перемещалось между зимними пастбищами в низинах и летними пастбищами в горах (практика, известная как *яйлак*), одежда должна была быть универсальной и легкой, часто из шерсти и хлопка с более сложной вышивкой и региональным разнообразием [6].

Кочевые общества в обоих регионах были частью более широких торговых и культурных сетей. Шелковый путь, в частности, служил важным каналом обмена тканями, красителями и стилями одежды. Степной маршрут, северное ответвление Великого Шелкового пути, связывал казахстанских кочевников с купцами из Китая, Персии и Восточной Европы, распространяя не только товары, но и идеи и мотивы, которые повлияли на дизайн одежды. Аналогичным образом, положение Азербайджана как перекрестка между Персией, Анатолией и Центральной Азией превратило его в плавильный котел стилей и практик. В традиционной азербайджанской одежде прослеживается влияние персидского пошива, исламских норм скромности и стилей кавказских племен.

Несмотря на сходство в образе жизни скотоводов, одежда в Казахстане и Азербайджане развивалась по разным культурным линиям. Хотя оба использовали шерсть, кожу и войлок в качестве основных материалов, казахская одежда имеет тенденцию подчеркивать практичность и устойчивость с более стандартизированными стилями, тогда как азербайджанская традиционная одежда демонстрирует большее региональное разнообразие, декоративные детали и слияние с оседлыми традициями. Эти различия отражают не только адаптацию к окружающей среде, но и уникальные социально-политические и культурные траектории каждой нации.

Материальный состав и методы изготовления традиционной одежды среди кочевых скотоводов в Казахстане и Азербайджане дают представление о культурной устойчивости и адаптивности этих обществ. Оба региона, хотя и сформированы общим наследием тюркского скотоводства, разработали традиции одежды, тонко настроенные на их различные географические условия, экономику и эстетические предпочтения. Одежда была не только функциональной, но и глубоко укорененной в культурном, экологическом и символическом значении.

Казахская кочевая одежда появилась как ответ на суровые условия степи – среды, характеризующейся пронизывающими ветрами, засушливым летом и морозной зимой. Соответственно, материалы брались из ближайшего окружения и максимально использовались для тепла, долговечности и легкости движения. Шерсть была самым важным текстильным волокном, за ней следовали кожа, мех и верблюжья шерсть.

Войлок, изготавливаемый из овечьей шерсти, был основной тканью для верхней одежды и защитных приспособлений. Процесс валяния включал в себя промывание и расчесывание сырой шерсти, укладку ее слоями на шероховатую поверхность, а затем плотное скатывание с помощью горячей воды и давления, чтобы волокна слиплись. Этот процесс, который до сих пор практикуется казахскими ремесленниками, позволил получить плотный, устойчивый к атмосферным воздействиям материал, необходимый для жизни в открытой степи [10]. Войлок использовался для изготовления *шапан* (длинных пальто), плащей, головных уборов и даже внутренней обивки палаток.

Кожа и шкуры также имели решающее значение. Козьи, овечьи и конские шкуры чистили, размягчали и дубили для изготовления обуви (*этик*), ремней, жилетов и верхней одежды. Зимние пальто часто делались на подкладке или полностью из меха, особенно

лисьего, волчьего или овечьего, в зависимости от наличия нужных материалов и региональных обычаев. Такая одежда обеспечивала необходимую изоляцию и часто надевалась в несколько слоев.

Техника изготовления казахской одежды подчеркивала функциональность и подвижность. Традиционный *шапан*, центральный элемент мужской одежды, был свободного кроя, что позволяло ездить верхом и ходить пешком на большие расстояния. Швы были укреплены кожаными полосками, а манжеты и подол часто расшивались как для защиты, так и для украшения. Вышивка, хотя и скромная по сравнению с вышивками оседлых культур, содержала символические мотивы, часто символизирующие защиту, племенную принадлежность или тотемические верования [3]. Вышивка выполнялась вручную льняными или сухожильными нитями, а нити для вышивания часто окрашивались местными растительными веществами - корнем марены для придания красного цвета, шелухой грецкого ореха для коричневого и луковой шелухой для желтого.

Верблюжья шерсть, особенно двугорбого верблюда, использовалась для создания изысканной верхней одежды для старейшин и вождей. Ее мягкость и теплоизоляция делают ее идеальной для ношения в официальных или церемониальных условиях. Хотя верблюжья шерсть встречалась реже, чем овечья, она олицетворяла статус и часто сочеталась с вышивкой или цветным войлоком в одежде высшего класса [5].

Горный рельеф и умеренный климат Азербайджана требовали одежды, которая могла бы адаптироваться к быстрым перепадам температур, особенно для скотоводческих общин, практикующих вертикальную миграцию (*яйлак-кишлак*) между летними и зимними пастбищами. Материалы, используемые в традиционной азербайджанской одежде, были разнообразны — основными продуктами изготовления оставались шерсть и кожа, но хлопок и шелк также занимали видное место благодаря торговле и региональному текстильному производству.

Шерсть, особенно горных овец, занимала центральное место в производстве верхней одежды, такой как *архалыг* (длинная туника) или тяжелые шерстяные пальто, которые носили пастухи. Из шерсти прядут пряжу и ткют толстые ткани, часто на горизонтальных ткацких станках. В отличие от казахского войлока, в азербайджанском шерстяном текстиле преобладает тканая, а не матовая конструкция, что обеспечивает большее разнообразие рисунков и гибкость.

Хлопок, выращиваемый в низменных регионах, таких как бассейн Куры и Араза, позволял получать более легкий материал, подходящий для теплого времени года. Его использовали для изготовления нижнего белья, рубашек (*койне*) и подкладок. Его воздухопроницаемость делает его практичным базовым слоем под более плотной шерстяной или кожаной верхней одеждой [9].

Шелк, символ утонченности и процветания, нашел свое применение в традиционной азербайджанской одежде благодаря Великому Шелковому пути и местному шелководству, особенно в таких регионах, как Шамаха и Шеки. Хотя скотоводы-кочевники обычно не носили шелк во время работы или путешествий, он использовался в праздничной одежде, женских блузках и декоративных головных платках. Его использование часто сочеталось с детальным рукоделием или вышивкой золотыми нитями, известной как *гулабатин*, что позволяло создавать предметы одежды, сочетающие практичность с высокой эстетической ценностью [1].

Что касается техники изготовления, то азербайджанские ремесленники продемонстрировали глубокие знания в области пошива одежды и орнаментации. Одежда состояла из нескольких слоев: основной рубашки, поверх которой надевался приталенный жилет или туника, а затем пальто. У мужчин брюки часто заправлялись в высокие кожаные сапоги. Эти сапоги, изготовленные из дубленой кожи, были водонепроницаемы с помощью

животного жира или пчелиного воска. Длинные платья с плиссированными юбками для женщин создавали легкость движений, что отражало как практические, так и эстетические соображения.

Одной из отличительных черт азербайджанской традиционной одежды была ее вышивка и текстильное оформление. Мотивы вышивки — цветочные узоры, символы древа жизни, птицы и геометрические рамки — служили не только декоративным целям, но и несли в себе смыслы, связанные с плодородием, защитой и космологией. Вышивка выполнялась в основном шелковыми нитями с использованием таких техник, как цепной стежок и гладь. Качество и сложность вышивки часто указывали на региональное происхождение и социальный статус [9].

Азербайджанская одежда также демонстрировала явное региональное разнообразие, гораздо более выраженное, чем в Казахстане, из-за разнообразной топографии страны и исторической интеграции с персидским, кавказским и анатолийским влияниями. Например, в Карабахе и Нахчыване пастухи носили войлочные плащи, известные как *кепенек*, похожие по структуре на среднеазиатские, но отличающиеся рисунком и подкладкой. Между тем, в талышских регионах особые красители на растительной основе и местные традиции вышивки привели к созданию одежды уникального цвета и дизайна.

В то время как казахская и азербайджанская одежда кочевников опиралась на шерсть, шкуры животных и технику ручной работы, их эстетические особенности отличались. Казахская одежда была создана с учетом долговечности и теплоизоляции, чтобы выдерживать постоянное передвижение по продуваемым ветрами равнинам. Азербайджанская одежда, хотя и была столь же функциональной, делала больший акцент на визуальном богатстве, разнообразии узоров и интеграции с художественными традициями оседлого народа.

В обеих культурах использовались естественные способы окрашивания. В Казахстане широко распространен красный цвет из *Уйран Бояу* и коричневый - из шелухи грецкого ореха. В Азербайджане кожура граната и корень марены использовались для получения красных и апельсиновых оттенков, в то время как индиго и ромашка придавали синий и желтый оттенки [4]. Эти методы окрашивания были использованы как в тканых, так и в вышитых предметах одежды.

Производство одежды в обоих регионах традиционно было общинным и зависело от пола. Женщины, как правило, занимались прядением, ткачеством, валянием и вышивкой, в то время как мужчины выделывали шкуры и изготавливали обувь. Производимая одежда отражала знания, передаваемые из поколения в поколение через устные традиции, укрепляя роль одежды как важнейшего выражения культурной преемственности кочевников.

Традиционная одежда кочевых скотоводов Казахстана и Азербайджана отражает не только прагматические требования кочевой жизни, но и глубоко укоренившуюся культурную, экологическую и художественную самобытность их обществ. В то время как обе культуры в значительной степени полагались на шерсть, кожу и войлок — материалы, которые были легко доступны благодаря скотоводству, — их технологии крова, декоративные элементы и региональные различия свидетельствуют об отличительных особенностях, сформированных географией, климатом и культурным взаимодействием.

Казахская одежда подчеркивает функциональность, долговечность и защиту от сурового степного климата, поскольку предназначена для постоянного передвижения и выживания в экстремальных условиях. Напротив, азербайджанская одежда демонстрирует большее сочетание практичности и артистизма, на которое влияют богатые традиции ткачества и вышивки региона, а также взаимодействие с персидской и кавказской текстильной эстетикой.

Несмотря на свои различия, обе традиции подчеркивают изобретательность и приспособляемость кочевых народов, которые преобразовали природные ресурсы в системы одежды, которые были не только утилитарными, но и символическими выражениями наследия, самобытности и мастерства ремесленников. Их одежда сегодня является свидетельством жизнестойкости, культурной преемственности и общего языка текстильного искусства во всей Центральной Евразии.

Литература

- [1]. Мир-Багирзаде, Ф. Шекинский шелк: страницы истории // *Этнографическое обозрение*. – Март 2025. – DOI:10.37492/ETNO.2025.75.1.013.
- [2]. Abetekov, A., Yusupov, H. Ancient Iranian Nomads in Western Central Asia // *UNESCO*. – URL: <https://en.unesco.org/silkroad/knowledge-bank/ancient-iranian-nomads-western-central-asia>
- [3]. Beyer Judith, Finke Peter. Practices of Traditionalization in Central Asia // *Taylor & Francis*. – 28 Aug. 2019. – DOI: <https://doi.org/10.1080/02634937.2019.1636766>
- [4]. Gur-Arieh Shira, Madella Marco. Beyond Identification: Human Use of Plant Dyes in the Past // *Journal of Anthropological Archaeology*. – Vol. 75. – September 2024. – Article 101601. – DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jaa.2024.101601>
- [5]. ISMEO Activities Report // *New Series*. – Vol. 4 (63), No. 2. – December 2023. – pp. 171–232. – URL: <https://www.jstor.org/stable/48794610>
- [6]. Kerven C., Robinson S., Behnke R. Pastoralism at Scale on the Kazakh Rangelands // *Frontiers in Sustainable Food Systems*. – 20 January 2021. – DOI: <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fsufs.2020.590401/full>
- [7]. Koshkarli K. Nomads and Azerbaijan // *UNESCO Silk Roads Programme*. – URL: <https://en.unesco.org/silkroad/knowledge-bank/nomads-and-azerbaijan>
- [8]. Lee Joo-Yup. The Kazakh Khanate // *Oxford Research Encyclopedia of Asian History*. – 26 April 2019. – DOI: <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190277727.013.60>
- [9]. National Clothes of Azerbaijan // *AZERBAIJAN.AZ*. – URL: <https://azerbaijan.az/en/related-information/51>
- [10]. Ventresca Miller A. R., Haruda A., Varfolomeev V., Goryachev A., Makarewicz C. A. Close Management of Sheep in Ancient Central Asia // *Taylor & Francis*. – 12 May 2020. – DOI: <https://doi.org/10.1080/20548923.2020.1759316>

Xülasə

Qazaxıstan və Azərbaycanın köçəri heyvandarların ənənəvi geyimlərinin müqayisəli təhlili
Əliyeva S.F.

Açar sözlər: *ənənə, mədəniyyət, dəyərlər, Miqrasiya, ekoloji şərait, bədii kimlik*

Ənənəvi geyim zəngin bir mədəniyyət, şəxsiyyət, ətraf mühit və mübarizə strategiyasıdır. Xüsusilə Orta Asiya və Qafqaz bölgəsindən olan köçəri pastoralistlər üçün geyim heç vaxt sadəcə estetika və ya status məsələsi olmayıb – o, sərt iqlimə, köklü mədəni dəyərlərə və mənəvi inanclara əsrlər boyu uyğunlaşmanı əks etdirir. Bu yazıda Qazaxıstan və Azərbaycanın köçəri pastoralistlərinin ənənəvi geyimləri tarixi kontekstə, maddi mədəniyyətə, funksiyalara və simvolizmə vurğu ilə müqayisəli aspektdə nəzərdən keçirilir.

Summary

Comparative analysis of traditional clothing of nomadic cattle breeders of Kazakhstan and Azerbaijan
Aliyeva S.F.

Keywords: *tradition, culture, values, migration, environmental conditions, artistic identity*

Traditional clothing represents a rich palette of culture, identity, environment, and survival strategies. For nomadic pastoralists, especially from Central Asia and the Caucasus region, clothing has never been just a matter of aesthetics or status – it reflects centuries-old adaptation to harsh climates, deeply rooted cultural values and spiritual beliefs. In this article, the traditional clothing of nomadic pastoralists of Kazakhstan and Azerbaijan is considered in a comparative aspect with an emphasis on the historical context, material culture, functions and symbols.

İnformasiya terrorizmi milli təhlükəsizlik üçün təhlükə və informasiya müharibəsinin aparılması yolu kimi

Talışinski Elvin Bəhrüz oğlu [ORCID](#)

Azərbaycan Universiteti, Bakı, Azərbaycan, s.e.f.d., dosent
elvin.talishinsky@au.edu.az

MƏQALƏ HAQQINDA MƏLUMAT	XÜLASƏ
Məqalənin tarixçəsi Daxilolma tarixi: 09.05.2024 Düzəliş tarixi: 20.10.2024 Qəbul olunma tarixi: 03.03.2025	Elmi məqalə Beynəlxalq Münasibətlərin əksər iştirakçıları üçün global təhlükəyə çevrilən informasiya terrorizminin aktual probleminin öyrənilməsinə həsr edilmişdir. XXI əsrin əvvəllərində terrorizm müxtəlif formalar alaraq ən təhlükəli və çətin proqnozlaşdırılan hadisələrdən birinə çevrildi. Rəqəmsal texnologiyaların sürətli inkişafı terrorizmin yeni bir növünün — informasiya növünün yaranmasına səbəb oldu. Bu konsepsiyanın qanunvericiliklə müəyyənləşdirilməsinin problemləri təhlil edilmiş və müəyyən edilmiş, həmçinin Azərbaycan qanunvericiliyində onun tənzimlənməsi ilə bağlı əhəmiyyətli toqquşmalar qeydə alınmışdır. Müasir global kiber məkanda informasiya terrorizminin formaları və təsnifatı nəzərdən keçirilir. Bildirilib ki, informasiya dövlət və ictimai institutların formalaşmasında əsas rol oynayır.
Açar sözlər: informasiya, terrorizm, informasiya terrorizmi, kibercinayətkarlıq, Milli Təhlükəsizlik	

Giriş

İnformasiya hər bir ölkənin ictimai-siyasi sisteminin mövcudluğunda və inkişafında əsas amillərdən biridir. Müasir dünyada informasiya manipulyasiya üsullarından birinə çevrilmişdir. Bu, şəxsiyyətə, cəmiyyətə və bütövlükdə dövlətə informasiya təsir imkanlarının artmasına səbəb olmuşdur. İnformasiyanın daim geniş miqyasda yayılması onun geniş ərazilərdə sürətlə görünməsinə şərait yaradır. Şübhəsiz ki, bu, cəmiyyətimizin ən mühüm və böyük nailiyyətlərindən biridir, lakin bu dünyada hər şey kimi, onun da qarşısını almaq mümkün deyil. Çətinliklər var. Məsələn, bu, informasiya təhdidlərinin yaranma ehtimalını əhəmiyyətli dərəcədə artırır. İnformasiya əsri informasiya-kommunikasiya müharibəsinin əhatə dairəsini genişləndirərək, terror əməliyyatlarını asanlaşdırmaq üçün kiberməkandan, şəbəkələrdən və ya onların komponentlərindən sui-istifadədən ibarət informasiya müharibəsi vasitəsi kimi informasiya terrorizminin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Müasir dövrdə informasiya terrorizmi yeni təhdid formaları şəklində vüsət alır və onun sürətlə yayılması ayrı-ayrı dövlətin suverenliyinin, müstəqilliyinin və ərazi bütövlüyünün itirilməsinə səbəb ola bilər.

“İnformasiya terrorizmi” anlayışının etimoloji mənası

Bu gün informasiya terrorizminin tərifinə vahid yanaşma mövcud deyil, müxtəlif elm adamları onu müxtəlif cür şərh edir və onların fikirləri kifayət qədər inandırıcıdır. İnformasiya terrorizmi, ilk növbədə, bütün informasiya növləri ilə şəxsiyyətə, cəmiyyətə və dövlətə mənfi təsir formalarından biridir. Bu sahənin tədqiqatçılarından olan V.A.Korşunov qeyd edir ki, informasiya terrorizmi dövlətin informasiya infrastrukturunun və ya onun elementlərinin müvəqqəti və ya birdəfəlik yararsız hala salınmasının bir çox forma və üsullarından istifadə edilməsinə, habelə həyatın müxtəlif aspektləri üçün ağır nəticələrə səbəb olan şərait yaratmaq məqsədilə informasiya strukturundan qanunsuz istifadəyə yönəldilmiş terror fəaliyyətinin yeni növüdür. [1, s.6] Bu fəaliyyət müxtəlif növ təhdidlərdən ibarətdir və ayrı-ayrı şəxsləri, eləcə də cəmiyyəti qorxutmaq

məqsədini güdür, həmçinin özündə terrorizmə aid cinayət əlamətləri daşıyır. Digər tədqiqatçılar isə informasiya terrorizmini dövləti, beynəlxalq təşkilatları, fiziki və hüquqi şəxsləri təhrik etməyə yönəlmiş və qarşısına əhalini qorxutmağı məqsəd qoyan, insan tələfatı və ya digər ağır nəticələrə səbəb ola biləcək partlayış, yanğın, ümumi təhlükəli hərəkətlərin informasiya texnologiyalarından və ya informasiya silahlarından istifadə etməklə həyata keçirilməsini və ya bu kimi tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə hədələnməsini nəzərdə tuturlar.

Geniş mənada informasiya terrorizmi cəmiyyətdə gərginlik, qeyri-sabitlik və xaos yaratmaq, siyasi və ya iqtisadi məqsədlərə çatmaq üçün yalan və uydurulmuş məlumatların yayılması yolu ilə ictimai şüurun manipulyasiya edilməsidir. Dar mənada isə bunlar dövlət və cəmiyyət üçün vacib olan texnoloji obyektlərin və sistemlərin (atom və ya su elektrik stansiyaları, banklar, kimya istehsalı, aviasiya və digər nəqliyyat növləri və s.) idarəetmə strukturunda fəaliyyət göstərən informasiya sistemlərinə onları sıradan çıxarmaq məqsədilə edilən kiberhücumlardır.

Media sahəsində informasiya terrorizmi, geosiyasi və dövlət əhəmiyyətli qərarlar qəbul etmək səlahiyyətinə malik dövlət qurumlarına təsir etmək məqsədilə, həmçinin cəmiyyətin fərdlərindən tərəfdarların qazandırılması yolu ilə informasiya-emosional təsir yaratmaq və onun miqyasını artırmaq prinsipinə əsaslanır. Belə terror aktları adətən qeyri-müəyyən şəxslər tərəfindən onların şəxsi həyatına müdaxilə, şüurun manipulyasiyası və bu məqsədlə təbliğat (məsələn, hadisələrə alternativ baxışın təqdim olunması), təşviqat (məsələn, mənəvi çağırışlar) və rəqəmsal terror aktlarının nümayiş etdirilməsi kimi üsullardan istifadə etməklə əhali və hökumət strukturlarını qorxutmağa yönəlmiş psixoloji zorakılıq ilə xarakterizə olunur. [2, s.128]

Müxtəlif elmi mənbələrdən əldə edilən məlumatların təhlili belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, informasiya terrorizmi həm də informasiya təhlükəsizliyi nəzəriyyəsinin doktrinal konsepsiyası kimi başa düşülür:

1. Terrorizmin təzahürü olan ictimai təhlükəli əməl;
2. Şəxsiyyətə, cəmiyyətə və dövlətə dağıdıcı informasiya-psixoloji təsir forması;
3. Təqib, repressiya və qətl təhdidləri ehtiva edən məlumatların yayılması, həmçinin obyektiv məlumatların təhrif edilməsi ilə əlaqədar insanların sosial qruplarına, dövlət hakimiyyəti və idarəetmə orqanlarına informasiya təsirinə yönəlmiş təhlükəli hərəkətlər dövlətdə böhran vəziyyətləri yaradır, qorxu və gərginliyin artmasına səbəb olur;
4. İnsan psixikasına müəyyən zorakı təbliğat təsiri göstərir, ona əldə etdiyi məlumatları tənqidi qiymətləndirmək qabiliyyəti vermir;
5. Dövlətin informasiya infrastrukturunun və ya onun komponentlərinin müvəqqəti və ya qalıcı olaraq istifadəyə yararsız hala salınması üçün müxtəlif üsullardan və informasiyadan qeyri-qanuni istifadə yolu ilə terror fəaliyyətinin yeni növü, fərdin, cəmiyyətin və dövlətin həyatının müxtəlif aspektləri üçün ciddi nəticələrə səbəb olan şəraitin yaradılması;
6. Xarici dövlətlərin milli və ya transmilli cinayət strukturları və kəşfiyyat xidmətləri ilə əlaqəli çoxsaylı informasiya müharibələri və xüsusi informasiya əməliyyatları;
7. Terror əməliyyatları və ya aktları törətmək məqsədilə fiziki zorakılığın informasiya sistemlərindən cinayət məqsədilə istifadəsi və rəqəmsal informasiya sistemlərindən, şəbəkələrindən və ya onların komponentlərindən qəsdən sui-istifadə edilməsi;
8. İnformasiya və informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə informasiya sahəsində dövlət orqanı, yerli özünüidarəetmə orqanı, beynəlxalq təşkilat, sosial qrup, hüquqi və ya fiziki şəxsin əhalini qorxutmağa, qərar qəbul etməyə və ya hərəkətə (hərəkətsizliyə) yönəlmiş ideoloji baxımdan əsaslandırılmış təsir göstərmə fəaliyyəti.

Ümumiyyətlə, istiqamətindən asılı olaraq, informasiya terrorizminin iki növünü şərti olaraq belə ayırmaq mümkündür:

- "psixoloji" (terrorizmin təbliği, cəmiyyətdə qorxu və panika atmosferinin yaradılması və s.);
- "texniki" (kütləvi informasiya vasitələrinin ötürülməsi kanallarına nəzarət və ya onların bloklanması, informasiya infrastrukturunun fəaliyyətinin pozulması və s.).

Qanunvericilik informasiya terrorizminə qarşı mübarizədə əsas silah kimi

Dövlət, siyasi institut kimi milli obrazların təmsilçisidir və dövlət siyasəti, xarici informasiya sahəsində dövlət haqqında təsəvvürlərin yaranmasına, bu obrazların təşviqinə və dəyişməsinə güclü təsir edir. Bu baxımdan, yerli obrazların da dövlətin siyasi sisteminin və milli diskursunun tərkib hissəsi kimi təbliği eyni dərəcədə əhəmiyyətlidir.

Informasiya cinayətləri yalnız iqtisadi baxımdan əhəmiyyətli zərər vurduğuna görə deyil, həm də əsasən bu cinayətlərin nəticəsi olaraq informasiya-kommunikasiya sistemlərinin düzgün işləməsinin pozulması, qanunsuz məlumatların yayılması ilə əlaqədar dövlətin informasiya təhlükəsizliyinə ciddi təsir göstərir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası (32-ci maddə) informasiya təhlükəsizliyinin prioritetini dövlətin əsas funksiyası kimi müəyyən edir ki, bu da informasiya proseslərinin əhəmiyyət səviyyəsini nümayiş etdirir. [3] “Milli təhlükəsizlik haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (maddə 20) qeyd edir ki, ictimai şüuru manipulyasiya etməyə cəhdlər, xüsusilə yalan, natamam və ya qərəzli məlumatların yayılması və informasiya təhlükələrinə qarşı mübarizə aparmaq əsas vəzifələrdən biridir. Digər təhlükələrə isə aşağıdakılar daxildir: söz azadlığının məhdudlaşdırılması və vətəndaşların məlumat əldə etmə hüququnun pozulması; zorakılıq, qəddarlıq və pornoqrafiya mövzularının medianın yayması; kompüter cinayətləri və kompüter terrorizmi; dövlət sirrini təşkil edən məlumatların və dövlət mülkiyyətində olan və ya cəmiyyətin və dövlətin ehtiyacları və milli maraqları ilə bağlı məxfi məlumatların ifşa edilməsi. [4]

Təbii ki, informasiya terrorizmi ilə mübarizədə əsas silah qanunvericilik olaraq qalır. Terror fəaliyyətinin tərkib hissəsi kimi informasiya terrorizminə qarşı mübarizə “Terrorçuluğa qarşı mübarizə haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə müəyyən edilmiş prinsiplərə əsaslanır: 1) qanunçuluğun təmin edilməsi; 2) terror fəaliyyətinin həyata keçirilməsinə görə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulmuş cəzanın labüdlüyü; 3) terrorçuluğa qarşı mübarizə zamanı açıq və gizli metodların əlaqələndirilməsi; 4) hüquqi, siyasi, sosial-iqtisadi və təşkilati profilaktik tədbirlərin kompleks istifadəsi; 5) terror fəaliyyəti nəticəsində təhlükəyə məruz qalmış şəxslərin hüquqlarının müdafiəsinin üstünlüyü; 6) terrorçuluq əleyhinə aparılan əməliyyatlara cəlb olunmuş qüvvələrin idarə edilməsində təkbəşçilik; 7) terrorçuluq əleyhinə aparılan əməliyyatların həyata keçirilməsində iştirak edən şəxsi heyətin, o cümlədən bu məqsədlə istifadə edilən texniki üsulların və taktikanın elan edilməsində minimal aşkarlıq. [5]

Azərbaycan Respublikasının hüquq-mühafizə orqanları tərəfindən informasiya terrorizminə qarşı mübarizə, ayrı-ayrı kibercinayətlərin aşkarlanması, araşdırılması və qarşısının alınması məqsədilə əməliyyat-axtarış tədbirləri ilə həyata keçirilir; kompüter şəbəkələrində informasiya və analitik kəşfiyyat, elektron rabitə; cinayətlərin araşdırılması, istintaqı və təqsirkarların hüquqi məsuliyyətə cəlb edilməsi üçün cinayət-prosessual və məhkəmə-tibbi fəaliyyət; xüsusi kriminoloji tədbirlər həyata keçirilir. [6, 44]

Kiberterrorizm müasir dövrün təhlükəsi kimi

“Kiberterrorizm” termini (kiber və terrorizm sözlərinin birləşməsi kimi) ilk dəfə virtual məkanda terror aktlarını izah etmək üçün Kaliforniyada (ABŞ) Təhlükəsizlik və Kəşfiyyat İnstitutunun baş elmi işçisi Barri Kollin tərəfindən yaradılmış və istifadə edilmişdir. Bu termin, bəzi alimlərin fikrincə, indiki ən böyük qorxulardan ikisini - terrorizm və kiberməkani özündə birləşdirir. [7, s.176]

“Kiberterrorizm” anlayışını kompüterlər və telekommunikasiya şəbəkələrindən istifadə edərək siyasi, dini və ya ideoloji səbəblərdən zərər vermək və ya cəmiyyəti təhdid edən hərəkətlər (və ya təhdidlər) həyata keçirmək məqsədilə edilən sosial təhlükəli fəaliyyət kimi başa düşmək olar.

Kiberterrorizm, global informasiya yayılmasının sürətli artımı ilə yeni təhdid tendensiyaları qazanmış və yerli, milli və beynəlxalq səviyyələrdə böyük ziyan vurmaq qabiliyyətinə malikdir. Bu gün kiberterror hücumlarının həyata keçirilməsi, terrorçular üçün maliyyə baxımından gəlirli bir fəaliyyətə çevrilib, bu da dünya hökumətlərini bu fenomenin qarşısını almaq və təsirini azaltmaq

üçün mühüm resurslar ayırmağa vadar edir. Həmçinin, internetin geniş yayılması sayəsində kiberterrorçular fəaliyyət sahələrini genişləndiriblər ki, bu da kompüter şəbəkələrindən istifadə edən şəxslərin sayına mütənasib olaraq cinayətlərin artmasına gətirib çıxarmışdır.

Kiberterrorizm, nüvə, bakterioloji və kimyəvi silahlarla müqayisədə bəşəriyyət üçün ciddi sosial təhlükə yaradır və bu təhlükənin miqyası, özünəxas yeniliyi səbəbindən hələ tam olaraq anlaşıb və öyrənilməyib. Dünya birliyinin bu sahədəki təcrübəsi, hər bir dövlətin açıq şəkildə zəifliyini göstərir, xüsusən də kiberterrorizmin dövlət sərhədləri tanımadığını ortaya qoyur. Kiberterrorçular, demək olar ki, dünyanın hər yerində mövcud olan informasiya sistemlərini təhdid edə bilirlər. [8]

Alimlərin qeyd etdiyi kimi, kiberterrorizmin əsas forması, cinayətkar qruplar və ya fərdi şəxslər tərəfindən kompüter məlumatlarına, hesablama sistemlərinə, məlumat ötürmə avadanlıqlarına və informasiya infrastrukturunun digər hissələrinə edilən informasiya hücumudur. Belə hücumların nəticəsi, informasiya və telekommunikasiya şəbəkəsinə və ya rabitə infrastrukturuna daxil olmaq, onlara nəzarət etmək, şəbəkə məlumat mübadiləsi vasitələrinin işləməsini əngəlləmək və digər dağıdıcı hərəkətlər etməkdir.

Kiberterrorizmlə mübarizənin metod və vasitələri bir çox xarici ölkələrin (ABŞ, Çin, Böyük Britaniya və s.) qanunvericiliyində geniş şəkildə tənzimlənir. Bununla belə, kibercinayətkarlar internetdə öz fəaliyyətlərini daim inkişaf etdirir, cəmiyyəti qorxutmağın və insanların düşüncəsinə təsir etməyin yeni yollarını tapırlar. Eyni zamanda, müxtəlif ölkələrdə informasiya texnologiyalarının xarakterindən və inkişaf dərəcəsi, internetin yayılmasından, elektron xidmətlərdən istifadədən və elektron ticarətdən və s. asılı olaraq kibercinayətkarlığın strukturu əhəmiyyətli dərəcədə dəyişir. Bu, mövcud antiterror milli və beynəlxalq qanunvericiliyin daim yenilənməsini, təkmilləşdirilməsini və uyğunlaşdırılmasını zəruri edir.

Hazırda beynəlxalq səviyyədə kiberterrorizmlə mübarizə məqsədilə beynəlxalq ictimaiyyətin təhlükəsizliyini və terror aktları törətmiş şəxslərin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsinin qaçılmazlığını təmin etmək üçün “Beynəlxalq terrorizmin aradan qaldırılması üzrə Tədbirlər haqqında” Bəyannamə və “Terrorçuluğa qarşı mübarizə üzrə” 1977-ci il Avropa Konvensiyası qəbul edilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, informasiya terrorizminin qlobal ölçüdə yayılması və beynəlxalq xarakteri ilə əlaqədar olaraq, bu hadisənin beynəlxalq səviyyədə hüquqi tənzimlənməsinə də ehtiyac yaranmışdır. İnformasiya terrorizmi ilə mübarizə tədbirləri, beynəlxalq ittifaq tərəfindən hazırlanmış vahid qanunlara əsaslanmalıdır. Bu baxımdan, 1998-ci ilin dekabrında BMT Baş Assambleyası, kiberterrorizm və kibermüharibə ilə bağlı bir qətnamə qəbul etdi. Qəbul edilmiş 53/70 sayılı qətnamə, üzv dövlətləri BMT Baş Katibinə informasiya təhlükəsizliyi məsələləri, informasiya təhlükəsizliyi ilə bağlı əsas anlayışların tərifləri və qlobal informasiya sahəsinə və telekommunikasiyanı inkişaf etdirən, eyni zamanda informasiya terrorizmi və cinayətkarlıqla mübarizəyə dəstək verən beynəlxalq prinsiplərin təkmilləşdirilməsilə öz baxış və qiymətləndirmələrini təqdim etməyə çağırır. Kibercinayətkarlıq haqqında Konvensiya [9, s.173] xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, çünki o, üzv dövlətlərin daha geniş, sürətli və səmərəli beynəlxalq əməkdaşlığının qurulması üçün müvafiq qanunvericiliyi yaratmağa və beynəlxalq əməkdaşlığı gücləndirməyə yönəlmiş ümumi cinayət siyasətinin işlənməsinin vacibliyini vurğulayır.

Nəhayət, 2024-cü il dekabrın 24-də BMT Baş Assambleyası danışıqlar prosesini başa çatdıraraq kibercinayətkarlığın qarşısının alınması və onunla mübarizəyə yönəlmiş yeni konvensiya qəbul etdi. BMT-nin Kibercinayətkarlığa qarşı Konvensiyası kibercinayətkarlığın qarşısının alınması və onunla mübarizənin effektivliyini, o cümlədən beynəlxalq əməkdaşlığı gücləndirmək, texniki yardım göstərmək və xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün potensialın gücləndirilməsinə dəstək vermək məqsədi daşıyır.

2001-ci ildə qəbul edilən Avropa Şurasının Kibercinayətkarlığa dair Konvensiyası qlobal səviyyədə kiberterrorizmlə mübarizədə mühüm rol oynayır. Bu sənəd, “informasiya mühitində və

ya informasiya resurslarına qarşı törədilən, yaxud informasiya vasitələrindən istifadə edilməklə həyata keçirilən hüquqpozmaları” əhatə edən kibercinayətkarlıq anlayışını müəyyənləşdirir. Eyni zamanda, cinayətkar və qurbanın fərqli ölkələrdə olması və müxtəlif qanunvericiliklərə tabe olduğu hallarda dövlətlərin hüquq-mühafizə orqanları arasında əməkdaşlıq çətinliklərini geniş şəkildə təsvir edir.

Getdikcə aydın olur ki, kiberterrorizm təhlükəsi dövrümüzün aktual global problemidir və informasiya texnologiyaları inkişaf etdikcə və yayıldıqca o, durmadan artacaqdır. Buna görə də dövlət, həyati əhəmiyyətli, ekoloji cəhətdən həssas və digər obyektlərə kibershücumların qarşısının alınması və nəticələrinin aradan qaldırılması sahəsində səmərəli beynəlxalq əməkdaşlıq aparmalıdır.

Nəticə. Yuxarıda deyilənləri yekunlaşdıraraq qeyd etmək lazımdır ki, informasiya terrorizmi ilə mübarizə və ona qarşı tədbirlərin görülməsi mürəkkəb və çox aktual bir məsələdir. Bu məqsədə çatmaq üçün hər bir dövlətə, ilk növbədə, əhəlinin məlumatlandırılması və terrorizmin əsas səbəblərinin nədən ibarət olduğunu anlamağa kömək edəcək yaxşı hazırlanmış və əlaqələndirilmiş təsirli informasiya siyasəti lazımdır – media savadının artırılması (informasiya axınları vasitəsilə özünü manipulyasiya etməyə cəhdlərə qarşı mübarizə aparma bacarığı) və dövlətə olan etimadın gücləndirilməsinə kömək edəcək digər komponentlər.

İnformasiya terrorizminin səviyyəsinin azalmasına təsir göstərəcək digər mühüm amil, media ilə birgə hazırlanmış xüsusi proqramlar vasitəsilə insanın dəyər və keyfiyyət xüsusiyyətləri sisteminin yaradılması və inkişafıdır. Bu da müvafiq normal həyat tərzinə, bir-birinə nəzakətli münasibət və hörmətə, eləcə də vətəndaşların şüurunun sosial-mədəni inkişafına təşviq edəcəkdir.

Ədəbiyyat

- [1]. Korşunov, V. Siyasi terrorizm: informasiya mübarizə üsulları: müəllif referatı. Dissertasiya. 23.00.02 “Siyasi institutlar və proseslər” / –Dnepropetrovsk, 2008. – 18 s.
- [2]. Talişinski, E. (2023). Information Terrorism As a Form of International Terrorism. Dünya İnsan Bilimleri Dergisi, 2023(2), 127-134. <https://doi.org/10.55543/insan.1244109>
- [3]. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası // 12 noyabr 1995-ci ildə qəbul edilmiş. Maddə 32. –Bakı: qanun, –2002, –48 s.
- [4]. Azərbaycan Respublikasının “Milli təhlükəsizlik” haqqında Qanunu // 29 iyun 2004-cü il. Maddə 20.
- [5]. Azərbaycan Respublikasının “Terrorçuluğa qarşı mübarizə haqqında” Qanunu. 18 iyun 1999-cu il. Maddə 4. https://e-qanun.az/framework/3855#_edn1
- [6]. Мельник, С.В., Тихомиров, А.А., Ленков, А.С. К проблеме формирования понятийно-терминологического аппарата кибербезопасности // Сборник научных трудов Военного института Киевского национального университета имени Тараса Шевченко. ОКНА, – 2011. –с.165-171
- [7]. Mark, M. Pollitt. Cyberterrorism-FactorFancy? Proceedings of the 20th National Information Systems Security Conference. 1997. P. 285.
- [8]. Chambet P. Le cyberterrorisme. URL: <http://www.chambet.com/publications/Cyberterrorisme.pdf>.
- [9]. Leonov, B., Lykhova, S. Information terrorism as a threat to the national security of Ukraine // Scientific works of National Aviation University. Series: Law Journal «Air and Space Law». – 2021. Vol. 2, –No. 59. –p.170–176

Summary

**Information terrorism as a threat to national security and a way of conducting information warfare
*Talishinsky E.B.***

Keywords: *information, terrorism, information terrorism, cybercrime, national security*

The scientific article is devoted to the study of the current problem of information terrorism, which has become a global threat to most participants in international relations. At the beginning of the 21st century, terrorism has become one of the most dangerous and difficult to predict phenomena, taking various forms. The rapid development of digital technologies has led to the emergence of a new type of terrorism - information terrorism. An analysis was conducted and problems of the legislative definition of this concept were identified, and significant conflicts in the legislation of Azerbaijan concerning its regulation were noted. The forms and classification of information terrorism in modern global cyberspace are considered. It is emphasized that information plays a key role in the formation of state and public institutions.

Резюме

**Информационный терроризм как угроза национальной безопасности и
способ ведения информационных войн
*Талышинский Э.Б.***

Ключевые слова: *информация, терроризм, информационный терроризм, киберпреступность, национальная безопасность*

Научная статья посвящена изучению актуальной проблемы информационного терроризма, которая стала глобальной угрозой для большинства участников международных отношений. В начале XXI века терроризм превратился в одно из наиболее опасных и сложно прогнозируемых явлений, принимая различные формы. Быстрое развитие цифровых технологий привело к появлению нового вида терроризма – информационного. Проведен анализ и выявлены проблемы законодательного определения данного понятия, а также отмечены значительные коллизии в законодательстве Азербайджана, касающиеся его регулирования. Рассмотрены формы и классификация информационного терроризма в современном глобальном киберпространстве. Подчеркнуто, что информация играет ключевую роль в становлении государственных и общественных институтов.

УДК 327.

DOI 10.54758/16801245_2025_21_2_55

Регионализация и регионализм: соотношение понятий**Кунина Ирина Александровна** [ORCID](#)*Азербайджанский университет языков, Баку, Азербайджан, доцент*
kunina.irina@mail.ru

ИНФОРМАЦИЯ О СТАТЬЕ	РЕЗЮМЕ
История статьи Получено: 13.03.2025 Исправлено: 30.04.02.2025 Принято: 27.05.2025	Сегодняшний мир вступил в новый этап своего развития. Процесс глобализация позиционируется, как основное направление мировых процессы сопровождается тенденцией к фрагментации. При этом следует отметить, что фрагментация связана с новыми институциональными отношениями и организационными форматами – это есть регионами. Постепенно регионы приобретают новый голос и контент, что превращает их как в настоящих актеров, так и в новых актеров в международные отношения. В связи с этим следует различать два важных направления: регионализм и регионализм. При этом регионализм позиционируется как тенденция с перспективой формирования ключевых новых сильных институтов, консенсус в пределах регион и структуры. Регионализация предполагает ответственность за решения, принимаемые региональными органами власти
Ключевые слова: регион, регионализация, регионализм, глобализация, интеграция	

Глобализация, модернизация, интеграция, а также регионализация – это процессы, которые обуславливают основные причины неравномерности значимости государств, как основных субъектов в международных отношениях. Исходя из того, что мировое политико-экономическое пространство, которое состоит из различных сегментов мира со своей собственной внутренней организационной структурой и процессами развития, является неоднородным, наблюдается формирование определенной региональной подсистемы, каждая из которых обладает определенным своеобразием. Каждая из этих подсистем входит в состав единой современной системы международных отношений. В то же время характер мировой системы международных отношений обусловлен выбором моделей развития региональной интеграции, которые способствуют либо их подъему, либо упадку, и в итоге влияют на формирование мирового сообщества.

Данная тематика в общественных науках привлекает внимание, что позволяет обосновать роль регионов, в том числе глобальных регионов мира в сравнительной пространственно-временной перспективе, что обуславливает их внутреннюю структуру, а также характер взаимосвязей составных компонентов, и их влияние на пространственные факторы данного политического устройства, скорость и направление мирового развития.

Сегодня мы наблюдаем значительный отход от географически традиционного понимания понятия, появления новых возможных вариантов формирования региональной структуры с привлечением стран, не входящих в регион, но имеющих общие внешнеэкономические или внешнеполитические связи. Еще одно значения регион обосновывается как единой политической силы, выступающей на международной арене, участвующей в мировых политических процессах. Наиболее известными примерами в этой связи являются Евро-Атлантический регион (Северная Америка, Европа и Южно-тихоокеанский регион). Что представляет собой регион? Общеизвестно, регион -

конкретная территория государства или нескольких государств, которые обладают схожими условиями, а также сочетанием комплекса природных ресурсов и производственной инфраструктурой, и определенной направленностью становления и развития производительных сил государств, с равными социальными и политическими условиями. В настоящем, в науке существует шесть интерпретаций понятия «регион»: территориально-хозяйственный, административно-территориальный, территориально-географический, социальный, комплексный и системный. Следует выделить некоторые из них. К примеру, при рассмотрении территориально-хозяйственной интерпретации регион обосновывается в формате большой территории страны с примерно однородными природными условиями, а также «с характерной направленностью развития производительных сил на основе сочетания комплекса природных ресурсов и соответствующей социальной структуры».

При административно-территориальной интерпретации регион показан как территория в пределах определенных административных границ, где осуществляются социальные и экономические процессы населения этого государства. При системной интерпретации, понятие регион определяется как и как система обладающая собственной целостной конструкцией в которой все элементу прочно взаимосвязаны, своими функциями, а также культурой, историей населения, и его уровня жизни. Данная интерпретация уместна, если речь идет региональном союзе нескольких государств. Системообразующими признаками являются: географический (Западная Европа, Ближний Восток, Северная Африка, Юго-Восточная Азия), языковой (тюркоязычные, арабоязычные страны), религиозный (христианские страны Западной Европы, мусульманские страны Ближнего Востока), этнический (тюркоязычные народы Центральной Азии). Для исследования процесса регионализма и регионализации необходимо дать анализ следующим явлениям: региональным подсистемам, пространству, самим регионам. Во-первых, при исследовании международных процессов, при учете полярности международных отношений (в качестве примера можно взять конфликтное противостояние при биполярной системе), на передний план выходит отношение между крупными державами регионов, как основной движущей силы. Во-вторых, детальный анализ тех или иных региональных подсистем создает возможность провести сравнение как взаимосвязей внутри региона, так и на межрегиональном уровне, в том числе как в рамках международных отношений, так и в рамках мировой политики. В-третьих, детальный анализ региональных подсистем дает возможность рассмотреть процессы, происходящие в регионе на различных уровнях: глобальном, региональном, национальном и локальном. Данный аспект создает возможность исследований проблематики региона в международных отношениях, с учетом того, что многие регионы превратились в достаточно серьезную силу, имеющую определенное влияние на мировой арене. Можно также определить иерархию регионов по степени глобальности, и возглавлять эту иерархию будут глобальные регионы, которые являются внутренне интегрированными акторами международной политики. Важное значение в этой связи имеет такое явление как пространство, которое подразумевает структуру, составляет композицию региона в ходе осуществления процесса регионализации, что необходимо учитывать при интерпретации термина «глобальный регион». Учитывая это, можно определить содержание понятия «глобальный регион». Он подразумевает следующее измерение: 1) Трансграничную природу региона; 2) Его участие в качестве единого целого в мирополитических процессах [3, с.109].

Это дает нам возможность разделить понятия «глобальный регион» и «макрорегион». Следовательно, макрорегион – это пространство, структурированное на базе таких факторов как: географический, исторический, цивилизационный и культурный. В то же время глобальный регион можно определить как активный, интегрированный преимущественно на основе негосударственных факторов управления процессами глобальной реструктуризации

политико-экономических и социальных пространств – сетевых, коммуникационных, виртуальных. Следует также выделить факторы, которые способствуют формированию макрорегионов или глобальных регионов:

1) Если в регионе между государствами присутствует экономическая взаимозависимость и взаимодополняемость, то это способствует сближению экономических интересов;

2) Становление и развитие интеграционных процессов, основанных на экономике, в рамках которых торговый оборот (доля) стран друг с другом приближается к половине торгового оборота общего (НАФТА, ЕС);

3) Валютно-финансовая интеграция, на основе экономической составляющей (НАФТА, ЕС);

4) Появление новых форм кооперации;

5) Заявление основных акторов – государств макрорегиона за дальнейшее расширение экономической интеграции в рамках этого макрорегиона (БРИКС, МЕРКОСУР);

6) Интеграция в регионе на основе культурно-цивилизационной близости – одна из отличительных особенностей макрорегиона от других макрорегионов;

7) На примере ЕС : Теоретическое обоснование особенностей становления и развития региона;

8) Формирование и конструирование региональной идентичности. Регионализм как явление можно рассматривать в рамках двух измерений: как политическую идеологию или как социокультурное явление. Эти два аспекта являются взаимодополняемыми. В рамках первого измерения регионализм как идеология представляет собой механизм продвижения интересов, а также помогает найти ответы на соответствующие вопросы: кто? С какой целью? и т.д., что подразумевает взгляд на регионализм со стороны. Во втором случае подразумевается взгляд на регионализм изнутри, который дает нам полное представление о том, как формируется это явление в контексте культуры. Исследование регионализма в рамках второго измерения не обусловлен закономерным или искусственно сконструированным возникновением, независимо оттого, идет ли речь об объективных культурных процессах или контролируемых движениях регионалистов. Не исключено и применение регионализма в качестве ведущей политической силы, то в данном случае он будет действовать в рамках изначально заданных координат социокультурных условий, опираясь на внутренние законы и механизмы. И прежде, чем использовать, идет изучение культурных механизмов. Регионализм и регионализация – это два разных понятия, которые принято разделять при исследовании процессов формирования и структурирования регионов. Регионализм подразумевает развитие «сверху вниз», учитывая то факт, что основными акторами в регионе являются государства. Процесс, который осуществляется негосударственными акторами «снизу вверх» – это регионализация. Таким образом, регионализация, прежде всего – это процесс, в рамках которого происходит перераспределение властных полномочий, перераспределение функций между государственным и региональным уровнем, новые институциональные формы, новые полномочия регионов в процессе принятия решений на обоих уровнях – национальном и наднациональном.

Что означает регионализм? Под регионализмом подразумеваются некоторые разнородные форматы социокультурного и политического самоопределения территориальных сообществ, объединяющихся с целью сохранения самобытности региона, повышения его значимости, статуса в системе государств. Выделяются два варианта регионализма: «открытый регионализм» и «закрытый регионализм». «Открытый регионализм» представляет собой сотрудничество и кооперацию государств региона, как части развернутого контекста развития мирового экономического прогресса в условиях

глобализации. «Закрытый регионализм» можно определить в качестве оппозиции данного региона процессам глобализации, но данное явление направлено на усиление экономики стран региона. Данный вид регионализма, в целом, противодействует макрорегионализации и трансрегиональному сотрудничеству, что может быть причиной снижения конкурентоспособности регионов. Регионализация, в свою очередь, обосновывает весьма тесную политическую, экономическую, культурологическую взаимозависимость государств в регионе. В этой связи под «регионализацией» мы можем понимать следующие явления:

Во-первых, формирование своеобразного регионального порядка, который подразумевает подъем государств региона;

Во-вторых, интеграционные сообщества или группировки региона, основанные на политико-экономической составляющей;

В-третьих, основные мотивы и посылы для формирования движущей силы региона.

В данном случае мы видим взаимозависимость таких явлений как регионализация и регионализм. Также стоит отметить, что международный регионализм подразумевает абсолютно другой, новый и достаточно высокий уровень реализацию национальных интересов, но в макрорегиональных рамках. Концепция «Европа регионов», как отражение процесса регионализации в Европейском союзе обосновала важность регионов, попутно определив их место в ЕС. И как результат были сформированы такие организации как Ассамблея европейских регионов, а также Комитет регионов. Также следует отметить одну из ведущих тенденций- сотрудничество стран региона между собой путем участия в региональных организациях. Основной мотив данного процесса – сотрудничество для решения основных проблем региона в различных отраслях : политическом, социальном, экономическом, культурном. В самом ЕС регионы стараются отстаивать свои интересы на европейском пространстве, к примеру путем открытия своих офисов в Брюсселе. Для формирования региона необходим синтез процессов регионализации и регионализма.

Однако, для процесса регионализации существует проблема в данном случае закрепления этого региона в пространстве. Для этого необходимо модулировать региональную идентичность государств, как основных акторов региона. Следует также учитывать тот факт, что региональное пространство постоянно находится в процессе формирования, который подвержен влиянию всех акторов региона- государств, негосударственных акторов. Таким образом, мы можем наблюдать разносторонние процессы: как центробежные, так и центростремительные. Это означает, что регион может быть участником мировой экономики, или наоборот быть в стороне от таких процессов. В современный период процесс регионализации проходит очень сложно, и любые силы в регионе преследуют противоречивые цели- это может быть как защита от различных негативных тенденций, так и усиление конкурентных преимуществ. Сотрудничество и попытка создания регионального механизма в рамках взаимодействия географически близко расположенных стран — это интерпретация регионализма в модернистском понимании. Мотивацией этого является схожая история и экономический опыт этих государств. Основной упор при взаимодействии и сотрудничестве делается на базе экономики: создание зоны свободной торговли, таможенный союз, общий рынок, союзное объединение на политической основе. [5, с.65] Как показывает практика, экономика является первым шагом к политической интеграции, а также к сотрудничеству в сфере национальной безопасности, если все это отвечает национальным интересам государств. Субъекты макроуровня (государства), и мезоуровня (национальные регионы) являются активными акторами этого процесса на современном этапе. В этой связи следует отметить факт формирования понятия «нового регионализма», который объединяет несколько обособленных процессов, основная цель которого является объединение регионов, несвязанных общими границами. Понятие «новый регионализм» включает в себя институционализацию регионов, место

негосударственных акторов в этом процессе, а также групп давления, культуры и среды. С 1950-х гг появилось понятие «старый регионализм», основой которого являлись государство-центричные процессы европейской интеграции во время периода холодной войны, базирующиеся на сферах экономики или военной безопасности;

Примером старого регионализма является Европейский союз. ЕС является очень значимым игроком в этом регионе, в основе этой интеграционной системе также лежит государство. По мнению шведских исследователей Б.Хеттнеи Ф. Содербаума, «старый регионализм» начало которого приходится на 50-е годы, следует интерпретировать в контексте блокового противостояния в истории. С конца 1980-х гг. – происходит изучение так называемого «нового регионализма», в рамках которого зафиксированы неоднородные процессы регионализации в разных областях, в которых участвуют как государства, так негосударственные акторы, различных структурных форматов. «Новый регионализм» – это комплексный и открытый процесс, который стал следствием мировых, глобальных событий, в первую очередь процесса распада Вестфальской системы международных отношений. В своих более поздних работах ученый В.Хеттне приходит к следующим выводам:

Во-первых, регион становится самостоятельной единицей в мировых политических процессах;

Во-вторых, регионализм становится значимым фактором, который оказывает определенное влияние на формирование нового мирового порядка. [3, с.105]

Примером «нового» регионализма служит АСЕАН.

Во-первых, данная структура не подразумевает наличие наднациональных институтов;

Во-вторых – отношения в организации основываются на двусторонних связях между государствами региона.

В данном случае исключаются переговоры в многостороннем формате между государствами в рамках данной структуры. Объединяющей основой являются экономические связи, которые подразумевают равное отношение между государствами, а также исключают доминирование какой-либо страны в интеграционном объединении. Образованию макрорегиональных комплексов способствует регионализация за пределами традиционных регионов, что приводит к сращиванию пространств сопредельных регионов. Данные процессы, а также процесс выработки общей идентичности региона, обосновывает усиления взаимозависимости в политике, экономике, экологии, культуре. Также трансрегионализм может быть представлен как макрорегионализация регионов, что приводит к формированию макрорегионов – «больших регионов» и «глобальных регионов» в качестве новых активных интеграционных акторов мировой политики, так и в виде межрегиональных связей «глобальных регионов». Исходя из соотношения двух понятий регионализации и регионализма, регионализм стоит определять как взаимозависимость государств, их интересов как национальных субъектов, но в определенных рамках. Таким образом, интеграционные процессы в регионах являются неким показателем взаимосвязей между государствами внутри региональной подсистемы, которая обосновывает усиление взаимодействий между всеми ее компонентами, а также подразумевает появление новых организаций или связей, сформированных государствами на национальном уровне.

Литература

- [1]. Алексеева, Т. Современные политические теории / Т.Алексеева, –М.: РОСПЭН, –2000.
- [2]. Батыгин, Г.С. Обоснование научного вывода в прикладной социологии / Г.С.Батыгин, – М.: МГУ, –1986. –272 с.
- [3]. Воскресенский, А.Д. Мировое комплексное регионоведение / А.Д.Воскресенский, –М.: Магистр, –2015. –448 с.

- [4]. Лефевр, А. Социальное пространство / пер. с франц. А. Лазарева // Неприкосновенный запас: дебаты о политике и культуре. –2010. № 2
- [5]. Магомедов, А. Мистерия регионализма / А.Магомедов, –М.: Московский общественный научный фонд, –2000. –224 с.
- [6]. Макарычев, А.С. Влияние зарубежных концепций на развитие российского регионализма // Сравнительный регионализм: Россия – СНГ – Запад. –Н.Новгород, – 1997. –с.97-129
- [7]. Патнэм, Р. Чтобы демократия сработала / Р.Патнэм, серия "Библиотека МШПИ" (Вып. №3),–М.: Ad Marginem, 1996, 287 с.
- [8]. Трейвиш, А.И., Артоболевский, С.С. Введение: что такое регионализация и как с ней бороться. Регионализация и развитие России / Под ред. А.Трейвиша, С.Артоболевского. –М, 1999.
- [9]. Туровский, Р.Ф. Политическая регионалистика: учеб. пособие для вузов / Р.Ф.Туровский, –М.: Изд. дом ГУ ВШЭ, –2006. –с.43-52
- [10]. Туровский, Р.Ф. Центр и регионы: проблемы политических отношений / Р.Ф.Туровский, –М.: Изд. дом ГУ ВШЭ, –2007. –с.31-58
- [11]. Щипков, В. (2015). Некоторые Аспекты Концепции Б. Хеттне «Новый Регионализм». Retrieved from <http://search.ebscohost.com/login.aspx?direct=true&site=eds-live&db=edsbas&AN=edsbas.18F056EB>
- [12]. Məmmədova, N.X. Beynəlxalq münasibətlərdə “humanitar fəlakət” və “humanitar yardım” anlayışlarının siyasi-hüquqi aspektləri / N.X.Məmmədova // Elmi Xəbərlər. Sosial və humanitar elmlər bölməsi. – 2020. – Vol. 16, No. 3. – P. 65-71. – EDN VCALJS. <https://elibrary.ru/item.asp?id=44219941>

Xülasə

Regionallaşma və regionalizm: anlayışların əlaqəsi

Kunina İ.A.

Açar sözlər: region, regionallaşma, regionalizm, qloballaşma, integrasiya.

Bugünkü dünya öz inkişafının yeni mərhələsinə qədəm qoyub. Proses qloballaşma dünyanın əsas istiqaməti kimi yerləşdirilmişdir proseslər parçalanma tendensiyası ilə müşayiət olunur. Eyni zaman qeyd etmək lazımdır ki, parçalanma yeni institusional əlaqələr və təşkilati formatlar-yəni bölgələr. Tədrisən bölgələr yeni bir səs və məzmun qazanır onları həm real aktyorlara, həm də yeni aktyorlara çevirir beynəlxalq münasibətlər. Bu baxımdan ikisini ayırmaq lazımdır mühüm tendensiyalar: bölgələşmə və regionalizm. Bununla regionalizm kimi yerləşdirilir Trend daxilində konsensus olan əsas yeni güclü qurumların formalaşması perspektivi olan bölgə və strukturlar. Regionalizasiya aşağıdakılara görə məsuliyyəti nəzərdə tutur regional orqanlar tərəfindən verilən qərarlar

Summary

Regionalization and regionalism: the relationship of concepts

Kunina I.A.

Keywords: region, regionalization, regionalism, globalization, integration.

Today's world has entered a new stage of its development. The process of globalization was positioned as the main direction of global processes, however, it was accompanied by a tendency of fragmentation. At the same time, it is worth noting that fragmentation refers to new institutional ties and organizational formats - that is, regions. Gradually, the regions acquire a new sound and content, which turns them into both real actors and new subjects of international relations. In this regard, it is necessary to distinguish between two important trends: regionalization and regionalism. At the same time, regionalism It is positioned as a trend based on consensus within the region with the prospect of forming new and stronger institutions and structures. Regionalization implies responsibility for the decisions made by regional bodies

UOT 94.

DOI 10.54758/16801245_2025_21_2_61

Yeni dövlət idarəçiliyi anlayışı və əsasları

Möhsüмова Vəsilə Əfqan qızı [ORCID](#)

Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan, Azərbaycan, f.f.d., müəllim
vasilamhsmv@gmail.com

MƏQALƏ HAQQINDA MƏLUMAT	XÜLASƏ
Məqalənin tarixçəsi Daxilolma tarixi: 12.03.2025 Düzəliş tarixi: 10.05.2025 Qəbul olunma tarixi: 23.06.2025	
Açar sözlər: Yeni dövlət idarəçiliyi, iqtisadi təsir, bürokratiya, sahibkar hökumət	<i>Yeni dövlət idarəçiliyi 1980-ci illərdən bəri xüsusilə OECD üzv ölkələrində bürokratik islahat gündəmlərinə təsir edən bəzi oxşar inzibati doktrinaları ifadə edən etiket kimi müəyyən edilir. Yeni dövlət idarəçiliyi ənənəvi idarəetmə yanaşmasından fərqli olaraq, ənənəvi idarəetmə yanaşmasına yönəlmiş tənqidlərə, iqtisadi nəzəriyyədəki dəyişikliklərə və özəl sektorda baş verən dəyişikliklərə görə dövlət idarəçiliyi anlayışını biznes çərçivəsində qiymətləndirən idarəetmə yanaşmasını ifadə edir. “Dövlətin ixtisarı”, “idarəetmənin yenidən kəşfi”, “bazar əsaslı dövlət idarəçiliyi”, “sahibkar hökuməti” kimi anlayışlarla da xatırlanan yeni dövlət idarəçiliyi anlayışı, təşkilati, idarəedici, strateji və mədəni dəyişikliyi ifadə edir. Anlayışın yaranma səbəbləri haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Lakin bu səbəblər ümumiyyətlə iqtisadi, sosial və siyasi səbəblər başlığı altında qruplaşdırılır. Yeni dövlət idarəçiliyi dövlətin fəaliyyət sahəsinə görə ixtisar edilməsinin tərəfdarıdır. Yəni dövlət istehsalçı olmaqdansa, mal və xidmət istehsal edən təşkilatların infrastrukturunu hazırlamalı, şirkətlər arasında rəqabəti yaxşılaşdırmalıdır</i>

Giriş

20-ci əsrdə hökm sürən iyerarxik, sərt, bürokratik idarəetmə yanaşması daha çevik və bazara əsaslanan idarəetmə yanaşması ilə əvəz olunmağa başladı. Bu anlayış “Sahibkarlıq idarəsi”, “Bazara əsaslanan dövlət idarəçiliyi”, “Biznesin idarə edilməsi” və “Yeni dövlət idarəçiliyi” kimi müxtəlif adlarla tanınır (Hood, 1991: 4). Bu istiqamətdə dövlətin yenidən qurulmasının zəruriliyi ilə bağlı fikirlər irəli sürülür. Bundan dolayı dövlətin yenidən qurulmasının səbəbləri aşağıdakı kimi ifadə edilir (Aktan, 1998: 251-256):

- Dövlət, bu gün olduğu halıyla, həddindən artıq mərkəzləşdirilmiş, bürokratik olması;
- Dövlətin vəzifə və funksiyalarının bir sərhədinin olması;
- Dövlətin iqtisadi və siyasi gücünün və nüfuzunun hüdudunun olmaması;
- Dövlət sahibkar olaraq daha yaxşı və daha səmərəli təklif edə biləcəkləri mal və xidmətlər istehsal etməyə çalışan siyasi mütəşəbbis olması;
- Dövlət öz fəaliyyətində keyfiyyəti təmin etmək üçün yenidən strukturlaşdırılmalıdır.

Ən ümumi mənada yeni dövlət idarəçiliyi 1980-ci illərdən bəri xüsusilə OECD üzv ölkələrində bürokratik islahat gündəmlərinə təsir edən bəzi oxşar inzibati doktrinaları ifadə edən etiket kimi müəyyən edilir (Gözel, 2003: 196). Yeni dövlət idarəçiliyi ənənəvi idarəetmə yanaşmasından fərqli olaraq, ənənəvi idarəetmə yanaşmasına yönəlmiş tənqidlərə, iqtisadi nəzəriyyədəki dəyişikliklərə və özəl sektorda baş verən dəyişikliklərə görə dövlət idarəçiliyi anlayışını biznes çərçivəsində qiymətləndirən idarəetmə yanaşmasını ifadə edir. Məhdud nəzarətdə, inzibati muxtariyyətdə, aşkarlıqda və səlahiyyətdə inqilab həyata keçirərək idarəetmədə operativliyi təmin etmək, siyasi-inzibati sistemin daha yaxşı işləməsini, bu istiqamətdə dəyişiklikləri hədəfləyən idarəetmə ideyası kimi də ifadə olunur (Özer, 2005: 231).

Yeni dövlət idarəçilik anlayışının meydana çıxma səbəbləri

1970-1980-ci illərin təcrübələri göstərdi ki, dövlət idarəçiliyi ilə bağlı ənənəvi anlayış kifayət deyil və dövlət məhdud olmalıdır. Dövlətlərin iqtisadiyyatda çəkisinin artması dövlət kəsirlərini artırdı. Dövlət kəsirlərini bağlamaq üçün hökumət daxili və xarici borclanmaya keçdi. Bunlar da öz növbəsində inflyasiyanı artırdı. Bu, siyasi və sosial qeyri-sabitliyə səbəb olub. Yüksək inflyasiya sahibkarların investisiyalarını spekulativ sahələrə yönəltməsinə səbəb oldu və bu, işsizliyin artmasına səbəb oldu. Bu çarx prosesdə dövlətin həddindən artıq böyüməsinin qarşısını almaq mümkün deyildi (Yayman, 1998: 18).

1980-1990-cı illərdə gündəmə gələn və “dövlətin ixtisarı”, “idarəetmənin yenidən kəşfi”, “bazar əsaslı dövlət idarəçiliyi”, “sahibkar hökuməti” kimi anlayışlarla da xatırlanan yeni dövlət idarəçiliyi anlayışı, təşkilati, idarəedici, strateji və mədəni dəyişikliyi ifadə edir (Pollitt, Thiel və Homburg, 2007: 1). Anlayışın yaranma səbəbləri haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Lakin bu səbəblər ümumiyyətlə iqtisadi, sosial və siyasi səbəblər başlığı altında qruplaşdırılır (Bilgiç, 2003: 29-30).

1. İqtisadi və maliyyə səbəblərə görə yeni dövlət idarəçiliyi

Xüsusilə 1973-cü il neft böhranından sonra dövlətin kiçilməsi ilə bağlı fikirlərdə ifadə olunmağa çalışıldığı kimi, müharibədən sonra Rifah Dövləti anlayışı ilə bəzi böhranlar yaşanmağa başladı (Jahoda, 1982: 8). Bir tərəfdən real gəlirlər azaldı və dövlət idarəçiliyinin borclanma ehtiyaclarında böyük artım oldu, digər tərəfdən xidmətlərin eyni səviyyədə saxlanılması üçün təzyiqlər oldu. Bu dövrdə aparılan iqtisadi araşdırmalar bürokratiyanın yaratdığı pozuntulara işarə edir. Bu təsirlə dövlət xərclərinin və dövlət işçilərinin sayının azalması, idarəçiliyin böyüməsinin tərsinə çevrilməsi, əsas inzibati qurumlardan uzaqlaşaraq, özəlləşdirməyə və bu kimi təcrübələrə keçid reallaşdırıldı. Xülasə, 1980-ci illərdə müşahidə edilən inzibati islahatlarda qlobal və milli iqtisadi durğunluq və onun nəticələri iqtisadi-maliyyə səbəblər kimi ifadə edilir (Gözel, 2003: 198).

2. Sosial səbəblərə görə yeni dövlət idarəçiliyi

Sosial səbəblər, başqa sözlə desək, sosial dəyişiklik yeni dövlət idarəçiliyi yavaşmasının ortaya çıxmasının digər mühüm səbəbidir. Vətəndaşlar təhsillərini və gözləntilərini günü-gündən artırır. İndi o, yalnız xidmətlərin keyfiyyəti ilə bağlıdır. Bu gözləntilər, gənc əhalinin problemləri, yaşlı əhalinin artması və bu istiqamətdə ortaya çıxan tendensiya müharibədən sonra hakim Rifah Dövləti anlayışından uzaqlaşma şəklində idi. Beləliklə, yeni dövlət idarəçiliyi yavaşmasının ortaya çıxmasında təsirli olmuşdur (Bilgiç, 2003: 30-31).

3. Siyasi səbəblərə görə yeni dövlət idarəçiliyi

Yeni dövlət idarəçiliyinin yaranmasında iqtisadi və sosial səbəblərlə yanaşı, siyasi səbəblər də var. Əslində 1980-ci ildən sonra aparılan iqtisadi və sosial islahatların arxasında ideoloji və siyasi motivlərin olduğu bildirilir (Bilgiç, 2003: 31). Əslində, belə fikirlər var ki, yeni dövlət idarəçiliyinin yaranması “Yeni sağ” ideologiyasının dövlət idarəçiliyinə əks olunmasıdır. Yeni dövlət idarəçiliyi yavaşması bu çərçivədə “Yeni sağ” ideologiyasının əsasları üzərində qurulub (Bayraktar, 2003: 564).

Yeni dövlət idarəçiliyi

Yeni dövlət idarəçiliyi konsepsiyaları, nəzəriyyələri və praktikaları bir çox fərqli yanaşmalarla iç-içədir. Bununla belə, istifadə edilən anlayışlar fərqli olsa da, tətbiqlərdə ortaq məqamlar var. Bu ümumi məqamları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar (Gözel, 2003: 197):

- Nəticələrin əldə edilməsinə və menecerlərin şəxsi məsuliyyətinə daha çox önəm verən anlayışla ənənəvi dövlət idarəçiliyindən nəzərəcarpacaq dərəcədə uzaqlaşma. Proses yönümlü idarəetmədən nəticəyönümlü idarəetməyə keçid;
- Təşkilatları, işçiləri və iş mühitini və şərtlərini daha çevik etmək üçün klassik bürokratiya anlayışından uzaqlaşmaq niyyətinin vurğulanması;

- Təşkilati və şəxsi məqsədlərin aydın şəkildə müəyyən edilməsi və onların uğurunun fəaliyyət göstəriciləri vasitəsilə ölçülməsinə imkan verilməsi; Siyasi neytrallıq və yüksək vəzifəli şəxslər tərəfindən neytrallıqdan daha çox mövcud hökumətin proqramlarına dəstək;
- İdarələrin fəaliyyətinin bazar iqtisadiyyatı qaydalarına uyğun sınaqdan keçirilməsi və onların bəzi xidmətlərinin bazar şəraitində özəl sektorun istifadəsinə verilməsi.

Yeni dövlət idarəçiliyi yanaşması müxtəlif ölkələrdə həm vaxt, həm də məzmun baxımından fərqlənir. Bununla belə, konsensusun əldə olunduğu yeni dövlət idarəçiliyi yanaşmasının əsas əsasları var. Bunlardan birincisi büdcə və kadr qüvvələrinin intensiv şəkildə kiçilməsi, bir çox dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsidir. İkincisi, mal və ya xidmətin hazırlanmasını təmin etmək vəzifəsi xidməti istehsal edənlərin rollarından aydın şəkildə ayrılmasıdır. Üçüncüsü, bir qayda olaraq, xidmət təminatçıları ilə istehsalçılar arasında xidmət müqavilələri mövcuddur. Dördüncüsü, xidmət müqavilələri ilə edilən tenderlər baxımından nəzərdən keçirilən istehsalçılar arasında güclü rəqabətin yaradılmasıdır.

Digər əsas müddəə ondan ibarətdir ki, vətəndaşlar artıq subyekt kimi yox, müəyyən xidmət keyfiyyəti tələb edən müştərilər kimi qəbul edilir. Bunlardan başqa, müvafiq sahələrdə müştəri yönümlü və rəqabətli, əmək haqqının və ya xidmətin artırılması; rəhbərin xidmət müqavilələrinə əməl olunmasına görə tam məsuliyyət daşması; mühasibat uçotu əməliyyatlarını, məsrəflərin uçotunu, səmərəliliyin uçotunu və aktivlərin uçotunu əhatə edəcək şəkildə sistemə şəkildə genişləndirilməsidir. Göstərici və mühasibat uçotu sistemi tərəfindən idarə olunan xidmət müqavilələrinə riayət etmək məsuliyyəti ilə artan çevikliyin həyata keçirilməsi, dövlət qurumları xidmətlərin göstərilməsi baxımından daha çox muxtariyyət əldə etməsi, ümumi idarəetmə tərzini və ümumi keyfiyyətin idarə edilməsi kimi təşkilati üsulların güclü tətbiqinə başlanılması və Müasir informasiya texnologiyalarının dəyişdirilməsi prosesini dəstəkləmək və tapşırıqların səmərəli və effektiv icrasını asanlaşdırmaq digər sütunlardır.

Əsaslara əsaslanaraq, yeni dövlət idarəçiliyi ictimaiyyətin rolunu sorğulayır və yenidən müəyyənləşdirir və bazarı idarəetmə modeli kimi görür. Rəqabətli mühitdə alternativ üsullarla dövlət xidmətləri göstərir. O, bürokratiyanı, ifrat mərkəzçiliyi və iyerarxik idarəetmə strukturlarını yerlilik anlayışı ilə əvəz edir. Xidmət təminatçılarına ən yaxın yerdən xidmətin çatdırılmasını yerinə yetirir, ictimai məsuliyyətin yenidən bölüşdürülməsini təmin edir və idarəçiliyə çevik bir struktur təqdim edir.

Nəticə

Yeni dövlət idarəçiliyi yanaşması 20-ci əsrin hakim bürokratiya anlayışına reaksiya olaraq doğuldu. Bu anlayış səmərəsizlik, yorğunluq və sənədləşmə ilə sinonimləşib. Formalist bürokratiya təkcə resursları israf etmir, həm də mühafizəkar, introvert strukturu ilə yeniliklərə qapalıdır. Bununla belə, yeni dövlət idarəçiliyi yanaşması özünün çevik iyerarxiyası və təşkilati strukturu ilə dar mərkəz, geniş üfüqi periferiya və mərkəzsizləşdirmə prinsiplərini müdafiə edir.

Yeni dövlət idarəçiliyi dövlətin fəaliyyət sahəsinə görə ixtisar edilməsinin tərəfdarıdır. Yəni dövlət istehsalçı olmaqdan, mal və xidmət istehsal edən təşkilatların infrastrukturunu hazırlamalı, şirkətlər arasında rəqabəti yaxşılaşdırmalıdır. Bürokratiyanın vətəndaşlar tərəfindən idarə olunmasına icazə verilməlidir. Performansın ölçülməsində diqqət girişlərdən çıxışlara yönəldilməlidir. Vətəndaşlar müştəri kimi qəbul edilməli və onlara müxtəlif variantlar təklif edilməlidir. Problemlər yaranmazdan əvvəl mümkün qədər tez həll edilməlidir. İstehlak və xərc ilə yanaşı, ictimai qazanc elementi də vurğulanmalıdır. İştirak əsasında anlaşma və mərkəzsizləşdirmə təşviq edilməlidir. Bazar mexanizmlərinə üstünlük verilməli və təşviq edilməlidir. İctimaiyyət xidmətlərin göstərilməsində monopoliyaya malik olmamalıdır, əksinə, özü ilə özəl və könüllü təşkilatlar arasında katalizator rolunu oynamalıdır. Bu baxımdan, yeni dövlət idarəetmə yanaşması xidmətlərdə səmərəlilik, səmərəlilik, bazar mexanizmi, müştəri mərkəzli xidmət anlayışı və performansı hədəfləyir.

Ədəbiyyat

- [1]. Aktan, C.C. (1998). Devlet niçin yeniden yapılandırılmalı ve küçültülmeli. D. Dursun ve H. Ali (Red.). *Türkiye`de yönetim geleneği ve yeniden yapılanma arayışları* içinde (s. 251-257). İstanbul: İlke.
- [2]. Bayraktar, G. (2003). Yeni sağ düşüncesinin kamu yönetimindeki yansıması olarak yeni kamu yönetimi anlayışı. B. Aykaç, Ş. Durgun ve H. Yayman (Red.). *Türkiye`de kamu yönetimi* içinde (s. 561-572). Ankara: Seçkin.
- [3]. Bilgiç, V. (2003). Yeni kamu yönetimi anlayışı. A. Balcı, A. Nohutçu, N. K. Öztürk ve B. Coşkun (Red.). *Kamu yönetiminde çağdaş yaklaşımlar* içinde (s.25-38). Ankara: Seçkin
- [4]. Gözel, K. A. (2003). *Yeni kamu yönetimi nedir?*. Türk İdare Dergisi, 438, 195-208.
- [5]. Hood, C. (1991). A public management for all seasons?. *Public Administration*, 69(1), 3-19.
- [6]. Jahoda, M. (1982). *Employment and unemployment a social-psychological analysis*. Cambridge University Press.
- [7]. Özer, M. A. (2005). *Yeni kamu yönetimi: Teoriden uygulamaya*. Ankara: Platin.
- [8]. Pollitt, C., Thiel, S. & Homburg, V. (2007). New public management in Europe. *Management Online Review*, 1-7. Revisted: <https://repub.eur.nl/pub/11553/BSK-2007-004.pdf>

Summary

New public management approach and fundamentals

Mohsumova V.

Keywords: *New public administration, economic impact, bureaucracy, enterprising government*

Political Science The new public administration is defined as a label that refers to some similar administrative doctrines that have influenced bureaucratic reform agendas especially in OECD member countries since the 1980s. The new public administration expresses a management approach that evaluates the concept of public administration in the context of business, unlike the traditional management approach, due to criticisms of the traditional management approach, changes in economic theory and changes in the private sector. The new concept of public administration, which is also referred to as "downsizing of the state", "reinvention of management", "market-based public administration", "entrepreneurial state", organizational, managerial, strategic and cultural change. There are different opinions about the reasons for the emergence of the concept. However, these reasons are generally grouped under the heading of economic, social and political reasons. The new state administration is in favor of reducing the state according to its field of activity. In other words, the state, rather than being a producer, should prepare the infrastructure of the institutions that produce goods and services and improve the competition between companies.

Резюме

Новое понимание и принципы государственного управления

Мохсумова В.

Ключевые слова: *Новое государственное управление, экономическое воздействие, бюрократия, предпринимчивое правительство*

Политология Новое государственное управление определяется как ярлык, относящийся к некоторым аналогичным административным доктринам, которые повлияли на программы бюрократических реформ, особенно в странах-членах ОЭСР с 1980-х годов. Новое государственное управление выражает подход к управлению, который оценивает концепцию государственного управления в контексте бизнеса, в отличие от традиционного подхода к управлению из-за критики традиционного подхода к управлению, изменений в экономической теории и изменений в частном секторе. Новое понимание государственного управления, также известное как «сокращение штата», «переосмысление управления», «рыночное государственное управление», «предпринимательское государство», организационные, управленческие, стратегические и культурные изменения. Существуют разные мнения о причинах возникновения понятия. Однако эти причины обычно группируются под рубрикой экономических, социальных и политических причин. Новое госуправление выступает за сокращение штата по сфере его деятельности. Другими словами, государство должно подготовить инфраструктуру учреждений, которые производят товары и услуги, а не быть производителем, и должно улучшить конкуренцию между компаниями.

Azərbaycanda aqrar-sənaye parklarının yaradılması**Rzayeva Gülnar Şəmşəddin qızı** [ORCID](https://orcid.org/)*Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan, doktorant*
Gulnar.rzayeva@sdu.edu.az

MƏQALƏ HAQQINDA MƏLUMAT	XÜLASƏ
Məqalənin tarixçəsi Daxilolma tarixi: 10.07.2024 Düzəliş tarixi: 23.12.2024 Qəbulolunma tarixi: 03.03.2025	Məqalədə Azərbaycanda kənd təsərrüfatının inkişaf istiqamətlərindən biri kimi müəyyən edilmiş aqrosənaye parklarının yaradılması müzakirə olunur. Dünyada ilk dəfə olaraq Niderlandda yaradılmış aqrosənaye parklarının nümunəsi ilə Azərbaycanda aqroparklar yaradılmış və kənd təsərrüfatının inkişafına təkan vermişdir. Eyni zamanda, məqalədə ölkəmizdə aqroparkın yaradılması istiqamətləri və sonrakı fəaliyyətindəki çatışmazlıqlar da öz əksini tapmışdır.
Açar sözlər: aqropark, kənd təsərrüfatı, innovativ, inkişaf	

Azərbaycanda iqtisadiyyatın inkişafı məqsədilə qeyri-neft sektorunda, xüsusilə kənd təsərrüfatında yeni yanaşmalar, yeni çağırışlar fonunda islahatların həyata keçirilməsi, innovativ texnologiyaların tətbiqi ilə yüksək məhsuldarlığa nail olunması daxili siyasətin əsas istiqamətləri kimi müəyyən olunmuşdur. Azərbaycanda əhalinin ərzaq təhlükəsizliyinin və kənd əhalisinin məşğulluğunun artırılması baxımından kənd təsərrüfatının mühüm əhəmiyyət daşıdığını nəzərə alsaq, aqrar sahədə yeni modellərin işlənilib hazırlanması qarşıya qoyulan əsas məqsədlərdəndir. Bu sahədə təqdim olunmuş yeni modellərdən biri kimi aqrar-sənaye parklarını göstərə bilərik.

Ölkəmizdə aqrar-sənaye parklarının yaradılmasında beynəlxalq təcrübələr əsas götürülür və kənd təsərrüfatı ilə sənaye əlaqələrinin elmi əsaslarla yaradılması təmin olunur. Aqropark modeli ilk dəfə dünyanın ən inkişaf etmiş kənd təsərrüfatı ölkəsi olan və bu sahədə ən çox gəlir əldə edən Niderlandda yaradılmışdır. Aqropark kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, emalı, logistikası və digər xidmətləri özündə birləşdirmişdir. [1, s.184]

İlk dəfə 1998-ci ildə əsası qoyulan bu aqroparkın yaradılmasında əsas hədəf “Qızıl dairə” və ya “Qızıl üçbucaq” nümunələrində elm mərkəzlərinin, sahibkarların, fermerlərin, qeyri-hökumət və hökumət təşkilatlarının iştirakı ilə “Birgə” fəaliyyət modelinin qurulması olmuşdur. [2, s. 24]

Aqroparkları kənd təsərrüfatı, emal və sənayenin birgə fəaliyyəti kimi də başa düşə bilərik. Beynəlxalq təcrübədə aqroparkların yaradılmasının standart yolu yoxdur. Müxtəlif aqroparkların müxtəlif istehsal mərhələsi ola bilər. Bunlara bazar tələbatına uyğun kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının həyata keçirilməsini, məhsul üzrə rəqabət qabiliyyəti göstəricilərinin təmin olunmasını, məhsulların qablaşdırılması, istehlakçıya çatdırılması, məhsulun saxlanması təmin etmək kimi məsələləri aid edə bilərik. Fəaliyyət növünə görə aqroparklar 4 istiqamətə ayrılır:

- kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, emalı və satışı üzrə ixtisaslaşmış istehsal aqroparkları;
- elmi-texniki tədqiqatlara, texnologiyaların inkişafına və onların istehsalına istiqamətlənən tədqiqat aqroparkları;
- kənd təsərrüfatı mallarının emalına istiqamətlənən emal aqroparkları;
- yuxarıda göstərilən istiqamətlərin cəmləndiyi qarışıq aqroparklar. [3, s.62]

Prezident İlham Əliyev tərəfindən kənd təsərrüfatının inkişafı istiqamətində qarşıya qoyulan hədəflərə çatmaq üçün uğurlu addımların atılması, aqrar-sənaye parklarının salınması və genişləndirilməsi, hüquqi bazanın yaradılması aqrar sahədə davamlı inkişafa böyük töhvələr verir. Aqrar sənaye parklarının təşkili və genişləndirilməsi məqsədilə hüquqi bazanın yaradılması istiqamətində ilk dəfə 16 aprel 2014-cü ildə ölkə başçısı tərəfindən “Aqrar sahədə idarəetmənin təkmilləşdirilməsi və institusional islahatların sürətləndirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında” xüsusi Fərman imzalanmışdır. Fərmana əsasən Azərbaycan Respublikasının Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinə İqtisadiyyat və Sənaye Nazirlikləri ilə birgə aqrar-sənaye parklarının yaradılması ilə bağlı təkliflərin hazırlanması barədə tapşırıq verilmişdir. [4]

Daha sonra 2015-ci il 2 mart tarixində “Kənd təsərrüfatının inkişafına dövlət dəstəyinin gücləndirilməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” İlham Əliyevin sərəncamına əsasən Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi tərəfindən yeni strategiya işlənilmişdir. Strategiyanın əsas istiqamətlərindən biri də müasir istehsal standartlarına cavab verən aqroparkların yaradılması və inkişafına nail olunması, sahə üzrə investisiyaların həcmnin artırılması olmuşdur. [3, s. 61]

Həmçinin Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 dekabr 2016-cı il tarixli, 1138 nömrəli Fərmanı ilə Strateji Yol Xəritəsi təsdiq edilmişdir. Burada bütün dünyada olduğu kimi ölkəmizdə də genişlənməkdə olan və ərazi klasteri yanaşmasına əsaslanan yeni biznes texnologiyalarından biri kimi çıxış edən aqroparkların yaradılmasına XXI əsrin əvvəllərindən başlandığı vurğulanmışdır. Strateji Yol Xəritəsinə görə aqroparkların yaradılması investisiyaların səmərəliliyinin artırılmasına, rəqabətə davamlılığın gücləndirilməsinə, ixrac məhsulları istehsalının artırılması və emalının təşviqinə, yerli və xarici investorları cəlb edən biznes mühitinin yaradılmasına, bazarlara çıxış imkanlarının artırılmasına, ixrac məhsullarının və idxalı əvəz edən məhsulların istehsalının artırılmasına xidmət edəcəkdir. Xəritəyə əsasən ticarət marşrutlarına əlverişli çıxışı olan dörd potensial məkan müəyyən edilmişdir: Bakı-Ələt, Quba-Xaçmaz, Gəncə-Qazax, Lənkəran. [5, s.185]

2017-ci il üçün Strateji Yol Xəritəsinin icra vəziyyətinə baxsaq görürük ki, 28 rayonda 42 aqroparkın yaradılmasına təşviq olunmuş, 14 aqropark üzrə müxtəlif istehsal, emal və infrastruktur müəssisələrinin yaradılmasına başlanılmış, 3 aqroparkda işlər yekunlaşaraq istifadəyə verilmişdir. 2017-ci ildə Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun vəsaiti hesabına 7 aqroparka 37 milyon manat güzəştli kredit vəsaiti ayrılmışdır. Maliyyələşdirilmiş layihələr hesabına 1151 yeni iş yerinin açılması nəzərdə tutulmuşdur. [6, s. 1]

21 dekabr 2021-ci il tarixində ölkə başçısı “Aqroparklar haqqında Nümunəvi Əsasnamə”ni təsdiq edən Fərman imzalamışdır. Əsasnamədə aqroparkların yaradılmasının məqsədləri, qeydiyyatı alınması, fəaliyyətinin təşkili, işlərin maliyyələşdirilməsi, idarə olunması və inkişafı, aqroparklarda stimullaşdırıcı tədbirlər, həmçinin aqroparkların ləğv edilməsi ilə bağlı məsələlər qeyd olunmuşdur. [7]

Aparılan islahatlar çərçivəsində fermerlərin fəallığını artırmaq, innovativ texnologiyalardan istifadəni genişləndirmək, yeni başlayan fermerləri aqrar təlimlərə, məsləhət xidmətlərinə cəlb etmək, aqrar yeniliklərin fermerlər arasında yayılmasını və öz təcrübələrində bu yeniliklərin tətbiq olunmasını təmin etmək məqsədilə 7 may 2021-ci il tarixində Aqrar Təlim Mərkəzi yaradılmışdır. [8, s. 200]

Həmçinin qeyd edək ki, aqroparklarla işin səmərəli təşkilinin həyata keçirilməsi məqsədilə, Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyinin tabeliyində İqtisadi Zonaların İnkişafı Agentliyi fəaliyyət göstərir. Agentliyin 7 dekabr 2021-ci il tarixində Prezident Fərmanı ilə təsdiq edilmiş Nizamnaməsinə əsasən aqrar-sənaye parklarının su, qaz və istilik enerjisi ilə təşkilini təmin etmək, aqroparklar haqqında əsanamələrə rəy vermək, irriqasiya və meliorasiya xidmətləri göstərmək, yaradılan aqrar-sənaye parklarına turistlər üçün turların təşkil olunması məqsədilə təkliflər və layihələr hazırlamaq və bu kimi digər fəaliyyətlər Agentliyin hüquq və vəzifələri kimi müəyyən edilmişdir. [9]

Bu gün aqropark təcrübəsindən dünyanın əksər kənd təsərrüfatı sahəsində inkişaf etmiş ölkələri istifadə edir. Bunlara Niderland, Yeni Zelandiya, Malaziya, Avstraliya kimi ölkələri misal gətirə bilərik. Lakin Azərbaycanın aqropark təcrübəsi ilə beynəlxalq təcrübə arasında fərqlilik var. Belə ki, bəzi ölkələrdə aqroparklar özəl müəssisələrin bazasında yaradılmışdır. Azərbaycanda isə sahibkar dövlətdir. Aqroparkların iş prinsipinin həyata keçirilməsinə dövlət lazımı nəzarəti edir. Burada proses dövlət-özəl əməkdaşlığı üzərində qurulmuşdur. [10, s. 145]

Ən müasir təcrübələrdən hesab edilən aqropark təcrübəsində fermer məhsulu əkilib becərdikdən sonra onun saxlanması, bazara çıxarılması, idxalçıya çatdırılması qayğılarından azad olur. Həmçinin həm dövlət, həm də özəl təşkilatlar tərəfindən fermerlərə texniki və elmi dəstək verilir, müəyyən vergi və güzəştlər əldə edirlər. Bütün bunlar da aqrar sektorda innovativ yeniliklərə, istehsalın inkişafına, ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasına, aqrar elm və təhsilin inkişafı şəraitində yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanmasına, kənd təsərrüfatında koordinasiyalı sistemin yaradılmasına, məhsuldarlığın yüksəlməsinə imkan yaradır.

Onu da qeyd etmək ki, innovativ texnologiyaların yaradılması, onların əldə edilməsi və tətbiqi sosial-iqtisadi inkişafın və global rəqabətin mühüm amillərindən hesab olunur. Aqroparkların yaradılması da kənd təsərrüfatında rəqəmsal texnologiyalardan istifadəni təmin edir. Müasir şəraitdə aqrar sektorun innovativ inkişafı öz əhəmiyyətinə və faydalarına görə hətta zəngin təbii sərvətləri də üstələyir. Son illərdə innovasiya siyasətinin həyata keçirilməsinə ayrılan xərclər də artırılmışdır. Bu isə keyfiyyətə yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymağa, ölkənin etibarlı ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasına müsbət təsirini göstərir. [11, s. 35]

Azərbaycanda və Cənubi Qafqazda yaradılan ilk aqropark 2014-cü ilin noyabr ayında təməli qoyulan Şəmkir Aqroparkı olmuşdur. Şəmkir aqroparkının fəaliyyəti müasir istehsal, logistika və satış texnologiyası əsasında yaradılmışdır. Aqroparkın yaradılması ölkəmizin ixracat həcmində artırılmasında, milli brendlərin yaradılmasında, fermerlərin yeni texnologiyalar ilə tanışlığında, kənd təsərrüfatında sistemli işin təşkilində, əhalinin yeni iş yerləri ilə təmin olunmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Eyni zamanda aqropark kiçik fərdi istehsalçıdan böyük kənd təsərrüfatı sənaye istehsalına keçidə, xarici bazarlara təhlükəsiz çıxışa və məhsul istehsalında daimi keyfiyyətə nail olmaq yolunda uğurlu addım olmuşdur. [10, s. 146-147]

Daha bir aqropark Xaçmazda yaradılan "Yalama Aqroparkı"dır. 2016-cı ildə 1479,15 hektar ərazidə yaradılmışdır. Bunlarla yanaşı Şabran, Qusar, Cəlilabad, Yevlax, Kürdəmir, Zərdab və s. rayonlarında da aqroparklar fəaliyyət göstərir. Bu aqroparklarda sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi üçün dövlət tərəfindən stimullaşdırıcı tədbirlər görülmüşdür.

Nəzərə alsaq ki, kənd təsərrüfatının modernləşdirilməsi yönündə aqroparkların yaradılması yeni bir mexanizmdir, qeyd etməliyik ki, Azərbaycanda həyata keçirilən aqropark konsepsiyası digər ölkələr üçün də bir nümunə olmuşdur. Lakin buna baxmayaraq, ölkəmizdə bu sahədə müəyyən çatışmazlıqlar var. Xüsusilə onu qeyd etmək istərdim ki, bu gün aqroparkların inkişafına mane olan mühüm amillərdən biri peşəkar kadr çatışmazlığıdır. Bu çatışmazlıqların aradan qaldırılması üçün aqroparkların elmi-tədqiqat institutları ilə birgə fəaliyyəti peşəkar kadrların hazırlanmasına müsbət təsir göstərəcək. Digər tərəfdən müəssisələrin bərpa olunan enerji ilə təmin olunması, istehsal və ixrac olunan məhsullara subsidiyanın tətbiq edilməsi, aqroparklarda sığorta sisteminin yaradılması, aqropark iştirakçıları üçün güzəştli kreditlərin, dövlət dəstəyinin artırılması, xarici investorlara fəaliyyət imkanlarının yaradılması kimi məsələlərə xüsusi diqqət yetirilməlidir. [12, s. 74]

Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, Azərbaycanda aqroparkların yaradılmasının kənd təsərrüfatında müsbət nəticələrini görə bilərik. Belə ki, ilk olaraq işsizliyin azaldılmasını misal göstərmək olar. Kənd əhalisinin mövsümi və daimi işlə təmin olunması yeni iş yerlərinin açılmasına, işsizliyin azaldılmasına, məşğulluq səviyyəsinin, əməyə marağın artırılmasına gətirib çıxarmışdır.

Digər tərəfdən aqroparklar fermerlər üçün də müəyyən üstünlüklər verir. Belə ki, fermerlərin istehsal etdikləri məhsulun dəyərsizləşməsi və yaxud xarab olması hallarının aradan qalxması, onlara elmi dəstək verilməsi, xarici ölkələrin istehsalı olan yüksək keyfiyyətli gübrə ilə təmin olunmaları, yetişdirdikləri məhsulların sistemli şəkildə saxlanması, daşınması, satışının təmin

olunması, fermerlərin xərclərinin azaldılması kimi halları bu üstünlüklər sırasına aid edə bilərik. Digər tərəfdən bir çox kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının artırılmasına əsaslanaraq deyə bilərik ki, aqroparkların fəaliyyəti rayonlarda istehsal potensialının səmərəliliyinin artırılmasına müsbət təsir göstərir.

Ədəbiyyat

- [1]. Rahimov, F. Bölgələrin sosial ekonomik kalkınmasının finansal sorunlarının tarixsel olaraq incelenmesi / 1 Dünya İnsan Bilimleri Dergisi, –2021. –258 s. ISSN: 2717-6665.
- [2]. İsmayilov, E.E. Agro-parks as a modern model for the development of the agricultural sector. Роздыл 2. Экономика та управленин нацыональным господарством. 338.43DOI. 2021.
- [3]. Mustafayeva, R. Aqrar iqtisadiyyat / R.Mustafayeva, A.Hətəmov, F.Süleymanov [və b.] – Bakı: Mütərcim, –2022. –304 s.
- [4]. <https://e-qanun.az/framework/27543>
- [5]. Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi // Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli 1138 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.
- [6]. “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi”nin icra vəziyyəti. –2017.
- [7]. <https://president.az/az/articles/view/54716>
- [8]. Azərbaycanda aqrar sahənin inkişafında Ümumilli Lider Heydər Əliyevin rolu. Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin tabeliyində Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi. –Bakı, –2023.
- [9]. Xalq qəzeti. 6. 22 dekabr 2021.
- [10]. Farrukh Rahimov. Geleneksel Tarıma Bilimsel Yaklaşım Agroparklar: Azerbaycan örneği // VI Uluslararası Türk Dünyası Ekonomi Forumu "Modern entegrasyon süreçleri ve ekonomik gelişmeler: fırsatlar ve tehditler". Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları: 313. – Bişkek, –2019.
- [11]. Гусейнов, М.М. Современные проблемы аграрного сектора Азербайджана // Економычна Наука. УДК 338.43. Инвестиции: практика и опыт № 15/2018.
- [12]. Bayramov, V., Həsənov, R., İsmayilova, G., Əliyeva, R. Kənd Təsərrüfatı İlində Azərbaycan Respublikasında aqroparkların formalaşdırılması mexanizmləri və fermərlərin prosesdə iştirakçılığının gücləndirilməsi // İqtisadi və Sosial İnkişaf Mərkəzi. –Bakı, –2015.

Summary

Establishment of agro-industrial parks in Azerbaijan

Rzayeva G.Sh.

Key words: *agroparks, agriculture, innovative, development.*

The article deals the creation of agro-industrial parks, which are defined as one of the directions of the development of agriculture in Azerbaijan. Following the example of the agro-industrial parks created in the Netherlands for the first time in the world, agro-parks were also created in Azerbaijan and contributed to the development of agriculture. At the same time, the direction of the creation of the agropark in our country and the shortcomings in its subsequent activities are also reflected in the article.

Резюме

Создание аграрно-промышленных парков в Азербайджане

Рзаева Г.Ш.

Ключевые слова: *агропарк, сельское хозяйство, инновации, развитие.*

В статье рассматривается о создании агропромышленных парков, определенных как одно из направлений развития сельского хозяйства в Азербайджане. Впервые в мире по примеру агропромышленных парков, созданных в Нидерландах, агропарки были созданы в Азербайджане и способствовали развитию сельского хозяйства. При этом в статье также отражены направления создания агропарка в нашей стране и недостатки в его последующей деятельности.

Müasir beynəlxalq münasibətlər sistemi: reallıqlar və çağırışlar**Bağirova Təbrizə Hüseyn qızı** [ORCID](#)*Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan, Azərbaycan, doktorant*
tabrizabaqhirova@ndu.edu.az

MƏQALƏ HAQQINDA MƏLUMAT	XÜLASƏ
Məqalənin tarixçəsi Daxilolma tarixi: 12.03.2025 Düzəliş tarixi: 30.04.2025 Qəbul olunma tarixi: 05.06.2025	<i>Bu məqalə global nizami formalaşdıran əsas çağırışlara diqqət yetirərək müasir beynəlxalq münasibətlərin cari vəziyyətini araşdırır. O, ABŞ, Çin və Rusiya kimi böyük güclər arasında geosiyasi rəqabət, həmçinin qloballaşma və millətçilik arasındakı artan gərginlik kimi bir sıra aktual problemləri vurğulayır. Ətraf mühitlə bağlı narahatlıqlar, xüsusilə iqlim dəyişikliyi də araşdırılır və onların resurs münasibətlərinin kəskinləşməsində və global əməkdaşlığa təsirindəki rolu vurğulanır. Bundan əlavə, məqalədə kibertəhlükəsizlik təhdidləri və süni intellekt kimi sürətli texnoloji irəliləyişlərin beynəlxalq təhlükəsizlik və idarəetməyə təsiri müzakirə edilir. COVID-19 pandemiyası, beynəlxalq əməkdaşlığın həm güclü, həm də məhdudiyyətlərini üzə çıxaran global səhiyyə sahəsində mühüm bir mərhələ kimi ələ alınır. Nəhayət, məqalə müasir çağırışlara uyğunlaşmaq üçün artan təzyiqlərlə üzləşən Birləşmiş Millətlər Təşkilatı və Ümumdünya Ticarət Təşkilatı kimi beynəlxalq təşkilatların inkişaf edən rolunu qiymətləndirir. Məqalə, beynəlxalq münasibətlərdə bu çoxşaxəli məsələləri bir-biri ilə əlaqəli dünyada uyğunlaşdıran yenidən müəyyən edilmiş yanaşmanın vacibliyini vurğulamaqla yekunlaşır</i>
Açar sözlər: <i>Beynəlxalq münasibətlər, çağırışlar, milli dövlətlər, liberalizm, mühafizəkarlıq</i>	

Giriş

XIX-XX əsrlərdə dünya siyasətinin və beynəlxalq münasibətlərin tədqiqində yeni bir istiqamət – geosiyasi yanaşma formalaşmağa başladı. Bu istiqamətin meydana gəlməsi ərazi amilinin artan əhəmiyyəti ilə bağlı olub coğrafi anlayışlarla sıx əlaqəli idi. Coğrafi faktorların beynəlxalq münasibətlərə, eləcə də ölkələrin daxili və xarici siyasətinə təsiri məsələsi hələ qədim yunan filosofları Platon, Aristotel və Polibiy tərəfindən qeyd edilmişdi [1, s.24].

Müasir beynəlxalq münasibətlər sistemi müxtəlif dinamik proseslərin təsiri altında daimi dəyişikliklərə məruz qalır. Rəqəmsallaşma, qloballaşma, texnoloji inkişaf və istehsalatdakı irəliləyişlər (elmi-texnoloji inqilab, kiber yeniliklər) və müxtəlif sivilizasiyaların fəal yüksəlişi dövlətlər arasında rəqabəti daha da gücləndirir. Bu rəqabət, xüsusilə böhranları strateji qazanclar üçün fürsət kimi görən dövlətlər arasında, daha mürəkkəb forma alır. Belə bir dəyişkən mühitdə uzunmüddətli planlaşdırma getdikcə çətinləşir, ittifaqların sabitliyinə xələl gətirir və "qüvvələr balansı" və ya "təhdidlər balansı" yaratmaq söylərini çətinləşdirir.

Beynəlxalq sistemin təkamülü həmçinin yeni nüfuzlu aktorların meydana çıxması ilə müşayiət olunur. Bu, çoxregionallıq tendensiyasını gücləndirərək global siyasətdə əsaslı dəyişikliklərə səbəb olur. Çin, Hindistan, BƏƏ, Səudiyyə Ərəbistanı, Cənubi Afrika və Türkiyə kimi ölkələr beynəlxalq arenada önəmli rollar oynamağa başlayıblar. Çin, hazırda aparıcı global iqtisadi güc kimi, BMT və BRİKS, ŞƏT, G20 kimi beynəlxalq platformalarda öz təsirini artırmağa çalışır. Hindistan isə sürətli iqtisadi inkişafı ilə Cənubi Asiya Regional Əməkdaşlıq Assosiasiyasında (SAARC) qeyri-rəsmi lider mövqeyini gücləndirir. BƏƏ və Səudiyyə Ərəbistanı

isə gənc və islahat yönümlü liderlik altında Ərəb Liqası və İslam Əməkdaşlıq Təşkilatında əsas aktora çevrilib. Türkiyə, regional münasibətlərdə balanslaşdırıcı mövqe tutmağa və həm Balkanlarda, həm də türk ölkələri arasında regional lider kimi çıxış etməyə can atır. Ümumilikdə, müasir beynəlxalq münasibətlər sistemi əlaqələrin yenidən qurulması və artması ilə xarakterizə olunur. Əsas problemlər arasında global liderlik uğrunda rəqabət, milli dövlətlərin dirçəlişi, təbii və enerji resurslarına nəzarət uğrunda mübarizə, Afrika və Latin Amerikası kimi postkolonial regionlarda təsir uğrunda rəqabət xüsusi qeyd edilə bilər. Hibrid və informasiya müharibəsinin genişlənməsi, BMT Təhlükəsizlik Şurasının təsirinin azalması da bu kontekstdə mühüm rol oynayır. Müasir beynəlxalq münasibətlər sistemi hələ də konseptuallaşdırma mərhələsindədir. Mövcud mürəkkəb mozaika şəraitində böhranların tam mənzərəsini formalaşdırmaq çətindir, lakin bu, sistemin inkişafının əsas komponenti kimi qəbul edilir.

Soyuq müharibədən sonra beynəlxalq sistem: güc və struktur dəyişiklikləri

İkinci Dünya Müharibəsinin sona çatması ilə dünya, 1991-ci ilə qədər davam edən ABŞ və Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqının (SSRİ) rəhbərlik etdiyi ikiqütblü soyuq müharibə dövrünün şahidi oldu. Bu dövrdə beynəlxalq sistemdə güc və enerji balansını iki böyük blok arasında bölüşdürülmüşdü. ABŞ və SSRİ beynəlxalq sistemin istiqaməti və strukturunda dərin izlər buraxaraq qarşılıqlı əlaqələrin əsas aktorlarına çevrildilər. İkiqütblü sistem Varşava Müqaviləsi Təşkilatının təbliğ etdiyi sosializm ilə Şimali Atlantika Müqaviləsi Təşkilatının (NATO) təmsil etdiyi liberalizm arasında ideoloji qarşıdurma ilə xarakterizə olunurdu. Hər iki fəvqəlgüc dünyaya hakim olmaq uğrunda intensiv güc rəqabətinə girdi. Bu dövrdə təhlükəsizlik məsələləri iqtisadi maraqlardan üstün tutulurdu. Soyuq müharibə dövründə nüvə və adi silahların əldə edilməsi və inkişaf etdirilməsi əsas güc göstəricisi sayılırdı [7, s.29].

İkiqütblü sistem 1991-ci ildə SSRİ-nin dağılması ilə sona çatdı. ABŞ bu prosesin qalibi kimi ortaya çıxdı və global siyasətin yeganə lideri statusunu qazandı. 1990-cı illərdə ABŞ beynəlxalq siyasətə liderlik etsə də, beynəlxalq sistemin strukturu və güc bölgüsü ilə bağlı müxtəlif nəzəriyyələr ortaya çıxdı.

SSRİ-nin süqutunu iki fəvqəlgücdən birinin yox olması kimi qiymətləndirərək, ABŞ-ın yeganə qalan hegemon güc olduğunu vurğulamışdır. Bu baxışa görə, ABŞ beynəlxalq sistemin strukturunu və istiqamətini müəyyən edən əsas aktor rolunda çıxış edirdi. Bununla belə, beynəlxalq siyasətdə təqəvvülün davamlılığı və ABŞ-ın hegemonik mövqeyi ilə bağlı mübahisələr hələ də aktualdır.

Soyuq müharibənin bitməsindən sonra dünya siyasətində baş verən real dəyişikliklər beynəlxalq münasibətlər üzrə araşdırma aparən tədqiqatçılar üçün həm gözlənilməz, həm də radikal oldu. Əvvəllər sarsılmaz hesab edilən bir çox nəzəri konsepsiya sürətlə aktuallığını itirdi. Dünyanın siyasi xəritəsi elə bir sürətlə dəyişdi ki, elmi düşüncə bu prosesə ayaq uydura bilmədi. Beynəlxalq münasibətləri və dünya siyasətini araşdıran politoloqlar arasında bir tərəfdən müəyyən çətinlik müşahidə olunsay da, digər tərəfdən yeni global reallığı izah etmək və gələcək siyasi dəyişikliklərin dinamikasını proqnozlaşdırmaq cəhdləri artdı [1, s.71].

Hanns Günter Hilbertə görə, Soyuq Müharibə bitdikdən sonra ABŞ öz gücünü itirməyə başladı. ABŞ iqtisadiyyatı zəiflədiyi və ciddi büdcə kəsiri ilə üzləşdiyi bir vaxtda, Çin Xalq Respublikası sürətli iqtisadi inkişaf yolu keçərək ABŞ-dan sonra dünyanın ikinci ən böyük iqtisadiyyatı oldu. "Asiyanın Əjdahası" adlandırılan Çin Xalq Respublikası, dünyanın ən böyük valyuta ehtiyatlarına sahib olmaqla yanaşı, həm də nüvə dövləti kimi tanındı. O, həmçinin Çinin ABŞ-dan sonra dünyanın ikinci ən böyük iqtisadiyyatına sahib olduğunu və ən geci 20 il ərzində dünyanın lider iqtisadi gücünə çevriləcəyini, ABŞ-ın isə iqtisadi üstünlüyünü itirəcəyini iddia edib. Bütün bu faktorlar, ABŞ və Çin arasında yeni ikiqütblü siyasi quruluşun yaranmasını göstərir [6, s.34].

Bəzi fikir liderləri iddia edirlər ki, ABŞ 1990-cı illərdən başlayaraq iqtisadi, hərbi və ideoloji gücünü itirməyə başlayıb və iqtisadi baxımdan digər dövlətlərdən asılı vəziyyətə düşüb. Bu

səbəblərdən onlar Çin, Rusiya, Hindistan və digər beynəlxalq aktorların beynəlxalq sistemin istiqamət və strukturunun formalaşdırılmasında mühüm rol oynadığını vurğulayıb və dövlətlər arasında çoxşaxəli əməkdaşlıq şəbəkəsinin yarandığını bildirirlər. Beynəlxalq sistem artıq bloklara əsaslanan sərt nizam-intizamdan kənar daha sərbəst şəkildə fəaliyyət göstərir.

Henry A. Kissingere görə, Soyuq Müharibədən sonra dünya siyasəti çoxqütblü bir quruluşa keçid edib və bu sistemdə əsas güclər ABŞ, Avropa İttifaqı, Çin, Hindistan və Yaponiyadır [8, s.24].

Yuxarıda qeyd edilən tezislər Soyuq Müharibədən sonra qlobal güc balansının dəyişdiyini göstərir ki, bu da beynəlxalq sistemin təhlilini daha mürəkkəb hala gətirib. Qlobal siyasətin strukturunun və istiqamətinin müəyyənləşdirilməsi üçün əsas meyar bir dövlətin sistemdə digər dövlətlərlə müqayisədə güc imkanlarının səviyyəsi və bu imkanlardan daha səmərəli istifadə etmə qabiliyyətidir.

Beynəlxalq münasibətlər sistemində müasir reallıqlar

Qlobal üstünlük və liderlik uğrunda davam edən rəqabət beynəlxalq sistemin dinamikasını gücləndirərək onun qütblərini genişləndirir. Əsas aktorlar, xüsusilə ABŞ və Rusiya, enerji resursları, təbii sərvətlər üzərində nəzarəti təmin etməyə və milli dövlətlərə təsir göstərməyə çalışaraq, hegemonluq uğrunda mübarizə aparırlar. Bu geosiyasi rəqabət, Rusiya-Ukrayna müharibəsi və İsrail-Həmas (və ya daha geniş Fələstin) kimi regional münaqişələrdə vasitəçilik etmək üçün yeni aktorlar üçün imkanlar yaradıb. Son qlobal böhranlar, o cümlədən COVID-19 pandemiyası və Ukraynadakı müharibə, Avropanın Rusiyadan enerji asılılığını üzə çıxarıb. Bu asılılıq Avropa İttifaqı liderləri arasında daxili fikir ayrılıqlarını artıraraq, Aİ-nin qlobal sistemdəki rolunu və təsirini əhəmiyyətli dərəcədə zəiflədib [11, s.280].

Eyni zamanda, Çin, Hindistan, BƏƏ, Səudiyyə Ərəbistanı, Cənubi Afrika və Türkiyə kimi dövlətlər üçün neytral mövqe tutmaq çətin olaraq qalır. Bunun səbəbi, bir tərəfdən iqtisadi və enerji asılılıqları, digər tərəfdən isə dominant qlobal aktor kimi ABŞ-ın müqavimətidir. Türkiyə isə, Prezident Ərdoğanın rəhbərliyi altında əsasən iqtisadi maraqlara yönəlmiş, lakin eyni zamanda iddialı xarici siyasət yürütsə də beynəlxalq təsir imkanları məhduddur. Dəyişən qlobal dinamika və artan regional münaqişələr – Rusiya-Ukrayna müharibəsi, Yaxın Şərqdəki gərginlik, Qırmızı dəniz ətrafındakı mübahisələr, eləcə də Kosovo, Qafqaz, Şimali və Cənubi Koreya, İran və Tayvan kimi bölgələrdə yaranan potensial risklər – yenilikçi diplomatik yanaşmalara ehtiyac yaradır. Nəticədə, diplomatik dairələrdə “innovativ diplomatiya” və “vasitəçilik diplomatiyası” kimi anlayışlar getdikcə daha çox önəm qazanır [11, s.280].

Qlobal sistemimiz həm praktikada, həm də Beynəlxalq Münasibətlər sahəsindəki alimlərin baxışlarına əsaslanaraq tarixi hadisələrlə formalaşır. Bu hadisələr, milli dövlətlərin üstünlük təşkil etdiyi bir dünya yaradıb, lakin beynəlxalq təşkilatlar, fərdi səslərə və narahatlıqlara daha çox yer verən dinamik bir sistemdə təsirli rol oynayır. Tarixdəki hadisələr, məsələn, Vestfaliya müqaviləsi, nüvə silahlarının inkişafı və qlobal kapitalizmin yüksəlişi, gələcəkdə də bu sistemi yenidən formalaşdırmağa davam edəcək. Müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində dünyanı anlamağın vahid, hər kəs tərəfindən qəbul edilmiş "düzgün" bir yolu yoxdur. Məsələn, üçüncü dünya müharibəsinin niyə baş vermədiyinə dair yekun bir cavab yoxdur. Bunun səbəbi nüvə silahları, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının mövcudluğu, qlobal iqtisadiyyatı qoruma istəyi və ya bəlkə də insan hüquqları normativlərinə artan sadiqlik ola bilər. Hər bir çağırış özünəməxsus başlanğıc nöqtəsi təklif edir və hər biri müxtəlif, lakin eyni dərəcədə qanuni nəticələrə gətirib çıxara bilər [9, s.9].

Dövlətin inkişafı, mühafizəkarlar və liberalizm arasındakı gündəm dəyişikliklərini və qlobal pozulmanı daha geniş kontekstdə nəzərə almadan tam başa düşülə bilməz. Bu tarixi dövrdə dünya, liberalizmə qarşı mühafizəkar reaksiyaların ciddi şəkildə artmasına şahidlik edir, və bu tendensiya bu gün demək olar ki, bütün əsas dövlətlərdə müşahidə olunur. Belə dərin dəyişikliklər, təbii ki, cəmiyyətdə dalğalanmalarla müşayiət olunur; elit yerdəyişmələri böhranlarla üst-üstə düşür və siyasət çərçivələrindəki dəyişikliklər, əvvəllər dəyişməz sayılan paradigmalardan yenidən

qiymətləndirilməsinə səbəb olur. Bundan əlavə, bu münaqişələrin xarakteri statik deyil, dinamikdir və qarşıdurmalar hər zaman formalar, üsullar və coğrafiyalar üzrə dəyişir. Bu vəziyyət, münaqişə iştirakçılarının diskursiv məhdudiyyətləri səbəbindən, münaqişələrin "Böyük Yaxın Şərq"dən Cənub-Şərqi Asiya regionlarına, xüsusilə də İndoneziya, Malayziya və Filippindəki İŞİD təmsilçiləri ilə yayılmasına gətirib çıxarır. Həmçinin, postsovet məkanı, xüsusilə Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya, Suriya və İraqda xarici döyüşçülərin iştirakı ilə artan təhlükələrlə üzləşir [11, s.281].

Müasir beynəlxalq münasibətlərdəki əsas məsələ, obyektiv reallığı daha düzgün əks etdirən yeni kommunikasiya qaydalarının tapılmasıdır, çünki bəzi aktorlar, həm açıq, həm də gizli şəkildə, spekulativ konstruksiyaları gözərdi edirlər. Bu baxımdan, ikili standartların qarşılıqlı qanuniləşdirilməsi ətrafında aparılan müzakirələr daha da vacib bir mövzuya çevrilir. Yeni diplomatik təməllərin və alternativ metodların formalaşması, regional siyasi dinamikanı və onları idarə etmək üçün mövcud vasitələri anlamağa əsaslanan qlobal bir baxışın önə çıxmasını tələb edir.

Beynəlxalq münasibətlər sistemində müasir reallıqlar və çağırışlar

Müasir beynəlxalq münasibətlər qlobal sistemin mürəkkəb və dinamik xarakterini əks etdirən bir sıra mühüm problemlərlə üzləşir. Ən aktual problemlərdən bəziləri bunlardır:

Geosiyasi rəqabət, xüsusilə də ABŞ, Çin və Rusiya kimi böyük güclər arasında rəqabət əsas məsələlərdən biridir. Bu rəqabət, hərbi güclənmə, ərazi mübahisələri və qlobal institutlara təsir kimi sahələrdə özünü göstərir.

Dəyişən güc balansı və davam edən Rusiya-Ukrayna müharibəsi kimi regional münaqişələr beynəlxalq sistemin kövrək sabitliyini nümayiş etdirir.

Qloballaşma və millətçilik qarşıdurması, xüsusilə də qərb ölkələrindəki seçkilər fonunda daha qabarıq özünü göstərir. Qloballaşma iqtisadi qarşılıqlı asılılığı və beynəlxalq əməkdaşlığı gücləndirsə də, artan millətçilik və proteksionizm bu tendensiyalara meydan oxuyur. Avropada, ABŞ-da və dünyanın digər yerlərində millətçi hərəkatlar daxili maraqları prioritetləşdirən siyasətlərə təkan verir, bu isə ticarət, miqrasiya və beynəlxalq idarəçilikdə gərginlik yaradır [2, s.49].

İqlim dəyişikliyi və ekoloji böhran təhlükəsi üfəqdə görünür. Ekoloji problemlər, xüsusilə iqlim dəyişikliyi beynəlxalq münasibətlərdə kritik məsələlərə çevrilmişdir. Onlar təkcə qlobal ekosistemləri təhdid etmir, həm də su və əkin sahələri kimi ehtiyatlar üzərində münaqişələri kəskinləşdirir və yeni geosiyasi gərginliyə səbəb olur. Beynəlxalq ictimaiyyətin iqlimlə bağlı effektiv fəaliyyət göstərməsi üçün konsensusa nail olmağa çalışması, qlobal əməkdaşlığın təmin olunmasında çətinlikləri vurğulayır.

Texnoloji tərəqqi fonunda kibertəhlükəsizliyin təmin edilməsi ehtiyacı yaranır. Sürətli texnoloji tərəqqi, xüsusən kibertəhlükəsizlik, süni intellekt və kosmos tədqiqi sahələrində yeni rəqabət və qarşıdurma sahələri yaradır. Ölkələr indi rəqəmsal müharibə, məlumatların məxfiliyi və inkişaf edən texnologiyaların tənzimlənməsinin mürəkkəbliklərini idarə etməlidirlər [10, s. 78].

Bu inkişaf çox vaxt beynəlxalq müqavilələri üstələyir və qlobal idarəçilikdə boşluqlar yaradır.

Qlobal səviyyədə səhiyyənin təşkili və pandemiylarla mübarizə əsas çağırışlardan biri olaraq qalır. Xüsusilə də, COVID-19 pandemiyası dünyanın qlobal sağlamlıq təhdidlərinə qarşı nə qədər bağlı və həssas olduğunu nümayiş etdirdi. Pandemiya həm beynəlxalq əməkdaşlığın güclü, həm də zəif tərəflərini, eləcə də peyvəndlərə və səhiyyə xidmətlərinə bərabər çıxışın təmin olunmasında çətinlikləri ortaya qoydu [4, s.238].

Beynəlxalq təşkilatların rolu hər nə qədər əhəmiyyətli olsa da, onların səlahiyyətlərinin və fəaliyyət sahələrinin dar olduğu görünür. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, Ümumdünya Ticarət Təşkilatı və Beynəlxalq Valyuta Fondu kimi qurumlar müasir problemlərin həllində effektivliklərinə görə getdikcə daha çox sorğulanır. Onların böhranları idarə etmək və dəyişən qlobal nizamə uyğunlaşmaq qabiliyyəti yoxlanılır, və onları daha təmsilçi və yaranan qlobal dinamikağa cavab verən etmək üçün islahatlara çağırılır.

Bu çağırışlar, ənənəvi güc və diplomatiya anlayışlarının texnoloji innovasiyalar, ekoloji böhranlar və dəyişən siyasi mənzərələrlə formalaşan yeni reallıqlara uyğunlaşdırılmalı olduğunu və beynəlxalq münasibətlərin inkişaf edən xarakterini vurğulayır.

Nəticə

Sonda qeyd edək ki, müasir beynəlxalq münasibətlər qlobal sistemin həm qarşılıqlı asılılığını, həm də parçalanmasını əks etdirən bir sıra mürəkkəb çağırışlarla xarakterizə olunur. Böyük güclər arasında geosiyasi rəqabət, qloballaşma və millətçilik arasındakı gərginlik, iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə tədbirlərinə təcili ehtiyac, texnologiyanın sürətli təkamülü və kibertəhlükəsizlik təhdidləri, həmçinin qlobal səsiyyə böhranları diplomatiya və əməkdaşlığa yeni yanaşmalar tələb edir. Beynəlxalq təşkilatlar, ənənəvi güc dinamikasının yeni qlobal reallıqlarla getdikcə daha çox ziddiyyət təşkil etdiyi bu sürətlə dəyişən mühitdə aktuallığını qorumaq üçün uyğunlaşmalıdır. Beynəlxalq ictimaiyyət bu maneələri aşarkən əməkdaşlığı inkişaf etdirmək, rəqabəti idarə etmək və həll yollarının bütün xalqlar üçün ədalətli və davamlı olmasını təmin etmək üçün yollar tapmalıdır. Qlobal sabitliyin gələcəyi, bu çağırışların gələcək illərdə nə dərəcədə effektiv həll olunmasından asılı olacaq.

Ədəbiyyat

- [1]. Babaoğlu, H. Dünya Siyasəti və Beynəlxalq Münasibətlər / H.Babaoğlu, –Bakı: Çinar-Çap, – 2010. – 568 s.
- [2]. Bremmer, I. Us vs. Them: The Failure of Globalism. –Penguin Press. –2019, –149 p.
- [3]. Cogan, Jacob & Barnett, Michael & Finnemore, Martha. Rules for the World: International Organizations in Global Politics // The American Journal of International Law. –2006, 100. 278. 10.2307/3518865.
- [4]. Fidler, D. P. International Law and Global Public Health: The COVID-19 Crisis. Cambridge University Press // Journal of International Humanitarian Legal Studies, 2020, 237-248.
- [5]. Graham Allison, Destined for War: Can America and China Escape Thucydides's Trap? Houghton Mifflin Harcourt, –2017, –299 p.
- [6]. Hilbert, H. G. "China: einfach unerlässlich: auch wenn es in zukunft für eine ausgewogeneres wachstum sorgen muss, in: internationale politik, Asien/Pazifik, Jahrgang 2011, Mai/Juni, Weltwirtschaft, IID Verlag., Berlin, s. 34-38.
- [7]. Holloway, D. *Nuclear Weapons and the Escalation of the Cold War, 1945-1962*. Cambridge University Press. This source discusses how nuclear arms became central to Cold War tensions and were used as measures of geopolitical power and deterrence strategies. 2015.
- [8]. Kissinger, H. A. Diplomacy. Random House / H. A Kissinger, –New York, –1994, –200 p.
- [9]. McGlinchey S., Foundations of International Relations, London: Bloomsbury, 2022, <https://www.e-ir.info/2022/09/20/international-relations-and-the-global-system/>
- [10]. Nye, J. S. *The Future of Power*. PublicAffairs., –2021, –314 p.
- [11]. Teodosiev, P. Trends in the development of modern international relations. the new challenges for diplomacy. environment. technologies. resources // Proceedings of the International Scientific and Practical Conference, 4, –2024, –p.275-281. <https://doi.org/10.17770/etr2024vol4.8207>
- [12]. Wohlforth, W. C. The stability of a unipolar world: security 24 (1/1999) / Perspectives on World Politics International, Routledge, –New York., –2006, –267 p.

Summary

Modern international relations system: realities and challenges

Bağirova T.H.

Keywords: *International relations, challenges, nation states, liberalism, conservatism*

This article examines the current state of modern international relations, focusing on the key challenges shaping the global order. It highlights several pressing issues, including the geopolitical rivalries between major powers like the United States, China, and Russia, as well as the growing tensions between globalization and nationalism. Environmental concerns, particularly climate change, are also explored, emphasizing their role in exacerbating resource conflicts and influencing global cooperation. Additionally, the article addresses the impact of rapid technological advancements, such as cybersecurity threats and artificial intelligence, on international security and governance. The COVID-19 pandemic is discussed as a pivotal moment in global health, revealing both the strengths and limitations of international cooperation. Finally, the article assesses the evolving role of international organizations like the United Nations and the World Trade Organization, which face increasing pressure to adapt to contemporary challenges. The article concludes by emphasizing the need for a redefined approach to international relations that accommodates these multifaceted issues in an interconnected world.

Резюме

Современная система международных отношений: реалии и проблемы

Багирова Т.Г.

Ключевые слова: *Международные отношения, вызовы, национальные государства, либерализм, консерватизм*

В статье рассматривается текущее состояние современных международных отношений с упором на ключевые проблемы, формирующие мировой порядок. В ней освещаются несколько актуальных вопросов, включая геополитическое соперничество между крупными державами, такими как США, Китай и Россия, а также растущая напряженность между глобализацией и национализмом. Также изучаются экологические проблемы, в частности изменение климата, подчеркивая их роль в обострении ресурсных конфликтов и влиянии на глобальное сотрудничество. Кроме того, в статье рассматривается влияние быстрого технологического прогресса, такого как угрозы кибербезопасности и искусственный интеллект, на международную безопасность и управление. Пандемия COVID-19 обсуждается как поворотный момент в глобальном здравоохранении, раскрывающий как сильные стороны, так и ограничения международного сотрудничества. Наконец, в статье оценивается меняющаяся роль международных организаций, таких как Организация Объединенных Наций и Всемирная торговая организация, которые сталкиваются с растущим давлением адаптации к современным вызовам. Статья завершается подчеркиванием необходимости переопределенного подхода к международным отношениям, который учитывает эти многогранные проблемы во взаимосвязанном мире. Ключевые слова: Международные отношения, вызовы, национальные государства, либерализм, консерватизм.

Orta dəhliz boyunca aqlomerasiya iqtisadiyyatlarının potensialı

Aghalarlı Ağalar Nahid oğlu

Qərbi Kaspi Universiteti, Bakı, Azərbaycan, doktorant

aghalaraghalari@gmail.com

MƏQALƏ HAQQINDA MƏLUMAT	XÜLASƏ
Məqalənin tarixçəsi Daxilolma tarixi: Düzəliş tarixi: Qəbul olunma tarixi: 03.03.2025	<i>Bu məqalə Orta Dəhliz (Transxəzər Beynəlxalq Nəqliyyat Marşrutu) boyunca aqlomerasiya iqtisadiyyatlarının potensialı, region ölkələrinin uzunmüddətli iqtisadi artım və diversifikasiya hədəfləri üzrə olan imkanları araşdırır. Qazaxıstan, Azərbaycan və Gürcüstan, xüsusilə logistika klasterlərinin təkmilləşdirilməsi və ixrac portfəllərinin genişləndirilməsi istiqamətində əhəmiyyətli addımlar ata bilər. Logistika və sənaye fəaliyyətlərinin bir arada mərkəzləşdirilməsi, innovativ həllərin tətbiqinə və xərclərin azaldılmasına töhfə verə bilər. Bununla yanaşı, OD boyunca yeni bazarlara çıxış imkanlarının artması və infrastruktur layihələrinin genişlənməsi regionda iqtisadi rəqabət qabiliyyətinin artırılmasını təmin edəcək.</i>
Açar sözlər: Orta Dəhliz, Azərbaycan, Qazaxıstan, Gürcüstan, logistika klasterləri, iqtisadi diversifikasiya, nəqliyyat infrastrukturu	

Giriş

Aqlomerasiya iqtisadiyyatları yerli və regional iqtisadi inkişafın mühüm amillərindən biridir. Orta Dəhliz boyunca ticarət və logistika infrastrukturalarının inkişafı bölgənin strateji mövqeyindən istifadə etməklə həm milli, həm də beynəlxalq səviyyədə iqtisadi təsirləri gücləndirə bilər. Regionun nəqliyyat marşrutlarının optimallaşdırılması və yeni logistika klasterlərinin yaradılması təkcə iqtisadi integrasiyanı deyil, həm də texnoloji və innovativ tərəqqini sürətləndirəcək. Eyni zamanda, Orta Dəhliz ölkələri arasında əməkdaşlıq mexanizmlərinin gücləndirilməsi və resursların daha səmərəli istifadəsi də uzunmüddətli dayanıqlı inkişaf üçün vacibdir. Bu məqalədə Orta Dəhliz ölkələrinin ixracat və sənaye inkişafı perspektivləri, çətinlikləri və həll yolları araşdırılır.

İxracatın artırılması və diversifikasiyası

Qazaxıstan, Azərbaycan və Gürcüstan Orta Dəhliz (OD) vasitəsilə iqtisadi inkişafı daha da irəliyə aparmaq üçün geniş potensiala malikdir. Region ölkələri ixrac səbətlərinin diversifikasiyası və dəyər zəncirinin təkmilləşdirilməsi ilə iqtisadiyyatlarını xammal ixracından yüksək əlavə dəyərli məhsulların istehsalına yönəltməyi qarşısına məqsəd qoyub. [1]

• **Qazaxıstan:**

Metallurgiya və kimya sənayesi sahələrində ixtisaslaşmanın artırılması, eyni zamanda kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı və ixracının inkişaf etdirilməsi ölkənin iqtisadi rəqabət qabiliyyətini artıracaq. Məsələn, xammal metal məhsullarını dərin emal proseslərindən keçirməklə yüksək keyfiyyətli sənaye məhsullarına çevirmək Qazaxıstanın global bazarlarda mövqeyini möhkəmləndirəcək. Bundan əlavə, yaşıl enerji və texnoloji yeniliklərə yönəlmiş strategiyalar ixrac bazarlarını genişləndirmək üçün yeni imkanlar yaradacaq. [2]

• **Azərbaycan:**

Azərbaycanın enerji məhsullarında dominant mövqeyi saxlanılsa da, neft emalı və kimya sənayesində yeni məhsul istehsalına keçid ixrac bazasının diversifikasiyası üçün əsas rol oynayacaq.

Neft-kimya klasterlərinin inkişafı, xüsusilə yüksək keyfiyyətli polimerlər və kimyəvi maddələrin istehsalı, ölkənin qlobal bazarlarda rəqabət qabiliyyətini artıracaq. Bununla yanaşı, kənd təsərrüfatı məhsullarının, məsələn, meyvə və tərəvəzlərin emalı sahəsində də inkişaf Azərbaycanın ixrac səbətinə yeni kateqoriyalar əlavə edəcək.

- **Gürcüstan:**

Gürcüstanın ənənəvi ixrac sahələri, xüsusilə şərab və mineral sular, ölkənin regional və qlobal bazarlarda mövqeyini gücləndirir. Bununla yanaşı, hazır qida məhsulları və içki istehsalında ixtisaslaşma dərinləşdirilərək ölkənin dəyər zəncirindəki rolu artırıla bilər. [3] Turizm ilə əlaqəli xidmət sektorunun inkişaf etdirilməsi, eyni zamanda bu sahənin məhsullarının beynəlxalq bazarlara təqdimatı Gürcüstanın ixracat sahəsində potensialını genişləndirəcək.

Regional Ticarət Perspektivləri

OD-nin inkişafı yalnız ölkələrarası ticarət əlaqələrini gücləndirmir, həm də region ölkələrinin iqtisadi müstəqilliyini artıraraq onları qlobal ticarət şəbəkəsinin əsas oyunçularına çevirir. Bu çərçivədə yeni logistika və sənaye mərkəzlərinin yaradılması regional iqtisadi integrasiyanın əsas təməl daşlarından biri olacaq. Ələt, Aktau və Almatı kimi mərkəzlərin inkişafı OD vasitəsilə nəqliyyat və ticarət axınlarının optimallaşdırılmasını təmin edəcək, bu isə iqtisadi inkişaf tempini sürətləndirəcək. [4]

Logistika və infrastrukturun rolu

Logistika klasterlərinin inkişafı və nəqliyyat infrastrukturunun modernizasiyası OD boyunca iqtisadi fəaliyyətlərin rəqabətqabiliyyətli şəkildə həyata keçirilməsi üçün əsas hərəkətverici qüvvədir. Regionun ticarət axınlarının effektivliyini artırmaq üçün multimodal nəqliyyat həllərinin tətbiqi və yeni logistika obyektlərinin yaradılması zəruridir.

- **Qazaxıstanda:**

Almatı və Aktau kimi şəhərlər regional və beynəlxalq logistika mərkəzlərinə çevrilmək üçün geniş potensiala malikdir. Xəzər dənizi üzərindən konteyner daşımalarının optimallaşdırılması və yeni bərə xidmətlərinin təşkili ticarət vaxtını və xərclərini azaldacaq. Bundan əlavə, Qazaxıstanda yaradılacaq yeni multimodal nəqliyyat dəhlizləri regionun tranzit potensialını artıracaq. [5]

- **Azərbaycanda:**

Ələt Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanının genişləndirilməsi yalnız OD-nin regional əhəmiyyətini artırmayacaq, həm də Çin və Avropa arasındakı ticarət əlaqələrində strateji mərkəzə çevriləcək. Eyni zamanda, limanın rəqəmsallaşdırılması və əməliyyatların avtomatlaşdırılması OD boyunca yükdaşıma prosesini daha çevik və şəffaf edəcək. [6]

- **Gürcüstanda:**

Gürcüstan Qara dəniz limanlarının modernizasiyası və dəmir yollarının təkmilləşdirilməsi vasitəsilə OD-nin vacib bir hissəsi olaraq regional tranzit potensialını artıracaq. Xüsusilə Poti və Batumi limanlarının buraxılış gücünün artırılması Gürcüstanın ticarət axınlarındakı rolunu daha da gücləndirəcək. [7]

Multimodal Nəqliyyatın Üstünlükləri

Yeni nəqliyyat layihələri, xüsusilə multimodal həllər, OD boyunca ticarətin səmərəliliyini əhəmiyyətli dərəcədə artıracaq. Bu yanaşma bir neçə nəqliyyat vasitəsinin (dəmir yolu, avtomobil yolu, dəniz nəqliyyatı) integrasiyasını təmin edərək ticarət axınlarını daha çevik və rəqabətqabiliyyətli edir. OD-nin multimodal nəqliyyat şəbəkəsi regionun qlobal ticarət zəncirində daha yüksək mövqe tutmasına şərait yaradacaq. Orta Dəhlizin dəmir yolu, avtomobil və dəniz nəqliyyatını birləşdirən multimodal xarakteri, Çin və Avropa arasında dəniz marşrutları ilə 35-45 günə çıxan nəqliyyat müddətlərini 13-21 günə azaltmaqla rəqabət üstünlüyü təklif edir. Bu integrasiya ticarətin səmərəliliyini, çevikliyini və rəqabət qabiliyyətini artırır, regionu qlobal ticarət zəncirində daha qabarıq şəkildə yerləşdirir. [8]

Çətinliklər və Həllər**Çətinliklər:****1. Məhdud infrastruktur tutumu:**

Region ölkələrində bəzi dəmir yolları və limanların buraxılış qabiliyyəti OD boyunca tranzit axınlarını məhdudlaşdırır. Yüklərin daha sürətli və səmərəli daşınması üçün bu şəbəkələrin təkmilləşdirilməsi vacibdir.

2. Ticarət prosedurlarında gecikmələr və tarif maneələri:

Gömrük prosedurlarının mürəkkəbliyi və yüksək tariflər OD boyunca ticarətin xərclərini artırır və proseslərin ləngiməsinə səbəb olur.

3. İqtisadi ixtisaslaşmanın məhdudluğu:

Region ölkələrinin iqtisadiyyatı əsasən xammal ixracına əsaslanır ki, bu da əlavə dəyərli məhsulların istehsalını məhdudlaşdırır. [4]

Həllər:**1. İnfrastrukturun modernizasiyası:**

Xəzər dənizində yeni limanların yaradılması, dəmir yollarının optimallaşdırılması və avtomobil yollarının təkmilləşdirilməsi tranzit xərclərini və vaxtını azaldacaq. [7]

2. Texnoloji innovasiyalar:

Gömrük və nəqliyyat prosedurlarında rəqəmsallaşma və avtomatlaşdırılmış sistemlərin tətbiqi OD boyunca ticarətin sürətini artıracaq. [7]

3. Regional əməkdaşlıq:

OD ölkələri arasında ortaq layihələrin həyata keçirilməsi resursların daha effektiv bölüşdürülməsinə və ticarət əlaqələrinin güclənməsinə töhfə verəcək.

Həqiqətən də, xüsusi proqramlarla Qazaxıstan, Azərbaycan və Gürcüstan 2030-cu ilə qədər ixraclarını təxminən 90 milyon ton artırmaq imkanına sahibdir, lakin bunun yalnız kiçik bir hissəsi OD-nin fəaliyyətə başlaması ilə əlaqədardır. 2021-ci ildən 2030-cu ilə qədər olan dövr üçün üç ölkənin ümumi yük bazasında artımı 90 milyon ton (+44%) ola bilər ki, bunun da 70 milyon tonu Qazaxıstandan ediləcək əlavə ixracın payına düşür. OD-nin fəaliyyəti 2030-cu ilə qədər Qazaxıstanın ixracına 5 milyon ton (+3.3%), Azərbaycanın ixracına 0.3 milyon ton (+0.2%) və Gürcüstanın ixracına 84 min ton (+3.2%) töhfə verir. [9] Ümumiyyətlə, aşağı baza təsiri nəticəsində yüksək nisbi dəyişikliklər olsa da, ən böyük ticarət potensialı imkanları yeni bazarlara ixracın artırılmasında yatır. Bu bazarlar isə hazırda nəqliyyat əlaqələrinin olmaması və bunun nəticəsində yüksək ticarət xərcləri səbəbindən ölkələr üçün demək olar ki, əlçatmazdır, (bu nəqliyyat xərclərindən qismən asılıdır, lakin həmçinin digər məsələlərə - ticarət tarifləri, gömrük və nəzarət prosedurları və s. də aiddir, hansı ki, xüsusi ixrac siyasətləri ilə tənzimləyə bilər).

Cədvəl .*Əmtəə qrupları üzrə ixrac potensialında OD-in rolu [10]*

Əmtəə Qrupu	Əlavə ixrac potensialı	OD-nin rolu və xidmət göstərilən əsas istiqamətlər	Əlavə təkmilləşdirmələr	Əlaqəli iqtisadi siyasətlər
Neft məhsulları	+2,4 milyon ton	Qərbə: sanksiyaya məruz qalmış Rusiya neftini əvəz etmək üçün Avropaya ixrac	1) Xəzər dənizi: gəmilər və əməliyyatlar 2) Xəzər dənizinə yaxınlaşmalar: Beyneu stansiyası, Beyneu - Manqistau sektoru 3) Beyneu - Manqistau sektoru üçün əlavə lokomotivlər	• Neftayırmanın artırılması və kompleksləşdirilməsi. • Daxili tələbatı (aviasiya) təmin etmək və istehsalın intensivləşdirilməsi üçün sinergetik layihələrin həyata keçirilməsi. • Neft və neft məhsullarının ixracından əldə olunan

Ömtə Qrupu	Əlavə ixrac potensialı	OD-nin rolu və xidmət göstərilən əsas istiqamətlər	Əlavə təkmilləşdirmələr	Əlaqəli iqtisadi siyasətlər
				gəlirlərin digər sənayelərin inkişafına yönləndirilməsi.
Metallar	+6 milyon ton (qara metallurgiya)	Qərbə: Türkiyəyə, Çinə, Cənuba (Mərkəzi Asiya)	1) Şimal sektorunun təkmilləşdirilməsi (Dostuk – Moyintidə iş gedir) 2) Almatı keçidinin tikintisi və cənub hissələrinin təkmilləşdirilməsi 3) Xəzər dənizi: gəmilər və əməliyyatlar 4) Xəzər dənizinə yaxınlaşmalar: Beyneu stansiyası, Beyneu - Manqistau sektoru 5) Beyneu - Manqistau hissəsi üçün əlavə lokomotivlər	• Qazaxıstanın infrastruktur və sənayesinin inkişafı üçün yüksək əlavə dəyərli metallurgiya istehsalatının yaradılması: borular, relslər, gəmi təmiri üçün vulkanlaşdırılmış metal məhsulları və s. • Xarici istehsalın geri qaytarılması. • Yaşıl enerji istehsalının inkişafı.
Kənd təsərrüfatı məhsulları	+4,5 milyon ton - taxıl +2,5 milyon ton - digər kənd təsərrüfatı məhsulları	Qərbə, Cənuba (Orta Şərq, Afrika, Asiya dəniz yolu ilə)	1) Xəzər dənizinə yaxınlaşmalar: Beyneu stansiyası, Beyneu - Manqistau sektoru 2) Beyneu - Manqistau hissəsi üçün əlavə lokomotivlər 3) Aris - Saksaul sektorunun inkişafı 4) OD boyunca xüsusi birləşdirici aqro-habların inkişafı	• Gübrə istehsalı ilə əlaqələndirmə. • Müasir aqroteknologiyaların (o cümlədən damla suvarma) tətbiqi. • Qlobal ərzaq təhlükəsizliyi proqramlarında iştirak edərək, üçüncü ölkələr vasitəsilə tranzitin təmin edilməsi.

Nəticə və Gələcək Perspektivlər

OD yalnız Avrasiyada ticarət əlaqələrinin inkişafını deyil, həm də regional iqtisadi integrasiyanın dərinləşməsinə təşviq edəcək strateji bir layihədir. Region ölkələrinin iqtisadi strategiyaları yüksək əlavə dəyərli məhsulların istehsalı və texnologiya əsaslı həllərin tətbiqinə yönəlməlidir.

• Əsas logistika mərkəzlərinin inkişafı:

Almatı, Ələt və Poti kimi şəhərlərin logistika mərkəzlərinə çevrilməsi regional ticarət əlaqələrini gücləndirəcək və OD-ni qlobal ticarət axınlarının əsas platformalarından birinə çevirəcək.

• İnsan kapitalına sərmayə:

Region ölkələrinin iqtisadiyyatlarını daha da gücləndirmək üçün innovasiya əsaslı insan resurslarının inkişaf etdirilməsi vacibdir. Təhsilin və peşə ixtisaslaşmasının təkmilləşdirilməsi OD ölkələrinin iqtisadi kompleksliyini artıracaq.

• Qlobal ticarətdə strateji rol:

OD, Avropa və Asiya arasındakı əlaqələrin əsas hissəsi kimi, region ölkələrinin qlobal ticarət zəncirində daha yüksək mövqelər əldə etməsinə təmin edəcək. Bu perspektiv yalnız iqtisadi artımı deyil, həm də regional sabitliyi dəstəkləyəcək.

Uzunmüddətli perspektivdə OD ölkələri iqtisadiyyatlarının rəqabət qabiliyyətini artıraraq Avrasiya məkanının iqtisadi dinamikasına daha böyük töhfə verəcək və qlobal iqtisadi arenada güclü oyunçu kimi çıxış edəcəklər.

Ədəbiyyat

- [1]. Dünya Bankı. Middle Corridor through Central Asia, Caucasus Can Boost Trade, Connectivity and Supply Chain Resilience, Says New Report. 27 noyabr 2023 (Elektron resurs: <https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2023/11/27/middle-corridor-through-central-asia-caucasus-can-boost-trade-connectivity-and-supply-chain-resilience>)
- [2]. Reuters. Metals-rich Kazakhstan seeks niche in battery supply chain. 16 sentyabr 2024 (elektron resurs: <https://www.reuters.com/markets/commodities/metals-rich-kazakhstan-seeks-niche-battery-supply-chain-2024-09-13/>)
- [3]. Bloomberg Media. Georgia and the Middle Corridor That's Speeding up Global Trade. 7 iyun 2023. (elektron resurs: <https://sponsored.bloomberg.com/quicksight/georgia-and-the-middle-corridor-that-s-speeding-up-global-trade>)
- [4]. Dünya Bankı (2023). "Middle Trade and Transport Corridor: Policies and Investments to Triple Freight Volumes and Halve Travel Time by 2030. S. 57-60. Vaşinqton, DC.
- [5]. Geopolitical Monitor. Middle Corridor Looks to Insulate Global Supply Chains from Geopolitical Risk. 12 dekabr 2024. (elektron resurs: <https://www.geopoliticalmonitor.com/middle-corridor-looks-to-insulate-global-supply-chains-from-geopolitical-risk/>)
- [6]. OECD (2023). Realising the Potential of Middle Corridor, səh. 67-68. OECD Publishing, Paris. <https://doi.org/10.1787/635ad854-en>
- [7]. APM Terminals: APM Terminals Poti is ready to make a significant investment and commence the expansion project. 12 mart 2024 (elektron resurs: <https://www.apmterminals.com/en/poti/our-port/news/2024/240312-apm-terminals-poti-significant-investment-and-commence-the-expansion-project>)
- [8]. German Economic Teams. Challenges and opportunities of the Middle Corridor. 21 noyabr 2022. (elektron resurs: <https://www.german-economic-team.com/en/newsletter/challenges-and-opportunities-of-the-middle-corridor/>)
- [9]. Astana Times. President Tokayev Outlines Priorities for Central Asia and EU Cooperation. 2 iyun 2023 (elektron resurs: <https://astanatimes.com/2023/06/president-tokayev-outlines-priorities-for-central-asia-and-eu-cooperation/>)
- [10]. Dünya Bankı (2023). "Middle Trade and Transport Corridor: Policies and Investments to Triple Freight Volumes and Halve Travel Time by 2030. Səh. 35. Vaşinqton, DC.

Summary

The Potential of Agglomeration Economies along the Middle Corridor

Aghalarlı A.N.

Keywords: *Middle Corridor, Azerbaijan, Kazakhstan, Georgia, logistics clusters, economic diversification, transport infrastructure*

This article examines the potential of agglomeration economies along the Middle Corridor (Trans-Caspian International Transport Route), the opportunities for the region's countries in terms of long-term economic growth and diversification goals. Kazakhstan, Azerbaijan, and Georgia can take significant steps, in particular, to improve logistics clusters and expand their export portfolios. The co-centralization of logistics and industrial activities will contribute to the implementation of innovative solutions and cost reduction. At the same time, increasing access to new markets and expanding infrastructure projects along the OD will ensure increased economic competitiveness in the region.

Резюме

Потенциал агломерационной экономики вдоль Среднего коридора

Агаларлы А.Н.

Ключевые слова: *средний коридор, Азербайджан, Казахстан, Грузия, логистические кластеры, экономическая диверсификация, транспортная инфраструктура*

В данной статье рассматривается потенциал агломерационных экономик вдоль Среднего коридора (Транскаспийский международный транспортный маршрут), возможности для стран региона с точки зрения долгосрочного экономического роста и целей диверсификации. Казахстан, Азербайджан и Грузия могут предпринять значительные шаги, в частности, для улучшения логистических кластеров и расширения своих экспортных портфелей. Совместная централизация логистической и промышленной деятельности будет способствовать внедрению инновационных решений и снижению затрат. В то же время расширение доступа к новым рынкам и расширение инфраструктурных проектов вдоль ОД обеспечит повышение экономической конкурентоспособности в регионе.

UOT 331.024.5

DOI 10.54758/16801245_2025_21_2_81

İnsan kapitalının idarə edilməsinin səmərəliliyinin artırılması və Azərbaycan iqtisadiyyatına təsiri

Məmmədova Elnarə Şəmsi qızı [ORCID](#)

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan, i.f.d., baş müəllim
elnara.mammadova1@sdu.edu.az

MƏQALƏ HAQQINDA MƏLUMAT	XÜLASƏ
Məqalənin tarixçəsi Daxilolma tarixi: 10.02.2025 Düzəliş tarixi: 03.03.2025 Qəbul olunma tarixi: 28.04.2025	<i>İnsan kapitalı müasir iqtisadiyyatın sosial-iqtisadi inkişafını müəyyən edən əsas amillərdən biridir. Qloballaşma və texnoloji inkişaf onun səmərəliliyinin artırılmasını zəruri edir. Strateji yanaşmalar və innovasiyalar insan kapitalının idarə edilməsində mühüm rol oynayır. Azərbaycan bu sahədə təhsil və rəqəmsal bacarıqların inkişafına xüsusi önəm vermiş, innovasiyalara investisiya və idarəetmə modellərinin təkmilləşdirilməsini vacib hesab etmişdir</i>
Açar sözlər: insan kapitalı, iqtisadi səmərəlilik, innovasiya, idarəetmə, qloballaşma, təhsil, iqtisadi artım	

İnsan kapitalı iqtisadiyyatda əsas hərəkətverici güvvələrdən biri olub, işçi qüvvəsinin bilik, bacarıq və təcrübəsinin iqtisadi artımda rolunu vurğulayır. XXI əsrdə insan kapitalının idarə olunmasında strateji yanaşmaların rolu artmışdır. Bilik iqtisadiyyatının əsas prinsiplərindən biri kimi insan resurslarına qoyulan investisiyalar uzun müddətdə ölkələrin sosial rifahına təsir edir. İnsan kapitalı, sadəcə təhsil və təcrübə ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda, bir insanın əqli və fiziki sağlamlığı, sosial və mədəni mühitlə əlaqələri də bu kapitalın bir hissəsidir.

Sənaye inqilabı ilə bərabər, insan kapitalının əhəmiyyəti daha da artdı. Yeni texnologiyalar və istehsal metodları, təhsilli və bacarıqlı işçiləri daha çox tələb etməyə başladı. Bu dövrün xüsusiyyəti, daha çox texniki bacarıqları olan və yeni iş sahələrinə uyğunlaşa bilən insanların ön plana çıxmasıdır.

XX əsrin ortalarından etibarən, informasiya texnologiyalarının inkişafı və qloballaşma, insan kapitalının əhəmiyyətini daha da artırdı. Bu dövrdə, yalnız texniki biliklər deyil, eyni zamanda idarəetmə bacarıqları, liderlik, yenilikçilik və sosial bacarıqlar da yüksək qiymətləndirilir. İqtisadiyyatın qlobal səviyyədə interqrasiyası, işçilərin beynəlxalq bazarlarda rəqabət etmək üçün daha geniş biliklərə malik olmalarını tələb edir. (Goldin, C. 2021).

Yüksək səviyyəli insan kapitalı iqtisadi artımın əsas amillərindən biridir. Təhsilli və bacarıqlı işçilər daha məhsuldar işləyərək, ümumi daxili məhsulun (ÜDM) artmasına töhfə verirlər. Bundan əlavə, innovasiyaların yaradılması və tətbiqi üçün zəruri olan bilik və bacarıqlar insan kapitalının tərkib hissəsidir. İnnovativ iqtisadiyyatın inkişafı üçün insan kapitalının gücləndirilməsi vacibdir. Bu səbəbdən, ölkələr insan kapitalına investisiya etməklə iqtisadi artımı və rəqabət qabiliyyətini artırır.

Davamlı inkişafın təmin edilməsi üçün insan kapitalının rolu əvəzsizdir. İnsan kapitalına yatırılan investisiyalar gələcək nəsillərin rifahını təmin edərək, uzunmüddətli iqtisadi və sosial sabitliyə zəmin yaradır. Bu baxımdan, insan kapitalının inkişafı davamlı inkişaf strategiyalarının mərkəzində dayanmalıdır.

İnsan kapitalının əhəmiyyəti və tarixi inkişafı yalnız global səviyyədə deyil, həm də Azərbaycanda mühüm bir yer tutur. Azərbaycanın iqtisadi inkişafı və sosial rifahı, böyük ölçüdə insan kapitalının keyfiyyətindən asılıdır. Bu yazıda, insan kapitalının Azərbaycan iqtisadiyyatında necə inkişaf etdiyini və onun ölkənin gələcək inkişafına təsirini araşdıracağıq.

Azərbaycan, müstəqillik əldə etdikdən sonra, iqtisadiyyatını şaxələndirmək və inkişaf etdirmək məqsədilə müxtəlif sahələrə investisiyalar qoymuşdur. Bu prosesdə insan kapitalı mühüm rol oynayır, çünki hər bir inkişafın əsasında bilik və bacarıqlı işçi qüvvəsi dayanır. Xüsusilə, neft və qaz sektorundan asılı olan iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, digər sahələrdə də təhsil və bacarıqların artırılmasını tələb edir.

İnsan kapitalının idarə edilməsinin səmərəliliyi, təşkilatların və cəmiyyətlərin inkişafında mühüm rol oynayır. Bu prosesin effektiv həyata keçirilməsi üçün bir sıra əsas prinsiplər mövcuddur.

Effektiv idarəetmənin əsas prinsipləri

Effektiv idarəetmə, insan kapitalının səmərəli istifadəsini təmin etmək üçün bir neçə əsas prinsipə əsaslanır. Bunlar arasında strateji planlaşdırma, işçi qüvvəsinin düzgün seçimi və yerləşdirilməsi, davamlı təlim və inkişaf proqramlarının tətbiqi, ədalətli qiymətləndirmə və mükafatlandırma sistemlərinin qurulması, həmçinin açıq və şəffaf ünsiyyət kanallarının yaradılması daxildir. Bu prinsiplərin tətbiqi, işçilərin motivasiyasını artırır və onların potensialını tam şəkildə reallaşdırmasına şərait yaradır. Nəticədə, təşkilatın ümumi məhsuldarlığı və rəqabət qabiliyyəti yüksəlir. Beləliklə, effektiv idarəetmə prinsipləri insan kapitalının optimal istifadəsini təmin edir.

İnsan kapitalının səmərəli idarə edilməsi, əmək bazarının inkişafında mühüm rol oynayır. İşçilərin motivasiyasını artırmaq üçün ədalətli kompensasiya sistemləri, karyera inkişafı imkanları və iş şəraitinin yaxşılaşdırılması kimi tədbirlər həyata keçirilməlidir. Bununla yanaşı, əmək bazarının tələblərinə uyğun olaraq təhsil və təlim proqramlarının yenilənməsi vacibdir. Bu yanaşma, işçi qüvvəsinin rəqabət qabiliyyətini artırır və iqtisadi inkişafı dəstəkləyir. Nəticədə, insan kapitalının effektiv idarə edilməsi, həm fərdi, həm də ümumi iqtisadi rifaha töhfə verir.

İnsan kapitalının inkişafı iqtisadiyyatın müxtəlif aspektlərinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Aşağıda bu təsirlərin bəzi əsas istiqamətləri təqdim olunur:

ÜDM və əmək məhsuldarlığına təsiri

İnsan kapitalının inkişafı ümumi daxili məhsulun (ÜDM) artımına və əmək məhsuldarlığının yüksəlməsinə birbaşa təsir edir. Təhsilli və bacarıqlı işçilər daha səmərəli işləyərək, istehsal proseslərinin optimallaşdırılmasına və innovativ texnologiyaların tətbiqinə töhfə verirlər. Bu isə məhsul və xidmətlərin keyfiyyətinin və həcmnin artmasına səbəb olur. Nəticədə, iqtisadiyyatın ümumi məhsuldarlığı artır və ÜDM yüksəlir.

İnsan kapitalının inkişafı sosial rifahın yüksəlməsinə və gəlir bərabərsizliyinin azalmasına kömək edir. Təhsil və peşə hazırlığı imkanlarına bərabər çıxış, fərdlərin əmək bazarında daha yaxşı mövqelər tutmasına şərait yaradır. Bu da onların gəlirlərinin artmasına və həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə səbəb olur. Eyni zamanda, əhəlinin müxtəlif təbəqələri arasında gəlir fərqlərinin azalmasına gətirib çıxarır. Beləliklə, insan kapitalına yatırılan investisiyalar sosial ədalətin təmin edilməsində mühüm rol oynayır.

İnsan kapitalının inkişafı ölkənin rəqabət qabiliyyətinin və innovasiya potensialının gücləndirilməsinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Yüksək ixtisaslı və yaradıcı işçi qüvvəsi yeni məhsul və xidmətlərin yaradılmasına, eləcə də mövcud proseslərin təkmilləşdirilməsinə şərait yaradır. Bu isə ölkənin global bazarlarda rəqabət üstünlüyü qazanmasına və iqtisadiyyatın davamlı inkişafına töhfə verir.

Son illərdə, ölkə hökuməti təhsil sahəsində ciddi islahatlar həyata keçirərək, yüksək keyfiyyətli işçi qüvvəsinin yetişdirilməsinə diqqət yetirir. Təhsil sistemi, xüsusən də ali təhsil,

müxtəlif beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmağa çalışılır. Bu, Azərbaycan gənclərinin global bazarlarda rəqabət etmə bacarığını artırır və iqtisadiyyatın daha dayanıqlı olmasına kömək edir.

Bundan əlavə, yüksək keyfiyyətli işçi qüvvəsi daha çox innovasiya və texnoloji inkişaf gətirir. İnsan kapitalı, eləcə də işçilərin motivasiyası və kreativliyi, yeni məhsulların yaradılmasında və yeni bazarların açılmasında mühüm rol oynayır. Bu, iqtisadiyyatda rəqabət qabiliyyətini artırır və ölkənin beynəlxalq iqtisadi bazarda mövqeyini gücləndirir. (Acemoglu, D., & Autor, D. 2022).

İnsan kapitalı iqtisadiyyata bir neçə əsas yolla təsir edir:

1.İşçi qüvvəsinin məhsuldarlığı: Yüksək təhsil səviyyəsi və ixtisaslaşmış bacarıqlara sahib işçilər daha məhsuldar və innovativ olurlar. Təhsilli işçilər daha mürəkkəb və yüksək qiymətli işləri yerinə yetirə bilirlər ki, bu da ölkənin ümumi iqtisadi məhsuldarlığını artırır.

2.İnnovasiya və texnoloji inkişaf: İnsan kapitalı yalnız iqtisadi artıma deyil, həm də innovasiyaların yaranmasına şərait yaradır. Yüksək təhsil alan və müxtəlif sahələrdə bacarıqlara sahib insanlar yeni texnologiyalar yaradır və sənaye sahələrində yeni üsullar tətbiq edirlər.

3.İşgücü bazarının inkişafı: Təhsil və bacarıqların yüksək səviyyəyə çatdırılması işçilərin əmək bazarına inteqrasiyasını asanlaşdırır və iqtisadiyyatda struktur dəyişikliklərinə uyumlarını təmin edir.

4.İqtisadi inkişaf: İnsan kapitalı iqtisadi inkişafı ilə sıx əlaqəlidir. Yüksək təhsil, sağlamlıq və sosial bacarıqların inkişafı, ölkənin ümumi istehsal gücünü artırır və beynəlxalq səviyyədə rəqabət qabiliyyətini yüksəldir.

Son illərdə Azərbaycan insan kapitalının inkişafı sahəsində əhəmiyyətli irəliləyişlər əldə etmişdir. Ölkədə təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsi, peşə hazırlığı və ixtisasartırma proqramlarının genişləndirilməsi istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır. Bununla yanaşı, rəqəmsal iqtisadiyyatın və texnologiyaların inkişafı üçün əlverişli infrastrukturun formalaşdırılması istiqamətində fəal iş aparılır.

Dövlət strategiyaları və proqramları

Azərbaycan Respublikası insan kapitalının inkişafını prioritet istiqamətlərdən biri kimi müəyyən etmişdir. Bu məqsədlə "Azərbaycan Respublikasının 2022–2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası" təsdiq edilmişdir.

Həmçinin, təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası çərçivəsində təhsil sisteminin modernləşdirilməsi və keyfiyyətinin artırılması istiqamətində islahatlar həyata keçirilir.

İnsan kapitalının inkişafı sahəsində əldə olunan nailiyyətlərlə yanaşı, bəzi çağırışlar da mövcuddur. Bunlar arasında regionlar arasında inkişaf fərqlərinin azaldılması, təhsil və peşə hazırlığı sisteminin əmək bazarının tələblərinə uyğunlaşdırılması və innovativ düşüncənin təşviqi kimi məsələlər yer alır.

Azərbaycan, müstəqillik əldə etdikdən sonra insan kapitalını inkişaf etdirmək üçün müxtəlif islahatlar həyata keçirmişdir. Lakin, hələ də bəzi sahələrdə təkmilləşdirmələrə ehtiyac vardır. Təhsil sektorunun inkişafı, işçi qüvvəsinin məhsuldarlığını artırmaq və sağlamlıq xidmətlərinin təkmilləşdirilməsi Azərbaycan iqtisadiyyatının gələcəyinə müsbət təsir göstərə bilər.

Azərbaycan 2020-ci ildən etibarən rəqəmsal bacarıqların artırılması məqsədilə müxtəlif dövlət və özəl sektor təlim proqramları həyata keçirmişdir. Bu yanaşma əmək bazarının tələblərinə uyğun ixtisaslı kadrların hazırlanmasını təmin edir. Rəqəmsal dövrün tələblərinə uyğun olaraq, təhsil və təlim sistemində aparılan islahatlar, innovativ yanaşmalar və texnologiyanın tətbiqi insan kapitalının səmərəliliyini artırmağa xidmət edir.

İnsan kapitalının idarə edilməsi yalnız təhsil və təlim proqramları ilə məhdudlaşmır; həmçinin dövlət siyasətləri və təşəbbüsləri bu sahədə mühüm rol oynayır. Dövlət, xüsusilə təhsil sektoruna investisiyalar və texnoloji inkişafı təşviq edən siyasətlər vasitəsilə insan kapitalının səmərəliliyini artırmağa kömək edə bilər.

Təhsil və təlimin genişləndirilməsi: Dövlət və özəl sektor birgə işçi inkişafı strategiyaları tətbiq etməli və təhsil sahəsində əhəmiyyətli islahatlar aparmalıdır. Təhsil proqramlarının müasir tələblərə uyğunlaşdırılması, həmçinin xarici təcrübə və innovasiyaların tətbiqi önəmlidir.

❖ **İnnovasiya və startap ekosisteminin dəstəklənməsi:** Startap ekosisteminin dəstəklənməsi və innovativ sahibkarlığın inkişafı insan kapitalının səmərəliliyinin artırılmasına əhəmiyyətli töhfə verə bilər. Azərbaycanda bu sahədə atılacaq addımlar, yerli iqtisadiyyatın inkişafına və işçi qüvvəsinin müasir tələblərə uyğunlaşdırılmasına kömək edə bilər. (Həsənov, R. 2022)

Gələcək tədqiqat istiqamətləri

- **Rəqəmsal bacarıqların inkişafı:** Rəqəmsal iqtisadiyyatın tələblərinə uyğun insan kapitalının formalaşdırılması üçün rəqəmsal bacarıqların inkişaf etdirilməsi sahəsində tədqiqatlar aparılmalıdır.

- **İnsan kapitalının regional inkişafı:** Ölkənin müxtəlif regionlarında insan kapitalının inkişaf səviyyəsinin təhlili və regional fərqliliklərin aradan qaldırılması üçün strategiyaların hazırlanması vacibdir.

- **İnsan kapitalının idarə edilməsində texnologiyaların rolu:** Yeni texnologiyaların insan kapitalının idarə edilməsinə təsiri və bu sahədə innovativ həllərin tətbiqi üzrə tədqiqatlar aparılmalıdır.

- **Sosial kapital və insan kapitalının qarşılıqlı əlaqəsi:** Sosial şəbəkələrin və əlaqələrin insan kapitalının inkişafına təsiri və bu qarşılıqlı əlaqənin iqtisadi və sosial nəticələri öyrənilməlidir. (Məmmədov, A. 2021).

Bu tövsiyələr və tədqiqat istiqamətləri insan kapitalının səmərəli idarə edilməsinə və cəmiyyətin davamlı inkişafına töhfə verə bilər.

Azərbaycanın insan kapitalının idarə edilməsi sahəsində 2020-2024-cü illər ərzində əldə etdiyi nailiyyətləri və dəyişiklikləri müqayisəli aşağıdakı kimidir:

İllər	Əsas Nailiyyətlər və Dəyişikliklər	
2020	Təhsil və Peşə Hazırlığı	Təhsil müəssisələrinin maddi-texniki bazasının gücləndirilməsi və peşə təhsili proqramlarının yenilənməsi istiqamətində addımlar atıldı.
2021	Rəqəmsal Bacarıqların İnkişafı	Rəqəmsal bacarıqların artırılması üçün müxtəlif təlim proqramları və təşəbbüslər həyata keçirildi.
2022	İnnovasiya və Startapların Dəstəklənməsi	Gənc mütəxəssislərin innovativ layihələrinin dəstəklənməsi məqsədilə qrant proqramları və startap inkubatorları yaradıldı.
2023	Sosial Müdafiə və Sağlamlıq	İşçilərin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi və sağlamlıq proqramlarının tətbiqi sahəsində islahatlar aparıldı.

Bu cədvəl, 2020-2024-cü illər ərzində Azərbaycanın insan kapitalının idarə edilməsi sahəsində atdığı əsas addımları və əldə etdiyi nailiyyətləri ümumiləşdirir.

2025-ci ildə təhsil xərclərinin ÜDM-də payı isə 3.8 faiz, dövlət büdcəsi xərclərinin tərkibində payı isə 12% təşkil edəcək. 2025-ci ilin dövlət büdcəsində təhsil bölməsi üzrə 4.94 milyard manat vəsait nəzərdə tutulub. Bu, ötən ilin təsdiq edilmiş təhsil büdcəsi ilə müqayisədə təxminən 8.5% artım deməkdir. (Quliyev T.Ə. 2013)

Ali təhsil müəssisələrimizin beynəlxalq reytinglərdə mövqeləri yaxşılaşmaqdadır. Azərbaycan ali təhsil müəssisələrinin beynəlxalq reytinglərdə təmsil olunması onların global

rəqabətə davamlılığını artırır və beynəlxalq nüfuz göstəricilərinin yaxşılaşdırılmasına xidmət edir. COP29 çərçivəsində Bakıda dünyanın ən nüfuzlu reyting cədvəllərindən biri olan “QS” 2025-ci ilin nəticələri elan edilib. Ümumi dünya reytingində bir universitetimiz (Bakı Dövlət Universiteti) ilk 1000-də, iki universitetimiz (ADNSU və UNEC) isə 1200-də yer alıb. İlk dəfə Azərbaycanın 7 ali təhsil müəssisəsi “QS Dünyanın ən yaxşı universitetlərinin reytingi: Dayanıqlılıq 2025”ə daxil olub.

Xarici universitetlərlə ölkəmizin elmi-tədqiqat institutları arasında birgə layihələr, professor-müəllim heyətinin mübadilə proqramları, elmi seminarlar təşkil olunur. Elmi tədqiqatçılar üçün nüfuzlu beynəlxalq elmmetrik bazalar olan “Web of Science” (Clarivate) və “Scopus”dan (Elsevier) effektiv istifadəyə dair təlimlər təşkil edilir. Məqsəd elmmetrik bazalardan istifadəyə dair bilik və bacarıqların, səriştələrin artırılmasıdır. Elm və ali təhsil müəssisələrində çalışan tədqiqatçılar üçün “Web of Science” (WoS), “Scopus” və “ScienceDirect” elmmetrik bazalardan istifadəyə dair təlimlər keçirilib. 100-dən çox elm və ali təhsil müəssisəsinin “Web of Science” (WoS) və “Scopus” bazalarına çıxışı təmin edilib.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, insan kapitalının idarə edilməsi iqtisadiyyatın inkişafında həlledici rol oynayır. Bununla yanaşı, onun səmərəliliyinin artırılması üçün mütəmadi strategiyaların hazırlanması və tətbiqi tələb olunur. Həmçinin, bu yanaşmalar Azərbaycanın iqtisadi inkişafına və beynəlxalq səviyyədə rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına müsbət təsir göstərəcəkdir.

Məqaləni araşdırarkən bir neçə hazırladığım təkliflər planı da həyata keçirilməsi fikrimcə daha məqsədə uyğun olardı.

1. Təhsil sahəsinə investisiyaların artırılması;
2. Davamlı peşə inkişaf proqramlarının genişləndirilməsi;
3. Süni intellekt və avtomatlaşdırma texnologiyalarının insan kapitalı siyasətinə daxil edilməsi;
4. Beynəlxalq təcrübəyə uyğun yeni idarəetmə modellərinin qəbul edilməsi.

Ədəbiyyat

- [1]. Quliyev, T.Ə. İnsan resurslarının idarə edilməsi / T.Ə.Quliyev, –Bakı: Nağıl evi, –2013, –828 s.
- [2]. Məmmədov, A. İnsan Kapitalı və Rəqabətqabiliyyətlilik / A.Məmmədov, – Bakı: Elm, –2021.
- [3]. Həsənov, R. Azərbaycanın Davamlı İnkişaf Strategiyasında İnsan Kapitalının Rolu. –2022.
- [4]. Becker, G. S. Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis / University of Chicago Press. –2020
- [5]. Goldin, C. Career & Family: Women’s Century-Long Journey Toward Equity / Princeton University Press. –2021.
- [6]. Acemoglu, D., & Autor, D. Skills, Tasks, and Technologies: Implications for Employment and Earnings / MIT Press. –2022.

Summary

Increasing the efficiency of human capital management and impact on the economy of azerbaijan Mammadova E.Sh.

Keywords: *human capital, economic efficiency, innovation, management, globalization, education, economic growth*

Human capital is one of the main factors determining the socio-economic development of a modern economy. Globalization and technological development necessitate increasing its efficiency. Strategic approaches and innovations play an important role in human capital management. Azerbaijan has attached special importance to the development of education and digital skills in this area, and has considered it important to invest in innovations and improve management models.

Резюме

**Повышение эффективности управления человеческим капиталом и влияние на экономику азербайджана
*Мамедова Э.Ш.***

Ключевые слова: *человеческий капитал, экономическая эффективность, инновации, управление, глобализация, образование, экономический рост*

Человеческий капитал является одним из основных факторов, определяющих социально-экономическое развитие современной экономики. Глобализация и развитие технологий обуславливают необходимость повышения ее эффективности. Стратегические подходы и инновации играют важную роль в управлении человеческим капиталом. Азербайджан уделяет особое внимание развитию образования и цифровых навыков в этой области, а также считает важным инвестировать в инновации и совершенствовать модели управления.

İqtisadi inama mədəni təsirlər: Azərbaycan nümunəsi

Cəbrayilov Fehruz Nizami oğlu [ORCID](#)

İqtisadiyyat İnstitutu, Bakı, Azərbaycan, doktorant
fehruzjabrayilov@gmail.com

MƏQALƏ HAQQINDA MƏLUMAT	XÜLASƏ
Məqalənin tarixçəsi Daxilolma tarixi: 12.03.2025 Düzəliş tarixi: 30.04.2025 Qəbul olunma tarixi: 05.06.2025	<i>İqtisadi etimad işgüzar əməkdaşlıq üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir və iqtisadi münasibətlərin davamlı əsasda yaradılması üçün əməliyyat xərclərini mütləq minimuma endirir. Bu etibarın kökləri çox mədəni dəyərlər, sosial normalar və tarixi ənənələrdir. Bu sətdən sonra məqalə Azərbaycanın İpək Yolu keçmişi, sovet irsi və müasir transformasiya kontekstində iqtisadi etimadın mədəni fonlarına müraciət edir. Tədqiqat kollektivist dəyərlərin, şəxsiyyətlərarası münasibətlərin, namus və qohumluq kimi ənənəvi anlayışların inamın formalaşmasında rolunu vurğulayır. Birləşmiş Ştatlar və Qərbi Avropa ölkələri kimi fərdiyyətçi cəmiyyətlərlə belə müqayisə münasibət və institusional etimad fərqlərini vurğulayır. Bundan əlavə, tədqiqat Azərbaycanın etimad dinamikasında din, dünyəvilik və idarəçiliyin rolunu araşdırır. Mədəni etimad şəbəkələrinin işgüzar münasibətlərdə öz üstünlükləri olsa da, inklüzivlik və şəffaflıq baxımından çatışmazlıqları da var. Məqalə Azərbaycanda daha açıq və dayanıqlı iqtisadi mühit məqsədinə doğru mədəni ənənələrin müasir institusional çərçivələrlə tarazlaşdırılmasının mümkün yollarının müzakirəsi ilə yekunlaşır</i>
Açar sözlər: iqtisadi inam, biznes əməkdaşlığı, mədəni dəyərlər, Azərbaycan, kollektivist dəyərlər, şəxsi əlaqələr, şəffaflıq	

Giriş

İqtisadi inam biznes münasibətlərinin quruluşunda dayanır; əməkdaşlıq üçün zəmin yaradır, əməliyyat xərclərini azaldır və uzunmüddətli tərəfdaşlıqlara imkan verir. Lakin, bu yalnız iqtisadi deyil, eyni zamanda mədəni normalar, dəyərlər və sosial təcrübələrə dərin şəkildə bağlı olan bir anlayışdır. Azərbaycanın Şərqi Avropa və Qərbi Asiya arasında yerləşməsi, mədəni amillərin biznes və iqtisadi münasibətlərdə inamın formalaşmasına necə təsir etdiyini anlamaq üçün maraqlı bir nümunə təqdim edir. Məqalə, Azərbaycanın iqtisadi inamının mədəni əsaslarına nəzərdən keçirir və bunu bir-birindən mədəni cəhətdən fərqlənən dünyadakı aparıcı ölkələrlə müqayisə edir. Son tədqiqatlara əsaslanaraq, məqalə mədəni irs, sosial normalar və iqtisadi davranışın etibar dinamikalarını necə qarşılıqlı şəkildə formalaşdırdığını araşdırır.

Azərbaycanın İnama Yönlük Mədəni Əsası

Azərbaycanın mədəni mənzərəsi, İpək Yolu boyunca tarixi mövqeyi, Sovet irsi və müstəqil, neftlə zəngin ölkə kimi indiki vəziyyəti ilə formalaşmışdır. Şəxsi və ailə əlaqələri, Azərbaycanın kollektivist cəmiyyətində ənənəvi olaraq etibarın əsas dayaq nöqtəsi olmuşdur. Bu, Hofstede'nin mədəni ölçülər nəzəriyyəsi ilə uyğun gəlir və Azərbaycanı yüksək kontekstli mədəniyyət kimi xarakterizə edir; burada əlaqələr və dolayısı anlaşımlar biznes qarşılıqlı təsirlərində mərkəzi rol oynayır (Hofstede, 2011). Əliyev (2019) bildirir ki, azərbaycanlı sahibkarlar prosedur etibarından daha çox, əlaqələrə dayalı etibara güvənir.

Müqayisəli Təhlil: Azərbaycan və Fərdi Cəmiyyətlər

Fərdi cəmiyyətlərdə etibarın hüquqi çərçivələr və ya rəsmi razılaşmalar vasitəsilə təsis edilmiş üsulları ilə müqayisədə, Azərbaycanın kollektivist yanaşması ABŞ və Qərbi Avropada

tətbiq olunan yanaşmalardan fərqlənir. Əslində, Fukuyama (2014) tərəfindən təqdim edilən araşdırmaya görə, Qərbdə yüksək inam səviyyəsinə malik cəmiyyətlər şəxsiyyətsiz etibara güvənir və iqtisadi əlaqələr şəffaf qaydalarla tənzimlənir. Məsələn, ABŞ-da biznes tərəfdaşlıqları adətən peşəkar ixtisaslar və institusional zamanətlərə əsaslanır ki, bu da daha çox fərdi və müstəqil mədəniyyəti əks etdirir.

Bu fərq mühüm nəticələrə malikdir. Azərbaycanda şəxsi əlaqələrə güvənmək qrup daxilində inam yaradır, lakin xaricilərə etibar etməyi çətinləşdirə bilər. Bu, kollektivist cəmiyyətlərə xas olan və xarici investorlar və ya beynəlxalq tərəfdaşlarla iqtisadi əməkdaşlığı məhdudlaşdırma biləcək xüsusi inam kimi tanınır (Welter, 2012). Digər tərəfdən, fərdi cəmiyyətlərdə ümumiləşdirilmiş inam daha geniş iqtisadi əlaqələrə imkan verir, lakin kollektivist mühitlərlə müqayisədə şəxsi əlaqələrin dərinliyindən məhrumdur.

Dinin və Ənənənin Rolu

Din, Azərbaycanda iqtisadi inama daha da təsir göstərir. Əsasən müsəlman olan ölkədə, İslam dəyərləri – dürüstlük, səmimiyyət və qarşılıqlı hörmət – biznesdə etik davranışa dair dərin kök salmış mədəni gözləntilərdir. Sekulyar dəyərlər də bu ənənəvi təcrübələrlə paralel şəkildə salam (irəli ödəniş razılaşması) kimi tətbiqlər də mövcuddur, burada köhnə və yeni yanaşmalar etibar qurulmasına yönəlmiş şəkildə birləşir. Müqayisəli tədqiqatlar göstərir ki, dini və ənənəvi dəyərlər, kontekstdən asılı olaraq, iqtisadi inamı ya gücləndirə, ya da maneə ola bilər. Məsələn, Səudiyyə Ərəbistanında İslam prinsipləri müsəlman icması daxilində etibarlı möhkəmləndirir, lakin mədəniyyətlərarası biznes qarşılıqlı təsirlərində çətinliklər yarada bilər (Ali & Al-Aali, 2015). Azərbaycanda isə İslam dəyərlərinin sekulyar biznes normaları ilə inteqrasiyası daha uyğunlaşan bir inam qurma çərçivəsi yaradıb və ölkəyə həm müsəlman əksəriyyətli, həm də Qərb iqtisadiyyatları ilə effektiv şəkildə əlaqə qurmağa imkan vermişdir.

Çətinliklər və Fərsətlər

Azərbaycan hökuməti ölkəni beynəlxalq biznes standartlarına uyğunlaşdırmaq üçün bir sıra institusional islahatlar həyata keçirir. Şübhəsiz ki, Azərbaycan İnvestisiya Holdinginin yaradılması və elektron hökumət sistemlərinin tətbiqi kimi bəzi təşəbbüslər iqtisadi əməliyyatların şəffaflığını və etibarını artırmaq istəklərini göstərir. Bütün bu amillər birləşərək Azərbaycanı mədəniyyət və iqtisadi inam arasındakı qarşılıqlı təsiri öyrənmək üçün çox maraqlı bir nümunə halına gətirir.

Nəticə

Azərbaycanda iqtisadi inam mədəni normalar, dəyərlər və ənənələr tərəfindən dərin şəkildə təsirlənir. Ölkənin kollektivist mədəniyyəti, güclü şəxsi əlaqələri və dini və sekulyar təcrübələrin qarışığı biznes və iqtisadi münasibətlərdə inamın qurulmasına çox fərqli bir yanaşma yaradır. Bu yanaşmanın öz güclü tərəfləri olsa da, eyni zamanda diqqətlə yanaşılması lazım olan bəzi çətinliklər də ortaya çıxarır. Azərbaycan, mədəni resurslarından faydalanaraq və institusional qurumları daha da gücləndirərək, ölkədaxili və beynəlxalq miqyasda iqtisadi inamı artırma nail ola bilər. Fərdi cəmiyyətlərlə aparılan müqayisəli tədqiqatlar inam yaratma vəziyyətlərində mədəni anlayışın vacibliyini vurğulayır və biznes liderləri üçün dəyərli dərslər təqdim edir.

Ədəbiyyat

- [1]. Aliyev, R. (2019). *Relational Trust in Azerbaijani Entrepreneurship: A Cultural Perspective*. Journal of Eurasian Studies, 10(2), 145-160.
- [2]. Ali, S., & Al-Aali, A. (2015). *Islamic Business Ethics and Trust in Muslim Economies*. International Journal of Islamic and Middle Eastern Finance and Management, 8(3), 321-336.
- [3]. Fukuyama, F. (2014). *Political Order and Political Decay: From the Industrial Revolution to the Globalization of Democracy*. Farrar, Straus and Giroux.
- [4]. Hofstede, G. (2011). *Dimensionalizing Cultures: The Hofstede Model in Context*. Online Readings in Psychology and Culture, 2(1), 1-26.

- [5]. Transparency International. (2022). *Corruption Perceptions Index 2022*. Retrieved from <https://www.transparency.org>
- [6]. Welter, F. (2012). *All You Need is Trust? A Critical Review of the Trust and Entrepreneurship Literature*. *International Small Business Journal*, 30(3), 193-212.

Summary

Cultural influences on economic trust: a case study of Azerbaijan

Jabrayilov F.N.

Keywords: *Economic trust, Business cooperation, Cultural values, Azerbaijan, Collectivist values, Interpersonal relationships, Transparency*

Economic trust is vital for business cooperation and reduces the costs of a transaction to an absolute minimum so that economic relations can be created on a lasting basis. The roots of this trust are very much cultural values, social norms, and historic tradition. Following this line, the paper addresses the cultural backgrounds of economic trust in Azerbaijan within the context of its Silk Road past, its Soviet legacy, and modern transformation. The research underlines the role of collectivist values, interpersonal relationships, and traditional concepts such as *namus* and *qohumluq* in the building up of trust. Such a comparison with individualist societies, like the United States and Western European countries, underlines the differences in relational and institutional trust. Additionally, the research investigates the role of religion, secularism, and governance regarding Azerbaijan's trust dynamics. While cultural trust networks have their own advantages in business relationships, they also have drawbacks in terms of inclusiveness and transparency. The article concludes with a discussion of possible ways to balance cultural traditions with modern institutional frameworks toward the goal of a more open and sustainable economic environment in Azerbaijan.

Резюме

Культурное влияние на экономическое доверие: пример Азербайджана

Джабраилов Ф.Н.

Ключевые слова: *Экономическое доверие, Деловое сотрудничество, Культурные ценности, Азербайджан, Коллективистские ценности, Межличностные отношения, Прозрачность*

Экономическое доверие является ключевым фактором успешных деловых отношений, способствуя сотрудничеству, снижению транзакционных издержек и формированию долгосрочных партнерств. Однако доверие определяется не только экономическими факторами, но и глубоко укоренено в культурных нормах, традициях и социальных практиках. Азербайджан, находящийся на пересечении Восточной Европы и Западной Азии, представляет собой уникальный случай для изучения влияния культуры на экономическое доверие. В данной статье рассматриваются культурные аспекты формирования доверия в экономической среде Азербайджана, а также проводится сравнительный анализ с индивидуалистическими обществами, такими как США и страны Западной Европы. Особое внимание уделяется коллективистской природе азербайджанского общества, роли межличностных связей и семейных отношений в ведении бизнеса, а также влиянию религиозных и традиционных ценностей. Кроме того, обсуждаются вызовы, связанные с зависимостью от неформальных сетей, и меры, предпринимаемые для повышения институционального доверия. Полученные результаты подчеркивают важность учета культурных особенностей при разработке экономической политики и стратегий ведения бизнеса.

Ekoloji təhsil ekoloji maarifləndirmənin bir yolu kimi**Məhərrəmov Mətanət Hidayət qızı** [ORCID](#)*Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan, fil.f.d., müəllim*
matanat.maharramova@sdu.edu.az

MƏQALƏ HAQQINDA MƏLUMAT	XÜLASƏ
Məqalənin tarixəsi Daxilolma tarixi: Düzəliş tarixi: Qəbul olunma tarixi: 03.03.2025	<i>Ekoloji təhsilə ehtiyac insan həyatı üçün əlverişli bir mühit təmin etmək ehtiyacından yaranır. Ekoloji təhsil və tərbiyə cəmiyyətin ekoloji rifahında vacibdir və bir çox elmlərin nailiyyətlərinə əsaslanan təbii və sosial biliklərin inkişafı üçün xüsusi bir sistemdir. Ekoloji təhsilin aktuallığı bəşəriyyətin üzləşdiyi ekoloji problemlərin global xarakteri ilə əlaqədardır. Ekoloji məsuliyyət və ekoloji mədəniyyətin inkişafı ətraf mühitin yaxşılaşmasını müəyyənləşdirir</i>
Açar sözlər: ekoloji təhsil, ətraf mühit, təbiət, mədəniyyət, məsuliyyət	

Ekoloji təhsil insana ətraf mühitin dəyəri haqqında məlumat vermək, onun mədəniyyəti və mühiti arasında qarşılıqlı asılılığı anlamaq, tanımaq üçün zəruri olan bilik və bacarıqları əldə etmək üçün əsas prinsipləri aydınlaşdırmaq prosesidir. Ekoloji təhsil həmçinin ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqə ilə bağlı problemlərin həllində praktiki bacarıqların inkişaf etdirilməsi, ətraf mühitin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına töhfə verən davranışların formalaşdırılması daxildir. Bu tərif qismən təkcə ekoloji təhsil prinsiplərini deyil, həm də təhsil və maarifləndirmə prinsiplərini özündə birləşdirir. Onların arasında xəttin harada olduğunu anlamağa çalışaq. Sadə bir bənzətmə aparaq: pedaqoji təhsil nədir? Təhsilin bu növü insanları effektiv şəkildə öyrətməyə imkan verir. Bəs ekoloji təhsil? Bu bənzətməyə görə, ekoloji təhsil insanın təsərrüfat fəaliyyəti zamanı heyvanlar aləminə dəyən ziyanı azaltmağa imkan verən ekoloji qanunlar haqqında biliklərin mənimsənilməsidir. Beləliklə, ən azı minimum ekoloji təhsil almış hər bir şəxs öz hərəkətlərini bu zərəri azaltmaq və ya hətta aradan qaldırmaq üçün təşkil edə bilər. Onun konkret olaraq nə ilə məşğul olmasının əhəmiyyəti yoxdur. Ekoloji təhsil müasir təhsilin mühüm tərkib hissəsidir. Təhsilənlərin ekoloji mədəniyyətini, təbiətə və ətraf mühitə məsuliyyətli münasibətini formalaşdırmaq məqsədi daşıyır. Ekoloji təhsil tələbələrə təbiətin dəyərini dərk etməyə, insan və təbiət arasındakı əlaqəni dərk etməyə, ekoloji savadlı davranış vərdislərinə yiyələnməyə kömək edir.

Ekoloji təhsilin elementləri dil dərslərinin istənilən mərhələsində, məsələn, lüğət işini təşkil edərkən baş verə bilər.

Müasir cəmiyyətdə ekoloji problemlər getdikcə aktuallaşır. Ekoloji problemlər həyatın bütün sahələrinə təsir göstərir və təhsil də istisna deyil. Bu problemi həll etməyin bir yolu ekoloji təhsildir. Bu yazıda biz Azərbaycan dili dərslərində ekoloji maarifləndirməyə əsas yanaşmaları nəzərdən keçirəcəyik və təlim prosesini təhsilənlər üçün daha səmərəli və maraqlı etməyə kömək edəcək metodlar təklif edəcəyik.

Ekoloji təhsil tələbələrə təbiətə və ətraf mühitə qayğı göstərməyə yönəlmiş bilik, bacarıq və bacarıqlar sisteminin formalaşdırılması prosesidir. Buraya təkcə təbiət qanunları və onların

pozulması yolları haqqında biliklər deyil, həm də təbii ehtiyatların qorunması və ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılması zərurətinin dərk edilməsi daxildir.

Ümumiyyətlə, dil dərslərində ekoloji təhsilə müxtəlif yanaşmalardan istifadə etmək olar. Ən təsirli yanaşmalardan biri integrasiya olunmuş yanaşmadır. O, dərslərinin məzmununa ekoloji problemlərin daxil edilməsini, eləcə də tələbələrdə dünyanın vahid mənzərəsini formalaşdırmaq üçün fənlərarası əlaqələrdən istifadəni nəzərdə tutur.

Başqa bir yanaşma layihə metodudur. Bu, tələbələrə ətraf mühitin vəziyyətini araşdırmaq, onun yaxşılaşdırılması üçün tədbirlər hazırlamaq və s. daxil ola biləcək ekoloji layihələr üzərində işləməyə imkan verir.

Azərbaycan dili dərsləri ekoloji tərbiyədə böyük rol oynayır, burada məktəblilər nitq bacarıqları ilə yanaşı, dünyagörüşünü və əsas mənəvi keyfiyyətlərini inkişaf etdirirlər. Dərslərdə və auditoriyadan kənarda fəaliyyətlərdə ekoloji tərbiyənin məqsədi: təhsilalanlara bəşəriyyətin taleyinin ətraf mühitlə əlaqəli olduğunu və tamamilə təbiətin vəziyyətindən asılı olduğunu dərk etmək.

Müasir cəmiyyətdə ekoloji problemlər getdikcə aktuallaşır. Ekoloji problemlər həyatın müxtəlif sahələrinə, o cümlədən təhsilə təsir göstərir. Bu problemin həlli yollarından biri ekoloji təhsil ola bilər. Bu məqalədə dil dərslərində ekoloji tərbiyənin əsas yanaşma və metodlarından bəhs edilir.

Ekoloji təhsilin məqsədi təhsilalanlarda təbiətə məsuliyyətli münasibətə yönəlmiş bilik və bacarıqlar sistemini formalaşdırmaqdır. Bu, təkcə təbiət qanunları haqqında bilikləri deyil, həm də ehtiyatları qorumaq və ətraf mühiti yaxşılaşdırmaq ehtiyacını dərk etməkdən ibarətdir.

Ekoloji təhsilin üsulları müxtəlif ola bilər. Onlardan biri də dərslərin məzmununa ekoloji mövzuların daxil edilməsini və fənlərarası əlaqələrdən istifadəni nəzərdə tutan kompleks yanaşmadır. Digər bir üsul layihə əsaslıdır ki, bu da tələbələrə ekoloji problemlərin həllinə yönəlmiş layihələr üzərində işləməyə imkan verir.

Yadda saxlamaq lazımdır ki, ekoloji təhsil təkcə biliklərin verilməsi deyil, həm də tənqidi təfəkkür və problemlərin həlli bacarıqlarının inkişaf etdirilməsidir. Buna görə də təlim prosesinin maraqlı və səmərəli olması üçün müxtəlif üsul və yanaşmalardan istifadə etmək lazımdır.

Tələbələrin dərslərdə ətraf mühit problemlərinə cəlb edilməsi və ətraf mühitin mühafizəsi fəaliyyətlərində iştirak ekoloji təhsilin mühüm aspektlərindən biridir. Azərbaycan dili dərsləri zamanı tələbələrdə aktiv həyat mövqeyini və təbiəti qorumaq istəyini inkişaf etdirməyə yönəlmiş müxtəlif fəaliyyətlər həyata keçirilə bilər.

Tələbələrə ekoloji fəaliyyətə cəlb etməyin bir yolu ekoloji layihələr təşkil etməkdir. Onların yaşadıkları ərazidə ətraf mühitin vəziyyətini öyrənmə, onun qorunması və yaxşılaşdırılması üçün tədbirlər hazırlamaq, həmçinin təmizlik işləri aparmaq və ağac əkə bilirlər.

İnsanları ekoloji fəaliyyətlə tanış etməyin başqa bir üsulu dil dərslərində ekoloji problemlər və onların həlli yolları haqqında məlumatları ehtiva edən mətnlərin istifadəsi ola bilər. Bu, tələbələrə mühafizənin vacibliyini anlamağa və əldə etdikləri bilikləri praktikada tətbiq etməyi öyrənməyə kömək edəcək.

Təhsilalanları ekoloji fəaliyyətlə tanış etməyin mühüm cəhəti həm də onlarda ekoloji düşüncə bacarıqlarının formalaşdırılmasıdır. Bunun üçün ekoloji problemlərin səbəb və nəticələrinin təhlilinə, habelə onların həlli strategiyalarının işlənilməsinə və hazırlanmasına yönəlmiş tapşırıqlardan istifadə edə bilərik.

Nəhayət, tələbələr ekoloji fəaliyyətlə tanış etməyin vacib cəhəti onlarda təbiəti qorumaq üçün məsuliyyət hissini inkişaf etdirməkdir. Bunun üçün biz ekoloji təşkilatların nümayəndələri ilə görüşlər, təbiət ərazilərinə ekskursiyalar, həmçinin ekoloji yarışlarda iştirakı təşkil edə bilərik.

Ədəbiyyat

- [1]. Əzizov, B.M. Tətbiqi ekologiyanın əsasları / B.M.Əzizov, M. İ.Əliyev, C. S.Mehdiyev, –Bakı, –2013. 438 s.
- [2]. <https://edu.gov.az/az/news-and-updates/15567>
- [3]. <https://e-qanun.az/framework/2184>
- [4]. <https://www.old.muallim.edu.az/news.php?id=7790>
- [5]. Məmmədov, Q.Ş, Ekologiya və ətraf mühitin mühafizəsi / Q.Ş.Məmmədov, M.Y. Xəlilov, – Bakı: Elm, –2005, 880 s.

Summary

Environmental education as a way of environmental education

Maharramova M.H.

Key words: *environmental education, environment, nature, culture, responsibility*

The need for environmental education arises from the need to ensure a favorable environment for human life. Environmental education and upbringing are important in the environmental well-being of society and represent a special system for the development of natural and social knowledge based on the achievements of many sciences. The relevance of environmental education is due to the global nature of environmental problems facing humanity. And environmental responsibility and the development of environmental culture determine the improvement of the environment

Резюме

Экологическое образование как способ экологического просвещения

Магerramova M.X.

Ключевые слова: *экологическое образование, окружающая среда, природа, культура, ответственность*

Необходимость экологического образования возникает из необходимости обеспечения благоприятной среды для жизни человека. Экологическое образование и воспитание имеют важное значение в экологическом благополучии общества и представляют собой особую систему развития естественных и социальных знаний, основанную на достижениях многих наук. Актуальность экологического образования обусловлена глобальным характером экологических проблем, стоящих перед человечеством. А экологическая ответственность и развитие экологической культуры определяют улучшение окружающей среды.

Общие вопросы инклюзивного образования в Азербайджане

Мансурова Джамиля Агаси гызы [ORCID](#)

Бакинский славянский университет, Баку, Азербайджан, müəllim
djama1972@mail.ru

ИНФОРМАЦИЯ О СТАТЬЕ	РЕЗЮМЕ
История статьи Получено: 06.02.2025 Исправлено: 03.03.02.2025 Принято: 10.03.2025	
Ключевые слова: инклюзивное образование, Азербайджан, дети с особыми потребностями, образовательная система, законодательство, подготовка педагогов, социальные стереотипы, ОВЗ	Инклюзивное образование в Азербайджане направлено на интеграцию детей с особыми потребностями в общую систему образования. В последние годы были приняты важные законодательные меры, включая Закон «Об общем образовании» и ратификацию Конвенции ООН о правах инвалидов. Одновременно реализованы пилотные проекты, предприняты шаги по подготовке педагогов и созданию инклюзивной образовательной среды в школах. Однако развитию инклюзивного образования по-прежнему препятствуют такие проблемы, как нехватка квалифицированных специалистов, ограниченная инфраструктура и устойчивые общественные стереотипы. Будущее инклюзивного образования тесно связано с продолжением институциональных реформ, профессиональной подготовкой педагогических кадров и повышением общественного сознания.

Инклюзивное образование как модель, обеспечивающая равный доступ к качественному образованию для всех, включая детей с особыми образовательными потребностями, занимает важное место в образовательной политике Азербайджана. В последние годы государство предпринимает системные шаги в этом направлении, реализуя ряд реформ и пилотных проектов в сотрудничестве с международными организациями. Развитие инклюзии рассматривается не только как обязательство по обеспечению прав человека, но и как необходимое условие устойчивого социального и экономического развития.

История и нормативно-правовая база

Правовая база, регулирующая инклюзивное образование, начала формироваться в Азербайджане в 2000-х годах. В 2018 году был принят Закон «Об общем образовании», где инклюзия закреплена как один из принципов национальной образовательной системы. Закон гарантирует право каждого ребёнка на получение образования в условиях, максимально приближённых к общим.

В последующие годы были разработаны и внедрены подзаконные акты, регламентирующие организацию образовательного процесса для детей с особыми потребностями, порядок создания индивидуальных образовательных программ, функционирование ресурсных центров, а также подготовку и переподготовку педагогических кадров. Дополнительно, Азербайджан является участником Конвенции ООН о правах инвалидов (ратифицирована в 2009 году), которая требует от государств-участников обеспечения инклюзивного образования на всех уровнях. Приняты также стратегические

документы, такие как Национальная стратегия по развитию образования на 2021–2030 годы, где одной из целей является обеспечение справедливого и инклюзивного образования.

Реализуемые инициативы

Инклюзивное образование (ИО) в Азербайджане — это образовательный процесс, включающий детей с особыми потребностями, интегрируя их в общий учебный процесс. В последние десятилетия страна сделала значительные шаги в направлении улучшения образовательных условий для всех детей, включая детей с ограниченными возможностями здоровья (ОВЗ). Однако, несмотря на прогресс, остаются проблемы, которые требуют внимания для полноценной реализации инклюзивной модели образования. В рамках государственной программы «Образование для всех» и при поддержке международных партнёров реализуются пилотные проекты, направленные на создание инклюзивной среды в школах, повышение компетенций учителей и разработку методических материалов. Одним из успешных примеров является проект, реализованный Министерством науки и образования Азербайджана совместно с ЮНИСЕФ, в ходе которого в ряде пилотных школ были внедрены инклюзивные подходы, адаптированы учебные помещения и проведены обучающие тренинги для персонала.

Пилотные проекты охватывали как столицу, так и регионы. Так, в Гяндже, Шеки и Масаллы были открыты инклюзивные классы, в которых созданы условия для интеграции детей с различными потребностями. Проведены тренинги для более чем 500 педагогов.

Роль государства в инклюзивном образовании

Государство играет ключевую роль в продвижении ИО через законодательные инициативы и реализацию государственных программ. Азербайджан подписал множество международных конвенций, включая Конвенцию ООН о правах инвалидов, что стало важным шагом на пути к интеграции ИО в систему образования. В 2013 году была принят Закон о праве на образование для всех детей, в том числе с ОВЗ. Этот шаг стал основой для дальнейших реформ и внедрения инклюзивных практик в школьное и высшее образование.

Значительный вклад в реализацию Программы внес Фонд Гейдара Алиева. Благодаря его инициативам была проведена комплексная работа по организации образовательного процесса для детей с ограниченными возможностями здоровья, а также для детей, оставшихся без родительской опеки и находящихся в уязвимом положении. Особое внимание уделялось улучшению материально-технической и образовательной базы учреждений, где обучаются такие дети. Все детские дома, интернаты и специальные школы были капитально отремонтированы и оснащены современным оборудованием.

В рамках Программы в систему инклюзивного образования были включены более 200 детей с ОВЗ из 17 общеобразовательных школ и 13 дошкольных учреждений. Разработаны методические рекомендации по внедрению инклюзивного образования на дошкольном и начальном уровнях. Также инклюзивные подходы были интегрированы в образовательные программы и курсы повышения квалификации для педагогов.

Основные проблемы инклюзии

Несмотря на законодательные изменения, система ИО сталкивается с рядом проблем. Во-первых, это недостаток специализированных учителей и образовательных ресурсов, таких как учебники и технологии, адаптированные под нужды детей с ОВЗ. Во-вторых, многие учебные заведения не имеют необходимой инфраструктуры, чтобы обеспечить комфортные условия для этих детей.

Подготовка педагогов

Одним из ключевых аспектов успешной реализации ИО является подготовка педагогов, которые могут эффективно работать с детьми с ОВЗ. В Азербайджане пока недостаточно образовательных программ для учителей, способных работать в инклюзивных

классах. Недавние инициативы направлены на создание специализированных курсов для педагогов, что является важным шагом, но на текущий момент этого недостаточно.

Проблемы социальных стереотипов

Социальные стереотипы и предвзятость в отношении людей с инвалидностью также являются значительным препятствием на пути к инклюзии. Многие родители и ученики не воспринимают детей с особыми потребностями как равных себе, что влияет на атмосферу в классе и интеграцию таких детей в общество.

Инклюзивное образование в практике

На практике инклюзивное образование в Азербайджане пока что ограничено несколькими специализированными школами и классами. Несмотря на законодательные инициативы, многие школы не способны предоставить условия для обучения детей с особыми потребностями. Однако в последние годы наблюдается рост числа инклюзивных школ и классов, особенно в крупных городах.

Перспективы развития инклюзивного образования

Будущее инклюзивного образования в Азербайджане связано с дальнейшими реформами в области образования и социальной поддержки. Одним из ключевых направлений является улучшение подготовки педагогов и создание доступных образовательных материалов для детей с различными потребностями. Также важным шагом станет развитие общественного сознания и преодоление стереотипов в отношении людей с инвалидностью.

В ближайшие годы ожидается расширение масштаба инклюзивного образования по всей стране. Одним из ключевых направлений станет повышение доступности образовательной среды, включая архитектурную адаптацию школьных зданий, оснащение классов специальным оборудованием, а также внедрение вспомогательных технологий, таких как альтернативные и дополнительные средства коммуникации.

Особое внимание планируется уделить профессиональной подготовке педагогов. Министерство науки и образования Азербайджана при поддержке международных организаций разрабатывает модули по инклюзивному образованию для включения в систему подготовки и повышения квалификации учителей. Развитие ресурсных центров и методических служб также станет важным элементом поддержки образовательных учреждений.

Успешные практики и мнения участников процесса

Одним из ярких примеров успешной реализации инклюзивного подхода является деятельность школы №220 в Баку, где за последние три года внедрены комплексные меры по созданию доступной образовательной среды. В результате сотрудничества с ЮНИСЕФ и местными НПО школа была оснащена подъемниками, сенсорными кабинетами и зоной отдыха для детей с ограниченными возможностями здоровья.

Родители отмечают положительные изменения в отношении педагогов и учеников к вопросам инклюзии. По словам одной из матерей ребёнка с аутизмом, «школа стала для нас не просто местом обучения, а пространством поддержки и развития». Учителя, прошедшие специализированное обучение, отмечают, что даже простые изменения в методике преподавания помогают лучше вовлекать детей с разными потребностями в учебный процесс.

Проведённые в 2023 году социологические исследования показали, что более 70% родителей и учителей, участвовавших в пилотных проектах, поддерживают идею расширения инклюзивного образования и считают его необходимым условием формирования справедливого общества.

Заклучение

Инклюзивное образование в Азербайджане — это не просто законодательно закреплённая модель, а процесс, который требует комплексного подхода и активного вовлечения всех участников образовательного процесса. Прогресс в этом направлении возможен при условии объединения усилий государства, общества и образовательных учреждений.

Значительный вклад в реализацию Программы внес Фонд Гейдара Алиева. Благодаря его инициативам была проведена комплексная работа по организации образовательного процесса для детей с ограниченными возможностями здоровья, а также для детей, оставшихся без родительской опеки и находящихся в уязвимом положении. Особое внимание уделялось улучшению материально-технической и образовательной базы учреждений, где обучаются такие дети. Все детские дома, интернаты и специальные школы были капитально отремонтированы и оснащены современным оборудованием. В рамках Программы в систему инклюзивного образования были включены более 200 детей с ОВЗ из 17 общеобразовательных школ и 13 дошкольных учреждений. Разработаны методические рекомендации по внедрению инклюзивного образования на дошкольном и начальном уровнях. Также инклюзивные подходы были интегрированы в образовательные программы и курсы повышения квалификации для педагогов.

Литература:

- [1]. Закон Азербайджанской Республики «Об общем образовании», 2018.
- [2]. Министерство науки и образования Азербайджанской Республики. Официальные публикации и отчёты, 2020–2024 гг.
- [3]. UNICEF Azerbaijan. Inclusive Education Initiatives. <https://www.unicef.org/azerbaijan>
- [4]. Цели устойчивого развития ООН. <https://sdgs.un.org/goals>
- [5]. World Bank. Inclusive Education in Azerbaijan: Reports and Recommendations, 2022.
- [6]. Конвенция ООН о правах инвалидов. <https://www.un.org/development/desa/disabilities/convention-on-the-rights-of-persons-with-disabilities.html>
- [7]. UNESCO. Education for All Reports. <https://www.unesco.org/en/education>

Xülasə

Azərbaycanda inklüziv təhsil: çağırışlar və perspektivlər Mənsurova C.A.

Açar sözlər: inklüziv təhsil, Azərbaycan, xüsusi ehtiyacı olan uşaqlar, təhsil sistemi, qanunvericilik, müəllimlərin hazırlanması, sosial stereotiplər, OEV

Azərbaycanda inklüziv təhsil, xüsusi ehtiyacı olan uşaqları ümumi təhsil prosesinə inteqrasiya etməyə yönəlmişdir. Son illərdə xüsusi ehtiyacı olan uşaqlar üçün təhsil hüququnu təmin edən qanun kimi mühüm qanunvericilik təşəbbüsləri qəbul edilmişdir. Lakin bu sahədə müvafiq müəllimlərin və təhsil resurslarının çatışmazlığı kimi problemlər mövcuddur. Inklüziv təhsilin gələcəyi təhsil sistemində islahatlar, mütəxəssislərin hazırlanması və sosial stereotiplərin aşılması ilə bağlıdır.

Summary

Inclusive Education in Azerbaijan: Challenges and Pros Mansurova J.A.

Keywords : inclusive education, Azerbaijan, children with special needs, education system, legislation, teacher training, social stereotypes, disabilities.

Inclusive education in Azerbaijan aims to integrate children with special needs into the general educational process. In recent years, significant legislative initiatives have been adopted, such as the Law on the Right to Education for All Children, including those with disabilities. However, there are challenges, including the shortage of trained teachers and educational resources. The future of inclusive education is tied to reforms in the education system, specialist training, and overcoming social stereotypes.

MÜNDƏRİCAT * СОДЕРЖАНИЕ * CONTENTS

Dilçilik

1. *Məmmədova J.E.* Dilçilikdə rəqəmsallaşma və elektron lüğətlərin rolu 4
2. *Aslanova G.V., Mammadova G.I.* Lexical and semantic features of dialectal and literary colloquial speech 9
3. *Aslanova S.N.* Publisistik mətnlərin dil və üslub xüsusiyyətlərinə nəzəri baxış 13
4. *Quliyeva D.R.* “Divani lüğət-it türk” əsərində cümlə növləri 17
5. *Abdullayeva N.F.* Ekolinqvistika ekologiya və dilçiliyin integrasiyası kimi 23

Ədəbiyyatşünaslıq

6. *Hüseynova A.H.* Söhrab Tahirin yaradıcılığında Cənub mövzusu 28
7. *Dəmirova C.V.* Siciliyada yaranmış ərəb ədəbiyyatı haqqında nadir nümunələr 33
8. *Qəhrəmanova U.F.* Yazılı ədəbiyyatda roman janrının nəzəri məsələləri 37
9. *Əliyeva L.A.* Ekologiya və ədəbiyyat müstəvisində Elçinin “Canavarlar” hekayəsinin təhlili 40

Tarix

10. *Алиева С.Ф.* Сравнительный анализ традиционной одежды кочевых скотоводов Казахстана и Азербайджана 44
11. *Talışinski E.B.* İnformasiya terrorizmi milli təhlükəsizlik üçün təhlükə və informasiya müharibəsinin aparılması yolu kimi 49
12. *Кунина И.А.* Регионализация и регионализм: соотношение понятий 55
13. *Möhsüмова V.Ə.* Yeni dövlət idarəçiliyi anlayışı və əsasları 61
14. *Rzayeva G.Ş.* Azərbaycanda aqrar-sənaye parklarının yaradılması 65
15. *Bağirova T.H.* Müasir beynəlxalq münasibətlər sistemi: reallıqlar və çağırışlar 69
16. *Aghalarlı A.N.* Orta dəhliz boyunca aqlomerasiya iqtisadiyyatlarının potensialı 75

İqtisadiyyat

17. *Məmmədova E.Ş.* İnsan kapitalının idarə edilməsinin səmərəliliyinin artırılması və Azərbaycan iqtisadiyyatına təsiri 81
18. *Cəbrayilov F.N.* İqtisadi inama mədəni təsirlər: Azərbaycan nümunəsi 87

Pedaqogika. Psixologiya. Metodika

18. *Məhərrənova M.H.* Ekoloji təhsil ekoloji maarifləndirmənin bir yolu kimi 90
19. *Мансурова Дж.А.* Общие вопросы инклюзивного образования в Азербайджане 93

Təsisçi: Sumqayıt Dövlət Universiteti

“Elmi Xəbərlər” jurnalı Sosial və Humanitar elmlər bölməsi Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirinin 19.07.2004-cü il tarixli 46-16-3547/17 sayılı əmrinə əsasən nəşr edilir.

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən qeydiyyatda alınmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının qərarı ilə elmi nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir.

Jurnal Rusiya Elmi İstinad İndeksində (REİİ) daxil edilmişdir (müqavilə № 408-10/2019)

https://elibrary.ru/title_about.asp?id=73722

Məqalələrin tərtibatı qaydaları ilə jurnalın rəsmi saytında <https://www.ssu-scientificnews.edu.az/az> tanış olmaq olar.

Учредитель: Сумгаитский государственный университет

Журнал «Научные Известия» Серия: Социальные и гуманитарные науки издается на основании приказа 46-16-3547/17 Министра Образования Азербайджанской Республики от 19.07.2004-го года.

Зарегистрирован Министерством Юстиции Азербайджанской Республики.

Включен в список научных изданий Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики.

Журнал включен в Российский Индекс Научного Цитирования (РИНЦ. Договор № 408-10/2019)

https://elibrary.ru/title_about.asp?id=73722

С правилами оформления статей можно ознакомиться на официальном сайте журнала

<https://www.ssu-scientificnews.edu.az/az>.

Founder: Sumgayit State University

The Journal of "Scientific News" Series for Social and Humanitarian Sciences is published due to the order № 46-16-3547/17 of the Ministry of Education of the Republic of Azerbaijan from 19.07.2004.

It has been registered by the Minister of Justice of the Republic of Azerbaijan.

It has been included to the list of scientific publications of the Supreme Attestation Commission under President of the Republic of Azerbaijan.

The journal is included in the Russian Scientific Citation Index (RSCI. Contract № 408-10/2019)

https://elibrary.ru/title_about.asp?id=73722

Please, see the website <https://www.ssu-scientificnews.edu.az/az> in order to be familiar with the proper design of the articles.

© Sumqayıt Dövlət Universiteti, 2025

Məsul katib
Texniki redaktor

S.Şahverdiyeva
E.Həsəratova

Çapa imzalanmışdır: 24.06.2025-ci il
Mətbəə kağızı, kağızın formatı: 70*108 ¼
Yüksək çap üsulu. Həcmi: 23,18 ş.ç.v.
Sifariş 37. Tiraj 250 nüsxə.
Qiyməti müqavilə yolu ilə.

Sumqayıt Dövlət Universiteti
Redaksiya və nəşr işləri şöbəsi

Müxbir ünvan

Azərbaycan, 5008, Sumqayıt, 43-cü məhəllə
Tel: (0-12) 448-12-74
(0-18) 644-70-41

Web: <https://www.ssu-scientificnews.edu.az>

E-mail: sevda.shaxverdiyeva@sdu.edu.az

